T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

NEOLİTİK ÇAĞ'DAKİ TOPLULUK BİLİNCİNİN MEZOPOTAMYA'DA ORTAYA ÇIKAN ERKEN DEVLETLERE DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Ozan Arslan AYTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ-2021

T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

NEOLİTİK ÇAĞ'DAKİ TOPLULUK BİLİNCİNİN MEZOPOTAMYA'DA ORTAYA ÇIKAN ERKEN DEVLETLERE DÖNÜŞÜM SÜRECİ

DANIŞMAN : Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM
JÜRİ : Doç. Dr. Okay PEKŞEN
JÜRİ : Dr. Öğr. Üyesi Samet ALIÇ

Ozan Arslan AYTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ-2021

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NEOLİTİK ÇAĞ'DAKİ TOPLULUK BİLİNCİNİN MEZOPOTAMYA'DA ORTAYA ÇIKAN ERKEN DEVLETLERE DÖNÜŞÜM SÜRECİ

Ozan Arslan AYTAN

Danışman : Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM

Yıl : 2021, Sayfa: 79+ VII

Jüri : Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM (Başkan)
: Doç. Dr. Okay PEKŞEN (Üye)
: Dr. Öğr. Üyesi Samet ALIÇ (Üye)

Avcı-toplayıcı bir yaşam biçiminden, yerleşik bir yaşam biçimine geçilmesiyle beraber insanlar, geçici barınaklar ve kamp alanlarında konaklamak yerine köylerde yaşamaya başlamışlardır. Kalıcı yerleşim yerleri olan bu köylerde yapılan tarım ve hayvancılık, insanların temel geçim kaynağını teşkil etmiştir. Bunun yanı sıra oturum için inşa edilen konutlar ve icat edilen yeni araç-gereçler, insanlığın mülkiyet ve aidiyet duygusunu kazanmasına yol açmıştır. Sınırlı bir mekan içerisinde beraber yaşamanın bir getirisi olarak ortaya çıkan topluluk bilinci, insanlığın gelişim sürecinde çok önemli bir yere sahiptir. Köy topluluğundan kent toplumuna geçişle beraber bu topluluk bilinci, insanların çeşitli değerler etrafında birleşmelerine sebep olmuştur. Karmaşıklaşan toplumsal yapı içerisinde, toplumunun her bir üyesi organize bir şekilde hareket etmek zorunda kalmıştır. Devlet ise bu toplumsal organizasyonu yönlendirebilen bir kurum olarak ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Neolitik Çağ, Topluluk Bilinci, Mezopotamya, Kent Toplumu, Devlet.

DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM UNIVERSITY

ABSTRACT

MA THESIS

THE TRANSFORMATION OF PROCESS OF COMMUNITY AWARENESS İN THE NEOLITIC AGE TO THE EARLY STATES THAT EMERGED İN THE MESOPOTAMIA

Ozan Arslan AYTAN

Supervisor : Assoc. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM

Year : 2021, Pages: 79+ VII

Jury : Assoc. Prof. Dr. Ercüment YILDIRIM (Chairperson)
: Assoc. Prof. Dr. Okay PEKŞEN (Member)
: Assist. Prof. Dr. Samet ALIÇ (Member)

With the transition from a hunter-gatherer lifestyle to a settled lifestyle, people began to live in villages instead of staying in temporary shelters and campsites. Agriculture and livestock in these villages, which are permanent settlements, have been the main source of livelihood of people. In addition, housing built for the session and new tools invented have led humanity to gain a sense of ownership and belonging. Community consciousness, which arises as a result of living together in a limited space, has a very important place in the development process of humanity. This community consciousness, along with the transition from village community to urban society, has led people to unite around various values. Within the complex social structure, each member of society had to act in an organized manner. The state has emerged as an institution that can direct this social organization.

Keywords: Neolitic Age, Community Awareness, Mesopotamia, Urban Society, State.

ÖN SÖZ

Bu çalışma, ürettikleri metalar üzerinde müşterek haklara sahip olan ilk yerleşik köy topluluklarında gelişen kolektiflik bilincinin, Mezopotamya'daki ilk kent-devletlerinin ortaya çıkışına olan etkilerini açıklığa kavuşturmak amacıyla yapılmıştır. Bir yüksek lisans tezi olarak hazırlanan bu çalışma, Neolitik Çağ'dan başlayıp, dünyanın en eski medeniyetlerinden birisi olan Sumer medeniyetinin ortaya çıkışına kadarki süreci kapsamaktadır.

Dört ana bölüme ayrılan çalışmanın giriş bölümünde konunun amacı ve yöntemi açıklanmaya çalışılmış ve bu tezin neden önemli olduğu anlatıldıktan sonra kapsamı hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bunun yanı sıra ise konuyla ilgili yapılmış önceki çalışmaların en önemli olanlarına da yer yerilmiştir. Daha sonrasında Neolitik köy toplulukları öncesindeki insanın yaşam biçimi ve örgütlenişi hakkındaki bilgiler ele alınmıştır. Avcı-toplayıcı grupların yaşam biçimi ve grup içi organizasyonları anlatılmıştır. İlkel sürüler halinde yaşamını sürdüren bu grupların klanlar ve daha sonra kabileler şeklideki yaşayış tarzlarının tarihsel süreç kapsamındaki kronolojisi ve bu kavramların aralarındaki farklar gözetilerek açıklanmalar yapılmıştır.

İkinci bölümde, Neolitik köy topluluklarının yaşam biçimleri alt başlıklar halinde ayrıntılarıyla aktarılmıştır. İlk köylerin kuruldukları coğrafyalar, köylerin gereksinimleri, mimari yapıları, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilip yetiştirilmesi, insanların ritüel davranışları ve köyler arasındaki etkileşimler hakkında bilgiler verilmiştir.

Üçüncü bölümde, köy topluluğundan kent toplumuna geçilirken, arkeolojik anlamda bu iki yerleşim yapısı arasındaki farkların nasıl ayırt edilmesi gerektiğine dair sunulan fikirler ele alınıp, kent olarak nitelendirilen bazı yerleşim yerlerindeki arkeolojik yanılgılar değerlendirildikten sonra Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kentler olan Uruk ve Habuba Kabira'nın karakteristik özellikleri açıklanmaya çalışılmıştır. İlk kentlerin toplumsal yapısı üzerinde durularak kent ve kentli olgusu irdelenmiştir.

Son bölümde ise Mezopotamya'daki kentlerin sayısının artması üzerine, nüfusun artışı, teknik bilginin artışı, toplumsal tabakalaşma, çeşitli iş kollarının ortaya çıkışı ve uzmanlaşma gibi etmenler sayesinde kentlerin kompleks birer yapıya dönüşmeleri incelenmiştir. Karmaşıklaşan bu toplumsal yapının organize edilmesi bir ihtiyaç haline dönüşmüştür. Bu ihtiyacı karşılamak adına yönetici bir sınıf ortaya çıkmış ve her bir kentin kendine ait bir yöneticisi olmuştur. Bu yönetici sınıfının başında bir kral yer alırken, ona bağlı olan diğer yöneticilerle beraber kentlerin birbirlerinden bağımsız bir şekilde idare edilmesi sağlanmıştır. Bu bölümde ayrıca erken devletlerin ortaya çıkışına dair öne sürülen kuramların da değerlendirilmesi yapılmıştır.

Bu çalışmanın ortaya konulmasında bana ilham veren ve aynı zamanda da yönlendirmeleri ve aktardığı değerli bilgilerlerle yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Ercüment YILDIRIM'a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Ozan Arslan AYTAN
Temmuz-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET I
ABSTRACT II
ÖN SÖZ III
İÇİNDEKİLER IV
KISALTMALAR LİSTESİ VI
EKLER LİSTESİ VII
1. GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Amacı 1
1.2. Araştırmanın Önemi 1
1.3. Araştırmanın Kapsamı 1
1.4. Araştırmanın Yöntemi 2
1.5. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar 2
1.6. Neolitik Çağ Öncesinde İnsanın Yaşam Biçimi 3
1.6.1. Avcılık ve Toplayıcılık 4
1.6.2. İlkel sürü, Klan ve Kabile Yapısı 7
2. NEOLİTİK ÇAĞ'DA İNSANIN YAŞAM BİÇİMİ 10
2.1. Neolitik Çağ'ın Terminolojisi ve Kronolojisi 10
2.2. Neolitik Toplulukların Coğrafyası 12
2.3. Neolitik Yerleşimlerin Mimari Yapısı 12
2.4. Neolitik Toplulukların Ritüelleri 14
2.5. Bitkilerin Yetiştirilmesi ve Hayvanların Evcilleştirilmesine Dayalı Besin Üretiminin Başlangıcı 16
2.6. Neolitik Toplulukların Sosyal Yapısı ve Aralarındaki Etkileşim 21
3. KÖY TOPLULUĞUNDAN KENT TOPLUMUNA GEÇİŞ 24
3.1 İlk Kentlerin Ortaya Çıkışı Hakkındaki Tartışmalar 24
3.2. Mezopotamya'daki Kentlerin Ortaya Çıkış Süreci 27
3.2.1. Mezopotamya'nın İlk Karakteristik Kentleri 29
3.2.1.1. Uruk 29
3.2.1.2. Habuba Kabira 31
3.3. Kentlerin Ortaya Çıkışına Etki Eden Faktörler 32
3.3.1. İlk Kentlerin Coğrafi Özellikleri 35
3.3.2. Mezopotamya'da Ticaretin Sistematikleşmesi 37
3.3.3. Mezopotamya'da Çeşitli Mesleklerin ve Uzmanlaşmanın Ortaya Çıkışı ..42
3.3.4. Mezopotamya'da Tapınakların Ortaya Çıkışı 45
4. MEZOPOTAMYA'DA ERKEN DEVLETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI 47
4.1. Mezopotamya'da Toplumsal Tabaklaşma 48
4.2. Mezopotamya'da Yönetici Sınıfının ve Askeri Güçlerin Ortaya Çıkışı 52
4.3. Erken Devletlerin Ortaya Çıkışına Dair Ortaya Atılan Kuramlar 59
4.3.1. Menajerlik Modeli 60
4.3.1.1. Elman Service'in Kuramı 60
4.3.1.2. Karl Witfogel'in Kuramı 61
4.3.2. Baskı Modeli 62
4.3.2.1. İbn Haldun'un Kuramı 62
4.3.2.2. Franz Oppenheimer'ın Kuramı 63
4.3.2.3. Robert Carneiro'nun Kuramı 65
4.3.2.4. Friedrich Engels'in Kuramı 67
4.3.2.5. İgor Diakonoff'un Kuramı 68

5. SONUÇ.....70
KAYNAKLAR 75
ÖZ GEÇMİŞ
EKLER

KISALTMALAR LİSTESİ

Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Dü.	Düzenleyen
Ed.	Editör
MÖ	Milattan Önce
GÖ	Günümüzden Önce
PPN	Pre-Pottery Neolithic
S.	Sayı
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu

EKLER LİSTESİ

Görsel 1: Ain Gazal Çift Başlı İnsan Figürü.
Görsel 2: Eğik Ağızlı Kâseler.
Görsel 3: Girsu'da Bulunan Akbabalar Steli.
Harita 1: Bereketli Hilal'in Haritası.
Harita 2: Mezopotamya'da Uruk Yayılımı Haritası.
Harita 3: Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki Kent-Devletleri Haritası.
Kronoloji 1: Önasya'nın Tarihöncesi Kronolojisi.
Plan 1: Uruk Kenti Genel Kazı Alanı Planı.
Şema 1: Carneiro'nun Şematize Edilmiş Devlet Kuramı.

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Amacı

Neolitik Çağ, 2.5 milyon yıl boyunca hareketli bir yaşam biçimine sahip olan insanların, yerleşik bir yaşama geçiş sağlamalarıyla insanlık tarihinde çok önemli yeniliklere yol açmıştır. Belirli bir mekana yerleşip, yaşamını orada idame ettiren Neolitik Çağ insanı yalnızca beslenme alışkanlığını, yaşadığı konutu ve kullandığı araç-gereçleri değiştirmemiş aynı zamanda davranış biçimini, inanç biçimini ve sınırları belli olan bir mekanın içerisinde toplu halde yaşama bilicini de değiştirmiştir. Yaşam biçimindeki bu değişiklikler daha sonrasında ortaya çıkacak olan büyük gelişmelerin önünü açmıştır. Burada Neolitik Çağ'da meydana gelen topluluk bilincinin, Mezopotamya'da ortaya çıkan kentleşmenin ve daha sonra devletleşme sürecinin arasında bağlantılar kurularak bir anlatım gerçekleştirmek amaç edinilmiştir. Kolektiflik bilinci insanların toplu halde yaşamaya mecbur kalışlarından ötürü geliştirilen bir tutumdur. Neolitik Çağ'da insan, beslenme ve barınma gibi temel gereksinimlerini garanti altına aldıktan sonra nüfusunu sürekli olarak arttırırken bir yandan da elzem olmayan ihtiyaçlara yönelmeye başlamıştır. İnsanların, içinde yaşadıkları topluluk dışında yabancı topluluklar veya gruplarla kurdukları ilişkiler, topluluklar arası etkileşimi kuvvetlendirirken, topluluk bilincinin de pekişmesini sağlamıştır. Sosyal açıdan yaşanan bu gelişmeler, insanların daha fazla metaya sahip olma veya daha fazla metayı üretme arzularının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Yapılan çeşitli işler insanları bir araya getirmeyi sağlamış ve böylelikle Önasya'da daha büyük yerleşim birimleri olan kentler görülmeye başlanmışlardır. İhtiyaçlar yeni ihtiyaçları doğururken, daha karmaşık bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal yapının bir arada kalmasını sağlayan devlet olgusu ise toplumun denge ve kontrol mekanizması görevini gören bir kurum olarak meydana gelmiştir. Bu çalışmada ise bu üç temel gelişmenin süreçsel boyutunun açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Eskiçağ tarihi üzerine yapılan süreçsel çalışmaların çoğu, belli bir konu üzerine odaklanmaktansa bütüncül bir anlatım tarzını benimsemektedir. Yazı öncesi dönem ve yazı sonrası dönemler arasındaki geçişkenlik bağlantılarına değinilmeden tarihi bir kronolojiye göre ele alınan çalışmaların aksine, bu çalışma maddi buluntular üzerinden toplumsal değişimin izlerini gözler önüne sermeyi amaçlamış olması açısından önemlidir. Salt bir tarihsel yaklaşımdan ziyade çeşitli bilim dallarından faydalanılarak ortaya konulan bu tez çalışması, eleştirel bir yaklaşım içerisinde olduğu için konuyla ilgili sonraki çalışmalara fayda sağlayabileceğinden dolayı dikkate alınabilir. Toplu halde yaşama içgüdüsüne sahip olan insanoğlunun bunu bilinçli bir şekilde düzene koyarak temel bir yapı meydana getirmesi, sosyal organizasyonların ve örgütlenmelerin temelini teşkil etmektedir. Bu çalışmada ise bu bilinç etrafında şekillenen insan ilişkileri ve ortaya konan yeniliklerin Eski Çağ'daki izleri aranmak istenmiştir.

1.3. Araştırmanın Kapsamı

Bu çalışma Neolitik Çağ'da insanın yerleşik bir düzen kurmasından, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kent-devletlerine kadarki süreci içine almaktadır. Bu süreçte ilk köy topluluklarının yaşam biçimi ele alındıktan sonra kent toplumunun

yapısı incelenmiştir. Daha sonrasında Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan kentler ve bu kentlerin yönetici bir sınıfın ortaya çıkışıyla birlikte birer kent-devletine dönüşmeleri, araştırmanın kapsamı dahilinde yer almaktadır.

1.4. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın yönteminde, konunun kapsamı dahilinde yapılan literatür araştırmalarından edinilen tüm bilgiler, tarafsız bir şekilde ele alınarak yorumlanmıştır. Birbirleriyle çelişen bilgilerin doğruluğu kritik edilmiş, yeni ve güncel bilgiler kullanılmaya gayret gösterilmiş ve ortaya atılan fikirlerin tarihsel olgularla örtüşüyor olmasına dikkat edilmiştir.

1.5. Konuyla İlgili Önceki Çalışmalar

"Neolitik Çağ'daki Topluluk Bilincinin Mezopotamya'da Ortaya Çıkan Erken Devletlere Dönüşüm Süreci" başlıklı çalışmada ihtiva edilen meselelere dair daha önce müstakil olarak yapılmış çok az çalışma vardır. Bunun yanı sıra konuyla dolaylı olarak bağlantı kurulabilen çalışmalar mevcuttur. Yapılan bu çalışmalar kısa açıklamalarıyla sıralanacak olunursa;

1: I. M. Diakonoff tarafından editörlüğü yapılmış ve içerisinde pek çok Sovyet bilginine ait çalışmaların yer aldığı "Ancient Mesopotamia: Socio-Economic History" kitabı.

2: A. Khurt tarafından ele alınan "Eski Çağ'da Yakındoğu" adlı, çevirisini Dilek Şendil'in yaptığı iki ciltlik kitap.

3: M. Liverani tarafından ele alınan "The Ancient Near East: History, Society and Economy" adlı kitap.

4: M. V. Mieroop tarafından ele alınan "Eski Yakındoğu Tarihi" adlı, çevirisini Sinem Gül'ün yaptığı kitap.

5: C. K. Maisels tarafından ele alınan "Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Toplayıcılıktan Tarıma, Kentlere Ve Devlete Geçiş" adlı, çevirisini Alaeddin Şenel'in yaptığı kitap.

6: N. J. Postgate tarafından ele alınan "Early Mesopotamia: Society and Economy at the Dawn of History" adlı kitap.

7: C. L. Redman tarafından ele alınan "The Rise Of Civilization: From Early Farmers to Urban Society in Ancient Near East" adlı kitap.

8: H. J. Nissen tarafından ele alınan "Ana Hatlarıyla Mezopotamya: Yakındoğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri (İÖ 9.000-2.000)" adlı, çevirisini Zühre İlkgelen'in yaptığı kitap.

9: J. C. Scott tarafından ele alınan "İlk Devletlerin Derin Tarihi: Tahıla Karşı" adlı, çevirisini Akın Emre Pilgir'in yaptığı kitap.

10: E. R. Service tarafından ele alınan "Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolation" adlı kitap.

11: N. Yofee tarafından ele alınan "Myths of the Arhaic State: Evolution of the Earliest Cities, States and Civilization" adlı kitap.

12: A. Şenel tarafından ele alınan "İlkel Topluluktan Uygar Topluma (Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplusal Düşünsel Yapıların Etkileşimi)" adlı kitap.

13: M. Tekin tarafından ele alınan "Eski Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi (Başlangıcından Erken Hanedanlar Dönemi'nin Sonuna Kadar)" adlı Doktora çalışması.

14:K. Köroğlu tarafından ele alınan "Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar" adlı kitap.

15: Ö. Çevik tarafından ele alınan "Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler Ve Kentleşme Süreci: Kuramsal Bir Değerlendirme" adlı kitap.

1.6. Neolitik Çağ Öncesinde İnsanın Yaşam Biçimi

Tarih öncesi Çağlar, insanın ortaya çıkışıyla başlayıp, insanlık üzerinde büyük etkiler yaratan olayların yaşanmasına bağlı olarak geçişkenlik gösterir. Her ne kadar tarihin başlangıcı yazının icadıyla başlatılsa da, tarih aslında ilk olarak insanın Afrika düzlüklerinde görülmesiyle başlar. İnsanoğlu için mobilize olarak ve kimi zaman avcılık kimi zaman toplayıcılık veya her iki geçim biçimine de sahip bir yaşamın sürdürüldüğü çağa kabaca Paleolitik Çağ denmektedir. Paleolitik Çağ, GÖ yaklaşık 2.5 milyon yıldan, yerleşik bir düzenin başlangıcı olan MÖ yaklaşık 10.500 yılına kadar devam eden zamansal bir dilimi kapsamaktadır. Bu çağı kapsayan zaman diliminde çeşitli tiplerde geliştirilen taştan, kemikten, fildişinden ve tahtadan yapılan aletlerin kullanıldığı görülmektedir. En çok rastlanılan malzeme ise taştır. Zaten adını da kullanılan bu taş aletlerden alan Paleolitik Çağ, *Eski Taş Çağı* olarak da bilinmektedir. İnsanlık tarihinin çok büyük bir bölümünü kapsayan Paleolitik Çağ, kendi içerisinde Alt Paleolitik, Orta Paleolitik ve Üst Paleolitik olarak üç dönemde incelenir (Arsebük, 1999: 36-37; Yalçınkaya, 2009: 4; Kansu, 1991: 156)

Alt Paleolitik Dönem, insanın kendinden önceki hominoidlerden[1] ayrıştığı ve yeni bir türe evirildiği dönemle başlamıştır. Yaklaşık 2,5 milyon yıl önce Homo Habilis adı verilen bir tür, insanın ilk formunu temsil etmektedir. Homo Habilis, kendisiyle aynı coğrafyayı paylaşan Australopithecus'tan fiziki olarak büyük farklılıklara sahip olmasa da beyin büyüklüğü açısından daha gelişkindir. Richard Leakey, insanı diğer Hominoidlerden ayırmak için *İnsan'ın Kökeni* adlı kitabında beyin hacminin büyüklüğünü esas alır. Leakey'e göre 650 cm^3'ün üzerinde beyin hacmine sahip olan Habilis, Homo[2] sınıflandırması dâhil olmalıdır (Leakey, 1998: 41). Homo Habilis'le aynı dönemde ve daha sonra ortaya çıkan başka insan türleri de mevcuttur. Afrika kıtasının doğu ve güney bölgelerinde bu türlerin fosil kalıntılarına rastlamak mümkündür. Turkana Gölü[3] ve Olduwai Boğazı[4] bu ilk insan fosillerinin en çok bulunduğu bölgelerdir (Özbek, 2015: 50-58; Stringer, 2011: 107-111).

Orta Paleolitik Dönem günümüzden yaklaşık 250-300 binyıl önce başlamıştır. Neandertal insanının ortaya çıkışı ve daha ziyade geliştirdiği taş endüstrilerin sayısındaki artış ve işlevsellik Orta Paleolitik Dönem'i başlatır. Fosil buluntusunun bir hayli fazla olduğu Neandertaller, Avrupa kıtasının tamamında ve Batı Asya'da yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Neandertaller ile birlikte bugünkü insanların doğrudan atası olan Sapiensler ise yaklaşık 200 bin yıl önce ortaya çıkmıştır. Sapiens insanının Afrika'da evirildiği ve buradan bütün dünyaya yayıldığı tahmin edilmektedir. GÖ 50 binde Orta Paleolitik Dönem sona ermiştir (Lewin, 2015: 329-337; Papagiani ve Morse, 2017: 79-82).

[1]Hominoid, insanın da içine dâhil olduğu bir primat familyadır ancak burada kastedilen, insan sınıfına dâhil olmayan insanımsılardır.

[2]Modern insanın ve onun yakın atalarının içerisine dâhil olduğu cinse verilen addır. Bugün dünya üzerinde yaşayan insanlar, tek bir homo türüne ait olan sapiens insanlarıdır.

[3]Afrika'nın doğusunda yer alan büyük rift vadisi içerisinde yer alan irili ufaklı göller bütünüdür. Bu göllerin çevresi en eski hominid ve Homo cinslerine ait fosil buluntularına ev sahipliği yapar.

[4]Dünyanın önemli paleoantropolojik bölgelerinden biridir. Bugün Tanzanya sınırları içerisinde yer alan vadi, insanın erken atalarına dair önemli bulguları barındırır.

Orta Paleolitik Dönem'in sona ermesinin akabinde başlayan Üst Paleolitik Dönem GÖ 40 binde modern insanın atası olan Homo Sapiens'in geliştirdiği taş alet endüstrileri ve çeşitli sanat eserlerinin ortaya çıkışının akabinde meydana gelmiştir. Bu dönemdeki geçim biçimi tıpkı öncesinde olduğu gibi hayvan avı ve bitki toplayıcılığı olarak devam etmiştir. Büyük sürü hayvanları ve yenilebilir bitkiler, çeşitli yabani meyveler ve küçük yumuşakçalar Üst Paleolitik Dönem insanın besin zincirini oluşturmuştur. Bunun yanı sıra önceki dönemlerden farklı olarak daha önce tecrübe edilmeyen yenilikler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Sanatın yaratımı ve dilin ortaya çıkışı buna örnek teşkil etmektedir. Aynı zamanda taş alet endüstrisinde yaşanan gelişmeler özellikle hayvan avında bir uzmanlaşmayı beraberinde getirmiştir. Modern insanın da Afrika'da evrimleşip yaklaşık 100 bin yıl önce buradan Dünya'nın diğer yerlerine dağıldığı düşünülmektedir. İlk dağılım yeri ise Levant bölgesidir. Levant'ta buluna Qafzeh ve Kebaran gibi alanlar, Afrika dışına çıkan ilk insanların yayılım alanını temsil eder. Bu dönemde mağaralar ve geçici barınaklar insanların konutları olmaya devam etmiştir. Daha sonrasında yaşanan gelişmelerle Homo Sapiens'in yayılım sahası çok daha fazla genişlemiştir. Yeni Dünya'nın dışında kalan bütün coğrafyalarda Homo Sapiens'in izini sürmek mümkündür. MÖ yaklaşık 12.000-10.000 dolaylarında, iklimin ılımanlaşması ve özellikle Önasya'da otlakların kuruması sonucu büyük sürü hayvanlarının bölgeden göç etmesi ve yabani tahılların gün yüzüne çıkmasıyla Üst Paleolitik Dönem sona ermiştir. Bununla beraber avcılık ve toplayıcılık yerini yavaş yavaş bitki ve hayvan yetiştiriciliğine bırakır (Bar-Yosef ve Vandermeersch, 1993: 94-10).

1.6.1. Avcılık ve Toplayıcılık

Avcı-toplayıcılık, bir üretim tarzı geliştirmeksizin besinlerin bizzat doğadan elde edildiği geçim biçimi şeklinde tanımlanabilir Bu geçim biçimi insanın ortaya çıktığı ilk zamanlardan günümüze kadar süregelmiş ancak en eski zamanlardan bu yana avcı-toplayıcı geçim biçimi, günümüz dünyasının endüstriyelleşmesi ve küreselleşmesi neticesinde bir hayli azalmıştır. Üretici bir ekonomik modelin hâkim olduğu günümüz dünyasında avcı-toplayıcı kabilelerin yaşamlarını sürdürmesi de bir o kadar zordur. Dolayısıyla günümüz dünyasında, kısıtlı coğrafyalarda yaşayan grupların geçim biçimi olan avcı toplayıcılık ancak belirli yerlerde devam edebilmektedir. Hareketli bir yaşam tarzına sahip olan avcı-toplayıcılar, yüz kişiyi geçmeyen gruplar halinde doğada hazır bulunan yiyecekleri toplayarak ve hayvanları avlayarak geçimlerini sağlarlar. Aslında avlanma ve besin toplama uygulanış bakımından birbirlerinden bir hayli farklıdır. Nitekim avlanmak için gerekli silaha ve insana ihtiyaç vardır. Aynı zamanda tesadüfî olamayacak kadar karmaşık bir iş olan avcılıkta başarının elde edilebilmesi için önceden yapılması gereken bir plan şarttır. Ancak bu koşullar yerine getirildiği takdirde avcılıkta başarı sağlanabilir. Bunun yanında toplayıcılık, avcığa nazaran daha basit, daha az zaman ve emek gerektiren bir iştir. Toplayıcılıktan elde edilen ürünler, coğrafyanın bahşettiklerine göre çeşitli mantarlar, yenilebilir ağaç kökleri ve yabani meyveler gibi besinleri kapsar (Şenel, 1982: 49; Hararı, 2015: 40-41).

İnsanın ortaya çıktığı ilk zamanlarda da toplayıcılık yaygınken avcılık daha sonra bir başka geçim biçimi olarak insanın yaşamına müdahil olmuştur. İnsanın Afrika kıtasındaki ilk zamanlarında yeryüzünde uzun süre yaşayabilmesine olanak tanımayan fiziki yapısı ve yırtıcı hayvanlarla mücadele edemeyecek kadar zayıf olması, avcılık gibi karmaşık bir geçim biçimini sürdürmesine engel olmuştur. Bu durumda ancak toplayıcılık benimsenebilmiştir. Bitkisel ağırlıklı toplanan yiyecekler, böcek ve türevi

küçük canlılar ve yırtıcılardan geriye kalan leşler bu dönem insanının diyeti olmuş olmalıdır (Şenel, 1982: 41-46; Özbek, 2015: 78).

Paleolitik Çağ'da kabaca işlemden geçirilmiş olan taş aletlerin kullanıldığını söylemek gerekir. Afrika kıtasından elde edilen veriler, 2.5 milyon yıl ila 1.5 milyon yıl öncesinde kullanılmış taştan aletleri gözler önüne sermektedir. Çay taşını kabaca yontarak elde edilen bu aletler insanlığın ilk zamanlarında kullanılmıştır. Oldowai boğazı boyunca rastlanan bu aletlere *Oldowan* tipi aletler denmektedir. Bu taşların etobur hayvanlardan geriye kalan artıkların üzerinde kalan eti sıyırmak, kemiğin içerisindeki iliği çıkarmak ve sert kabuklu yemişleri ve yumuşakçaların kabuklarını parçalamak gibi amaçlarla kullanıldığı sanılmaktadır. Ayrıca bitki ve ağaç kökleriyle de beslenen bu dönem insanlarının, taşların yanında tahtadan yapılma sivri uçlu sopaları da kullanmış olabilme ihtimalleri yüksektir. Bu tahta aletler grubun düşman saldırılarına karşı korunmasında da yardımcı olmuş olabilir ((Lewin, 2015: 282; Braidwood R. J., 2008: 30; Özbek, 2015: 79-80).

Toplayıcılığın yanında avcılığın da ortaya çıkışı, insanın fiziksel ve bilişsel anlamda gelişmesiyle doğrudan bağlantılı olmuştur. Yaklaşık 1.9 milyon yıl önce ortaya çıkan Homo Erectus kendilerinden önce yaşayan türlere nazaran beyin hacmi ve fiziksel boyutu daha büyük olan bir insan türüdür. Erectus'un bu avantajı sayesinde, hayvanları avlaması mümkün hale gelmiş olabilir. Nitekim *Aşölyen* adı verilen taş aletlerin geliştirilmiş olması ve mızrak tarzında silahların imal edilmesi avcılığın başlamış olduğuna dair kanıt niteliği taşımaktadır. Toplayıcılıkla beraber avcılığın bir diğer geçim biçimi haline gelmesi, insanlar arasında bir iş bölümüne yol açmış olabilir. Bu iş bölümü, toplayıcılıktan daha karmaşık bir eylem olarak seyreder. Fiziki güç isteyen avcığın, grubun erkekleri tarafından organize edilmiş olması da muhtemeldir. Toplayıcılık ise daha çok kadın ve çocukların meşgul oldukları bir uğraş olmalıdır. Ancak avcılık çok meşakkatli ve elde edilecek başarı anlamında toplayıcılıktan daha düşük şansa sahip bir besin elde etme faaliyettir. Bu durumda besin açısından, toplayıcılık temel geçim biçimiyken, avcılık ise ona destek sağlayan bir diğer besin kaynağını temsil etmektedir. Üst Paleolitik Dönem'de ortaya çıkacak karmaşık aletlerin avcılığı temel geçim biçimi haline getirecek olmasına dek toplayıcılık genel bir geçim biçimi olarak devam etmiştir. Avcılığın başlamasıyla her ne kadar cinsiyete bağlı olarak bir iş bölümünün ortaya çıktığını söylense de kadın ve erkek arasında kesinlik kazanmış bir ayrım yoktur (Diakov ve Kovalev, 2014: 20).

Yaklaşık 40 bin yıl önce yaşanan gelişmeler neticesinde hareketli bir yaşam tarzı sürdüren insanlar için avcık temel geçim kaynağına dönüşmeye başlamıştır. Avdan elde edilen başarı arttığından daha önceki geçim biçimi sıralaması tersine dönmüş ve avcılık ilk sırada yer alan geçim biçimi haline gelmiştir. Avcılıkta bir uzmanlaşmanın ortaya çıkışı pek çok yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Hayvan avı ve bitki toplayıcılığı bu dönemde devam etmekle beraber daha önce kesinlik kazanmayan cinsiyete dayalı iş bölümü de keskinlik kazanmaya başlamıştır. Büyük sürü hayvanlarının yaşadığı bölgelerde yaşamını sürdüren Cromagnonlar[5] eski dünyanın neredeyse her yerinde yayılım göstermişlerdir (Şenel, 1982: 62; Bar-Yosef, 2002: 365). Avcılık fiziki kuvvet gerektirdiğinden Üst Paleolitik Dönem'de yaşayan insan gruplarının erkek üyeleri tarafından devam ettirildiği düşünülmektedir. Kadınlar ise toplayıcılık yapmaya devam etmiş olmalıdırlar. Avcılığın başat bir geçim biçimi halini alması, uzmanlaşmayı ve aynı zamanda hem avcılığın kendi içerisinde hem de toplayıcılıkla olan ilişkisinde cinsiyet temelli bir ayrımın kesin kayıtlarını da ortaya

[5]Modern insan Sapiens Sapienslerin ilk formlarına verilen addır. Bu tanımlama ilk kez Güney Fransa'da 40 bin yıl öncesine ait olan fosil kemikler bulunduğunda yapılmıştır.

çıkarmaktadır. Avcı-toplayıcı gruplar yaşadıkları coğrafyanın kendilerine tanıdığı imkanları kullanmışlardır. Faunanı ve Floranın bahşettiği olanaklar doğrultusunda bir yaşam biçimi geliştirmişlerdir. Bu yaşam biçimi Paleolitik Çağ'ın genelini kapsadığı gibi günümüz avcı-toplayıcı kabilelerinin de içinde bulundukları coğrafyanın kaynakları doğrultusunda bir yaşam biçimi ortaya koydukları bilinmektedir. Bununla ilgili olarak Richard Thurnwald, *Economics in Primative Comminities* adlı kitabında konuyla alakalı örnekler vermektedir. Kongo, Seylan ve Sumatra gibi tropik iklimin hakim olduğu coğrafyalardan, Grönland ve Alaska gibi soğuk ve buzlarla kaplı bölgelere kadar bu ilkel topluluklar için coğrafi unsurlar doğrultusunda bir yaşam sürdürdüklerini dile getirir. Bu gruplar içerisindeki erkeklerin avcılık ve geçici barınakları inşa etme gibi görevler üstlendiğini söylerken, kadınların ise toplayıcılık ve çocuk bakımı gibi görevler üstendiğini yazmaktadır (Thurnwald, 1932: 60-62): Bunun yanı sıra Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomosi* adlı eserinde, günümüz avcı-toplayıcı gruplarının endüstriyel anlamdaki yayılımının ve küreselleşmenin bir sonucu olarak, Paleolitik Çağ'ın avcı-toplayıcılarına göre daha dezavantajlı olduğundan bahsetmektedir. Kendileri için uygun sayılabilecek yerlerin istila edilmesi veya yok edilmesi, Kuzeybatı Kızılderililerini, daha kurak ve verimsiz topraklar üzerinde yaşamaya mecbur bıraktığı örneğini vermektedir. Dolayısıyla çağdaş zamanlarda hareketli bir yaşam süren avcı-toplayıcı gruplar üzerinde yapılan antropolojik incelemeler göstermektedir ki; geçim biçimi, grup içerisindeki kadınlar ve erkekler arasında bir iş bölümü yapılmak suretiyle sağlanmıştır. Bu açıdan bakıldığında, benzer bir geçim biçimine sahip olan Üst Paleolitik avcı-toplayıcılarının da böyle bir iş bölümü yapmış olabilecekleri düşünülmektedir (Sahlins, 2016: 19).

Avcılık daha önceden yapılması gereken bir planının, hayvanların geçiş bölgeleri ve onları avlayacak teknik bilginin dâhilinde gerçekleşebilir. Bu etmenlerin bir araya gelmesi ve süreklilik kazanması ancak kesici, biçici, doğrayıcı, parçalayıcı özelliklere sahip taş aletlerin çeşitlenmesine paralel olarak ilerleme kaydeder. Üst Paleolitik Dönem'de ortaya çıkan taş endüstrileri bu ilerleyişi kanıtlar niteliktedir. Homo Sapiens'lerin ortaya çıkışından önceleri kaba anlamda taş endüstrileri geliştirilebilmiş ancak bu endüstriler avcığı sürekli hale getirebilmekte yetersiz kalmıştır. Üst Paleolitik Dönem'de ise ortaya çıkan endüstrilerin çok çeşitli olduğunun altını çizmek gerekir. Bu endüstriler birbirlerinin devamı niteliği taşımaktadır. Bu taş endüstrilerinin kronolojik sırası şu şekildedir; Perigordiriyen 35-23 binyıl, Orinyasiyen 35-20 binyıl, Solutriyen 20-17 binyıl ve Magdalenyen 17-12 binyıllar arasındadır (Özbek, 2015: 77; Cole, 2009: 136).

Avcı-toplayıcılığın tam manasıyla uygulanabildiği tek dönem Üst Paleolitik Dönem'dir. Bu dönemde alet yapımındaki çeşitlenmenin yanında alet yapan aletlerin de ortaya çıktığını söylemek gerekir. Nitekim bu gelişme insanlık tarihi adına çok mühim bir yere sahiptir. Bunların dışında duvar resimleri, çeşitli heykelcikler gibi pek çok sanat ürünü de Üst Paleolitik Çağ'da ortaya çıkmıştır. Bu gelişmeler avcı-toplayıcı grupların günlerini yalnızca yiyecek peşinde koşarak geçirmediklerine işaret etmektedir. Bu dönemde yiyecek aramanın dışında başka faaliyetlerin meydana gelmiş olması, gündelik yaşantıda boş zamanın ortaya çıktığını gözler önüne serer. İnsanlar bu boş zamanlarını, duvarlara resimler çizerek, çeşitli heykelcikler yaparak kullanmışlarıdır. Ancak bu eserler bizim için sanatsal bir değer taşıyor olsa da o dönemin insanları için pek çok farklı anlamalara geliyor olmalıdır. Grubun bazı üyeleri sürek avında uzmanlaşırken, diğer üyeleri de alet yapımında, duvar resimleri ve heykelcikler yapmada uzmanlaşmış olabilirler. Bu durum sadece avcılıkta uzmanlaşmaya değil, alet yapımında ve diğer işlerde de uzmanlaşmaya yol açmış gibi görünmektedir (Şenel, 1982: 58; Childe 2009: 54-55; Braidwood, 2008: 104-108). Bazı antropologların *"boş*

zaman" teriminin kullanması için ancak Neolitik Çağ'ı beklemek gerektiğini, Paleolitik Çağ'da hareketli bir yaşam sürdüren avcı-toplayıcıların yiyecek peşinde koşmaktan geriye zamanlarının kalamayacağı görüşlerine Marshall Sahlins karşı çıkmaktadır. "Avcı ve toplayıcıların, salt hayatta kalabilmek için yapıkları işlerden geriye pek az boş zamanlarının kaldığı şeklindeki yerleşik görüşü de destekleyecek hiçbir şey yoktur. Paleolitik'in evrimsel yetersizlikleri genellikle bu görüşe dayanarak açıklanırken, boş zamanın ortaya çıkışına yol açtığı için Neolitik önemli kabul edilir. Fakat geleneksel formülleri tersine çevirdiğimizde daha doğru sonuçlara ulaşabiliriz: Kültürün gelişmesiyle birlikte (kişi başına) çalışma miktarı artmakta ve boş zaman miktarı azalmaktadır. Avcıların geçinmek için sarf ettiği emeğin belirleyici özelliği, bir gün çalışıp bir gün dinlenme şeklinde aralıklı olmasıdır. En azından modern avcılar, çalışmadıkları zamanları gündüzleri uyumak gibi faaliyetler için kullanma eğilimindedirler. Mevcut avcılardan birçoğunun yaşadığı tropikal doğal yaşam ortamlarında bitki toplama, avcılık faaliyetlerine göre daha güvenilir bir faaliyettir. Dolayısıyla bitki toplama işini yapan kadınlar, erkeklere göre daha düzenli çalışırlar ve yiyecek arzının büyük bölümünü tedarik ederler. Erkeğin işi genellikle kadınlar tarafından yapılmıştır. Diğer yandan erkeğin çalışması, öngörülmeyen biçimde ihtiyaç duyulduğundan, çoğu zaman büyük ölçüde düzensizdir. Eğer erkeklerin boş zamanları yoksa, o halde 'boş zaman' kavramı gerçek anlamından ziyade Aydınlanmaya özgü anlamlarıyla anlaşılmaktadır" (Sahlins, 2016: 44-45). Mevcut zamanlarda avcılık görevini üstlenen avcı erkeklerin kadınlara göre daha fazla boş zamana sahip olmaları, Geç Paleolitik Dönem'de de benzer bir durumun olduğunun varsayılmasına yol açar. Bu durum mağara resimleri çizen ve heykelcikleri yapan ve hatta alet yapımında uzmanlaşanların erkekler olabileceğini akıllara getirmelidir.

1.6.2. İlkel sürü, Klan ve Kabile Yapısı

Paleolitik Çağ'ın ilk dönemlerinde ortaya çıkan yaşam biçimi ilk olarak sürü formundadır. İnsan, doğada tek başına hayatta kalamayan bir canlıdır ve bundan dolayı yalnız topluluk halinde yaşadığı takdirde varlığını sürdürebilir. Nitekim ilkel sürü olarak adlandırılan bu yaşam biçimi, insan topluluklarının yaşamlarını idame ettirebilmek için oluşturdukları ilk birliklerdir. Dayanışma duygusuyla hareket eden ilkel sürünün bütün üyeleri, yiyecek bulma anlamında ortak hareket etmiş olmalılardır. Her bir üye besin toplama işinde görev almıştır. Sürünün tüm üyeleri otlar, bitki kökleri, meyve ve böcekler gibi besinleri toplamışlardır. Bu dönemde toplayıcılık işinin besleyicilik açısından verimsiz olması ve tüm grup üyelerinin benzer işleri üstlenmeleri, grup üyelerine artı bir fayda sağlamadığı gibi yalnızca günlerini kurtaracak kadar besin elde etmelerini sağlamaktaydı. İlkel sürüler halinde yaşayan gruplar kendi aralarında herhangi bir etkileşim içerisinde değillerdir. Grup kendi içerisinde büyümekte ve dışarıya kapalı bir yapıda ilerleme kaydetmekteydi (Şenel, 1982: 45-46; Zubritski, Mitropolski, ve Kerov, 2011: 34).

Gruplar arası etkileşimin ortaya çıkmasıyla beraber ilkel sürü yerini klan yapısına bırakmıştır. Klan yapısına sahip olan gruplar yine hareketli ve göçer olarak yaşamların sürdürmekteydiler. Bu klanlar, toplayıcılığın yanında hayvan avına da çıkmışlardır. İlkel sürü formundan farklı olarak, grup içinde avcılığın da geçim biçiminde rol oynamasıyla, cinsiyet temeline dayanan bir iş bölümünün temelleri atılmış olmalıdır. Orta Paleolitik Dönem'in sonlarına doğru ortaya çıkan bu sosyal yapı, fiziki ve bilişsel gelişimin bir sonucu olarak ortaya çıkmış olabilir. Üst Paleolitik Dönem'de ise artık gelişimini tamamlamış ve uzmanlaşmanın da tesiriyle klan yapısı devam

edebilmiştir. Bu klanda sadece yiyecek elde etme anlamında bir iş bölümü yoktur. Aynı zamanda çocuk bakımı, korunma ve alet yapımı gibi konularda da iş bölümü yapıldığı söylenebilir. Nitekim Üst Paleolitik Dönem'in uzmanlaşmış avcı-toplayıcılarının yaşam standartları göz önüne alındığında, bu gelişmelerden söz etmek yanlış olmayacaktır. Üst Paleolitik Dönem'in grup içinde eşitlikçi bir sosyal yapıda olduğu düşünülmektedir. Bu eşitlikçi yapı, grup üyeleri arasında herhangi bir hiyerarşik farkı ortaya koymaz. Grubun her bir üyesi birbirleriyle eşit ölçüde haklara sahiptirler. İşbölümünün keskin bir şekilde ortaya çıktığı bu dönemde kadının ve erkeğin rolü birbirlerinden ayrılırken, bu işbölümünü organize etmek için klan üyeleri kendi içlerinden en yetenekli olanı yahut en yaşlı olanı seçerek lider tayin etmiş olabilirler ancak bu lider, diğer grup üyelerinden ayrıcalıklı haklara sahip değildir. Yalnızca işlerin düzenlenmesinde ve yoluna konulmasında görev almış olmalıdır **(**Şenel, 1982: 46; Diakov ve Kovalev, 2014: 20; Zubritski, Mitropolski, ve Kerov, 2011: 34**).** Bu gruplar kendi içlerinde kurdukları kadın erkek münasebetleriyle nesillerini devam ettirmişlerdir. Bu açıdan içten evlenmenin (Endogami) hâkim olduğu grupları temsil etmektedirler (Diakov ve Kovalev, 2014: 19).

Üst Paleolitik Dönem'in uzman avcı-toplayıcılığı, klanların sayısının artmasına yol açmıştır. Sürek avında elde edilen başarının artmasıyla her klan kendi içerisinde büyürken, aynı zamanda başka klanların ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Nüfus temelli bu artış klanlar arasındaki münasebetlerin gelişmesine ve çeşitli ilişkilerin kurulmasına olanak sağlamıştır. Otçul hayvan sürülerinin yer aldığı her coğrafyada bu klanlar bir arada yaşamışlar ve birbirleriyle ilişkiler yürütmüşlerdir. Bu ilişkiler barışçıl yollarla geliştirilen sosyal bağlardır. Üst Paleolitik Dönem'deki grupların birbirlerine teklif edebilecekleri lüks ürünler olmadığından gruplar arasında ticari ilişkilerin hiç gelişmemiş olabileceği yahut çok temel düzeyde kalmış olabileceği sonucuna varabiliriz. Klanlar arasındaki münasebetler, gruplar arası kadın-erkek ilişkilerinin kurulmasıyla beraber ilerlemiş olabilir. Bir klanın üyesi olan kadın bir başka klandan olan erkekle cinsel bir münasebet kurmakta ve bunun sonucunda klanlar arasındaki ilişkiler gelişmekteydi. Bu uygulama bilinçli olarak yapılmış olmalıdır. Dışarıdan evlenmeye (egzogami'ye) müsaade eden bu yapısal değişimle beraber klanlar düzeyinden kabile düzeyine geçiş yapılmıştır (Diakov ve Kovalev, 2014: 19).

Klan yapısının genişlik kazanıp kabile düzeyine ulaşmış olması bu dönemde dilin bir hayli gelişkin bir hale geldiğini göstermektedir. Dilin işlerlik kazanması veya gelişim göstermesi insanlar arasındaki münasebetlerde pek çok engelin ortadan kalkmasına vesile olmuştur. Dil, gruplar arasındaki anlaşmaları sağlayıp anlaşmazlıkları ortadan kaldırma özelliğine sahip olduğundan, klanların kabile yapısına dönüşümün de en önemli etken olmuş olmalıdır **(**Barnard, 2015: 114; Lewin, 2015: 420**).** Bu kabileler Üst Paleolitik Dönem'in sonlarına doğru ortaya çıkmış ve varlıklarını kent devletleri kuruluncaya değin sürdürmüşlerdir. Kabileler arası iş birliği ve sosyal ilişkiler, üzerinde ortaklaşa fikir sahibi oldukları konularda işlerlik kazanmış ve kolektiflik gerektiren meseleler üzerinde her bir birey eşit derecede emek gücü sarf etmiştir. Kabile düzeyi, toplumsal bir dayanışmanın ve emek gücünün bir getirisi olan büyük anıtsal merkezler inşa ettirecek kadar etkisini hissettirmiştir. Klaus Schmidt, MÖ yaklaşık 10.000 dolaylarında inşa edilen kutsal bir mekân olduğunu varsaydıkları Göbekli Tepe'nin kolektif bir çalışma sonucu yapılmış olabileceğini şu ifadelerle dile getirmektedir. "Avda olduğu gibi yapıların inşası, dikilitaşların yapımı, büyük grupların birleşmesini ve ortak hareket etmesini zorunlu kılmaktaydı. Bugün Göbekli Tepe'de gördüklerimiz anlamlarını çoğu zaman çıkaramasak ya da bazen sadece tahmin edebilsek de onları yapanlar ve ziyaret edenlerin bileşik sosyal ve tinsel ilişki ağına işaret eden resim ve işaretlerdi" Buradan da çıkarılabileceği gibi tarımın başlangıcına kadar, hareketli bir

yaşam tarzı sürdüren gruplar, birbirleri arasında müşterek bir amaç taşıyan etkinliklerde yer almış olmalıdırlar (Schmidt, 2007: 230).

İnsanlığın başlangıcında ilk olarak, insanlar ilkel sürüler halinde örgütlenirken daha sonra çeşitli av tekniklerinin ve aletlerin geliştirilmesine ve bilişsel zekanın gelişmesi gibi etmenlere bağlı olarak klanlar halinde yaşamaya başlamışlardır. Üst Paleolitik Dönem'in sonlarına doğru bu klanlar arasında kurulan ilişkiler, klan yapısını kabile düzeyine taşımıştır. Birbirlerine kan bağıyla bağlı olmayan birliklerin aralarında kurdukları bu münasebetler, insanlığın başından beri var olan topluluk bilincinin gelişmesi açısından önemli bir adımı teşkil etmektedir. Neolitik Çağ'da tarıma bağlı olarak ortaya çıkan köylerde de bu kabile yapısı devam etmiştir.

2. NEOLİTİK ÇAĞ'DA İNSANIN YAŞAM BİÇİMİ

2.1. Neolitik Çağ'ın Terminolojisi ve Kronolojisi[6]

Tarihöncesi arkeolojisinin en tartışmalı ve değişken konularından birisi Neolitik Çağ'dır. Son yüz yıl içerisinde bu konuyla alakalı çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Tarihi aşamaları ilk defa belirli bir sıraya koyan kişi Lewis Henry Morgan'dır. En eski çağlardan medeniyetin başlangıcına kadar süregelen aşamaları "Yabanıllık-Barbarlık-Uygarlık" diye kabaca üçe ayırır. Neolitik Çağ'da yaşanan gelişmeleri ise *Barbalık* başlığı altında ele alır[7]. İlk defa 1865 yılında İngiliz John Lubbock, *Tarihöncesi Zamanlar* (Prehistoric Times) başlıklı altı yüz sayfalık kitabında, Neolitik Çağ terimini kullanmıştır. Bu tarihlerde eldeki verilerin eksikliği, Neolitik Çağ hakkında ortaya atılan görüşlerin fikri düzeyde kalmasına veya belirli bir çekirdek bölgenin ele alınarak yorumlanmasına sebep olmuştur. 20. yüzyılın başları Neolitik Çağ tanımının nasıl yapılması yönündeki tartışmalarla devam etmiştir. Bu tartışma, Henry Breasted'in *Berektli Hilal* kuramını ortaya atmasının ardından Gordon Childe, *Neolitik Devrim* tanımıyla tartışmalara yeni bir hız kazandırmıştır. Gordon Childe için Neolitik Çağ'ı belirginleştiren en önemli faktör kazı yapılan bir yerleşim yerinde kilden yapılma çanak-çömleğin bulunmasıdır. Ancak bu tanımlama İngiliz Arkeolog Kathleen Kenyon tarafından Tell es-Sultan olarak bilinen Jericho/Eriha'da yürütülen kazı çalışmaları sonucunda bir kere daha değişiklik göstermiştir. 1951-1958 yılları arasında toplam yedi sezon süren bu çalışmalar, Neolitik için daha önce yapılan tanımlamaları kökten değiştirmiştir. İlk defa çanak-çömleksiz bir Neolitik alanın keşfi, Neolitik Çağ için daha detaylı tanımlamaların yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bunun neticesinde *PPN* (Pre-Pottery Neolithic) yani çanak-çömlek öncesi adı kullanılmaya başlanmıştır (Tekin, 2019: 135-138).

Neolitik Çağ'a geçiş süreci olarak ele alınabilecek Epi-Paleolitik Dönem'deki gelişmeler şüphesiz, Genç Dryas'ın[8] sona ermesiyle başlayan Holosen Çağ'da, meydana gelen iklimsel değişiklikler sonucunda gerçekleşmiştir. Epi-Paleolitik Dönem'i kapsayan en belirgin bulgular mikrolitlerdir. Önasya ve Anadolu için bu mikrolit taş aletlerin MÖ yaklaşık 23.000-22.000 yıl öncesinde kullanılmaya başlandığı söylenebilir. Bu dönemde yaşanan gelişmeler en iyi şekilde Levant adı verilen bölgede gözlemlenmektedir. Levant bölgesinde iklim ve bitki örtüsünün değişmeye başlaması, Holosen ile birlikle meydana gelmiştir. Bu dönemde insanların yaşam biçimi halen avcı-toplayıcılıkken, otlakların kuruması ve büyük memeli hayvan sürülerinin ortadan yok olması, yeni iklimsel çevrenin de insana bahşettiği kaynaklar neticesinde yavaş yavaş bitki yetiştiriciliğine doğru evirilmiştir. İklimin ılımanlaşmasını takiben yaşanan gelişmeler neticesinde, buzullar geri çekilirken meşe ve sedir ağaçlarıyla örtülü araziler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun yanında fıstık gibi (pistachio) yenilebilir kuruyemiş ağaçları, arpa ve buğday gibi yabani otlar, Akdeniz ikliminin hakim olduğu Levant'ta görülmektedir. Filistin'den başlayarak İran ve Anadolu'ya kadar varan geniş bir sahada

[6] Bkz. : Kronoloji 1

[7] Eski Toplum adlı 2 ciltlik eserinde Morgan, Önasya'da yaşanan gelişmelerden habersizdir ancak Amerikan Kızılderililer üzerinden geliştirdiği formülde Barbarlık adını verdiği evreyi üç aşamaya ayırmış ve Neolitikte ortaya çıkan tarımsal faaliyetleri ve hayvan yetiştiriciliğini orta barbarlık aşamasına yerleştirmiştir.

[8] Son Buzul Maksimumunun MÖ 20.000 civarında geri çekilmeye başlamasından sonra kademeli iklim ısınmasını geçici olarak tersine çeviren geç buzullar arası yıldızdan sonra buzul koşullarına verilen ad.

yaşanan bu gelişmeler, insanların yeni bir kültürel çevreye giriş yapacaklarının habercisi olmuştur (Maisels, 1999: 95-96; Kartal, 2009: 6; Dolukhanov, 1998: 189).

Güney Levant'ta bulunan Ohalo II kamp yeri avcı-toplayıcı grupların yarı yerleşik bir düzene geçişlerini gösteren bir arkeolojik alandır. Bu yerleşim yerinde, mevsimlik olarak kullanılan oval tarzda konutların inşa edildiği bilinmektedir. Konutlar, sazlıklardan ve çalı çırpıdan meydana getirilmiştir. Bu konutlar daha çok kulübeyi andırmaktadır. Burada yaşayan insanlar ceylan ve geyik gibi av hayvanlarını avlamış ve yabanıl buğday ve arpaları devşirerek tüketmişlerdir. Geometrik Kebaran adı verilen bir kültürün öncüsü olan bu yerleşim yerinden sonra yine aynı bölgede mevsimlik olarak inşa edilen konutların yanı sıra mağaraların da doğal konutlar olarak kullanıldığı bilinmektedir. Yarı göçebe biçimde yaşayan insanlar bulundukları bölgelerde, yabani tahılları toplamak için mikrolit denilen taş aletlerin kullanımına devam ederler. Celile Gölü ve Ürdün Vadisi boyunca görülen bu kültür, göçebelik ve yerleşiklik arasında kalan bir yaşam tarzını temsil etmektedir (Belwood, 2005: 103-105).

MÖ 12.500 dolaylarında Geometrik Kebaran kültürü yerini Natufyan kültürüne bırakmıştır. Bu yeni kültür sahil kesimleri yerine daha iç bölgelerde ve Akdeniz ikliminin yoğun olarak hissedildiği coğrafyalarda görülmektedir. Natuf kültürü insanları, Kebaran kültürünün avcılığını devam ettirirken, toplanan yabani bitkileri de depo edip saklamışlardır. Bu dönemlerde nemli ve ıslak hava şartlarına uyum sağlamış olan başta emmer ve einkorn buğdayları ve yabani arpa, Filistin'in dağlık bölgelerinde bir hayli sık bulunmaktaydı. Filistin'in yanı sıra Kuzey Suriye'den Kahire'ye kadar olan geniş bir alanı da içine aldığı bilinmektedir. Denizden 40 mil kadar içerilere gidilmedikçe Natufyan kültürün izlerine rastlanmaz. Natuflular bitki toplayıcılığında önemli mesafeler kat etmiş olup, bitkisel ürünleri toplamaya ve işlemeye yarayan cilalanmış taşlar ve baltaların bolluğu bu kültürün izlerinin sürüldüğü yerlerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra bu bitkileri pişirdiklerine dair kömürleşmiş buluntular da bir hayli fazladır (Bar-Yosef ve Kislev, 1989: 633).

Natufyan kültüründen ayrı olarak Kuzey Irak'tan elde edilen bulgular dahilinde başka bir Epi-Paleolitik kültür olan Zarziyan da, bu dönemde yaşanan gelişmelerin bir başka veçhesini temsil eder. Zavi Çemi ve Şanidar bölgelerinden edinilen bilgiler ışığında, bu kültürün de yerleşiklik ve göçebelik arasında olduğu görülmektedir. Bu yeni kültürün ortaya çıktığı coğrafyada Akdeniz ikliminin izlerine rastlanmaktadır. Yabani tahıllardan arpa, buğday ve çeşitli kuruyemişler temel geçim kaynağı halini almıştır. Natufyan kültürünün yayılım sahasından daha geniş bir sahayı içine alan Zarziyan kültüründe kemikten ve taştan yapılma oraklar bitki toplayıcılığı yapıldığına işaret etmektedir. MÖ 9.000 dolaylarında ortaya çıkmış olan bu kültürde toplanan bitkilerin işlenmesini sağlayan el havanları ve değirmenler de bulunmuştur (Maisels, 1999: 159-161; Wright, 1971: 131-133).

Tüm bu kültürel olguların akabinde ortaya çıkan Neolitik Çağ'da, kalıcı yerleşim yerleri kurulurken bitkiler kültür altına alınmış daha sonrasında hayvanlar evcilleştirilmiş ve böylece ilk köy hüviyetine sahip olan yerleşim birimleri meydana gelmiştir. Çanak-çömleğin kullanımından öneki Neolitik evreyi ifade eden PPN kendi içersinde PPNA ve PPNB olarak iki aşamaya ayrılmıştır. Fırat'ın kuzeyinden Güney Levant'a kadar PPNA aşamasının görüldüğü yetmişin üzerinde yerleşim birimi tespit edilebilmektedir. Arkeologlar, bu aşamanın tarih aralıkları için MÖ 10.500-10.200'den MÖ 9.600-9.200 tarihleri aralığında çeşitli teklifler yapmışlardır. PPNB aşamasının kronolojik aralığını ise yapılan radyo karbon tarih belirleme yöntemleriyle tespit etmek mümkündür. Bu aşamada kurulmuş olan pek çok Neolitik köy vardır. Orta Fırat bölgesinden Güney Sina yarımadasına kadar bunlarını izini sürmek mümkündür.

Mureybet ve Ain Gazal gibi pek çok köyün de hem PPNA hem de PPNB aşamalarından geçtiği söylenebilir. PPNB için MÖ 9.500-7.500 tarihleri aralığı gösterilebilir (Simmons, 2010: 89, 123; Kuıjt ve Goring-Morris, 2002: 366; Cauvin, 2000: 23).

2.2. Neolitik Toplulukların Coğrafyası

İlk Neolitik köyler, Ürdün Vadisi, Şam Havzası ve Fırat Nehri boyunca yayılım göstermektedir. Bunun yanı sıra Levant bölgesinin, Ürdün Çölü ve Ölü Deniz havzası gibi kurak bölgelerinde de PPNA aşamasının ilk izlerine rastlanır. Benzer şekilde Anadolu'da da PPNA kısmına kadar uzanan alanlardan bahsedilebilir. Bu alanların en dikkat çekenleri Çayönü, Göbekli Tepe ve Hallan Çemi gibi yerleşim yerleridir. İran platosu içerisinde kalan önemli yerleşim alanlarının bulunduğunu da söylemek gerekir[9]. Asiab ve Ganj Dareh gibi bölgeler İran sınırları içinde ortaya çıkan ilk Neolitik yerleşim yerlerindendirler. Geniş bir yayılım alanı sergileyen ilk Neolitik yerleşim yerleri, Natufyan kültürünün ardından yaklaşık olarak MÖ 10.500 dolaylarında gelişim göstermeye başlamıştır ((Simmons, 2010: 89-91; Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 406). PPNB aşamasında bu Neolitik köylerin sayısında bir artışın ve buna doğru orantılı olarak nüfusun da arttığı görülmektedir. Yaklaşık 200 kadar köyün varlığından bahsedilmektedir. Bunun yanında 3.500 kişilik barındırma kapasitesine sahip 15 kadar mega köyün varlığı bilinmektedir. Suriye'nin merkez bölgesinde bu köylerin neredeyse hiç bulunmadığına dikkat çekmekle beraber, genellikle Fırat'ın kuzey ve güney istikametinde bir yoğunlaşma olduğu tespit edilmektedir (Simmons, 2010: 124-125). Tell Mureybet ve Abu Hureyra gibi yerler Orta Fırat'ta bulunan en eski yerleşim birimleri arasındadır. Orta Fırat'ın ve Şam havzasının dışında kalan Erken Neolitik yerleşim yerleri de mevcuttur. Golan tepelerinin yamaçlarında bir yerleşim yeri olan Mujahiya ve Kuzey Ürdün'deki Wadi Yabis bunlara örnek teşkil eder. Ancak bu bölgelerdeki araştırmalar yeterli sayıda değildir (Kuıjt ve Goring-Morris, 2002: 382-384)). Levant bölgesinin dışında kalan büyük Neolitik yerleşim alanları da mevcuttur. PPNB aşamasında Orta Fırat bölgesinde kuru tarımın yaygın olarak görüldüğü Anadolu'nun güneydoğusunda kalan yerleşim yerlerinin haricinde Orta Anadolu'da da mega köy olarak nitelendirilebilecek bir yerleşim yeri göze çarpmaktadır. Neolitik Çağ'da ortaya çıkan köyler arasında adı en çok zikredilenlerden biri olan Çatalhöyük, büyük bir öneme sahiptir (Mellaart, 1967: 27). PPNB aşamasının sonlarında Ürdün'de Azraq ve Suriye'de Negev gibi çöl iklimine sahip yerlerde yerleşim alanlarının ortaya çıktığı görülmüştür (Kuıjt ve Goring-Morris, 2002: 406).

2.3. Neolitik Yerleşimlerin Mimari Yapısı

İlk Neolitik köylerin mimari anlamda, Natufyan kültürün barındırdıklarından bir hayli ileriye gittiği görülmektedir. Temel geçim biçiminin toplayıcılıktan, yetiştiriciliğe geçişinin önemli bir getirisi olarak mimari bir birikimin ortaya çıktığı söylenebilir. Natufyan yerleşimlerinde çalı-çırpı, kamış, deri gibi malzemeler geçici barınakların temel yapı malzemelerini teşkil ederken, PPNA aşamasında kurulan köylerdeki evlerde, çamurdan imal edilen tuğlaların kullanıldığı gözlemlenmiştir. Oturum için kullanılan evlerde ocak, depolama alanı ve taştan imal imal edilen aletlerin bulunduğu odalar göze çarpmaktadır. Yapısal olarak oval yahut yarı dairesel bir şekilde inşa edilmiş olan bu evlerin çapı 5 ila 8 metre oranında değişiklik göstermektedir. Netiv Hagdud, Jericho ve

[9] Bkz. : Harita 1

Hatolou gibi ilk Neolitik yerleşim yerlerindeki evler benzer bir mimariyle inşa edilmiştir. Bu yerleşim birimleri arasında en ünlü olanı şüphesiz Jericho'dur. 10 hektarlık bir alanı kapsadığı tahmin edilen Jericho'nun PPNA'da 25 evi barındırmış olabileceği düşünülmektedir (Simmons, 2010: 96-97). Jericho'daki evlerin duvarları kalın ve çok iyi işlenmişti. En az iki odadan oluşan bu evlerin zeminleri dövülmüş toprakla kaplıdır ve çağdaşı sayılabilecek diğer yerleşim birimlerine göre daha büyüktür. Yarı oval bir şekilde inşa edilen Jericho evleri 5 metreden daha büyük bir çaptadır (Kenyon, 1956: 185). Lübnan'daki Şeyh Hassan ve Suriye'deki Mureybet yerleşim alanları tıpkı Jericho'da olduğu gibi oval bir yapıda inşa edilirken, bu yerleşim yerleri aynı zamanda dikdörtgen yapıda inşa edilmiş evleri de barındırmışlardır. Bu evlerin inşasında çamurdan harç kullanırken, tuğlaların içine bazı ince ağaç dallarının ve kurumuş otların karıştırıldığı gözlemlenmiştir. Bir metreden daha büyük odalar halinde tasarlanmış olan bu evlerin içinin depo yahut silo vazifesi görmüş olabileceği düşünülmektedir. Yarı oval bir şekle sahip olan yuvarlak evler varlığını sürdürmüş ancak Jericho'dan daha küçük bir çapta inşa edilmiştir. Ayrı mimari yapılarsa inşa edilmiş olan evler farklı kullanım amaçlarına hizmet etmiştir. Yuvarlak yapıdaki evlerin oturum için kullanıldığı diğer yerleşim yerlerinden hareketle tespit edilirken, dikdörtgen yapıdaki evlerin ise çeşitli taş aletlerin, el değirmenlerinin, yiyeceklerin ve hayvanların kaldığı evler olduğu düşünülmektedir (Maisels, 1999: 146-147). Suriye'de yer alan en eski Neolitik yerleşim alanlarından biri olan Abu Hureyra'nın, Mureybet'ten çok uzak bir mesafede olmamasına rağmen, farklı yapı malzemeleriyle inşa edildiği görülmektedir. Kurutulmuş çamurdan ziyade kereste ve kamıştan imal edilmiş olan evler Abu Hureyra'nın ilk katmanlarında göze çarpmaktadır. Anadolu'daki PPNA aşamasında yer alan Çayönü yerleşim yerinde de yarı oval şeklindeki yuvarlak tipli kulübeler görülmektedir. Bu evlerin sazlıklardan ve hasırdan yapıldığı bilinmektedir. Ayrıca Çayönü, ızgara yapılı yerleşim şeklinin de ilk görüldüğü yerdir. Bu konutlar geniş aralıklarla, kabaca inşa edilmiştir. İçerisinde barındırdığı odaların çeşitli işlevlere göre yapılmış olabileceği düşüncesi hakimdir. Çayönü'nün daha doğusunda yer alan Nemrik'teki yapıların oval şekilde inşa edildiği ve yapının yarısının yerin altına gömülü olduğu 25 adet konut tespit edilmiştir. İlk Neolitik köylerdeki konut tipleri birbirleriyle önemli ölçüde benzeşmektedir. Genellikle yarı oval veya tam oval tipli konutlar Önasya'nın ilk yerleşik sakinlerinin yaşadığı evleri temsil etmiştir. Ancak Önasya'da görülen bu yerli mimari özelliğin yanında farklı tiplerde inşa edilmiş mimari yapılar da göze çarpar (Simmons, 2010: 97; Özdoğan, 2012: 51).

Jericho'nun kendisiyle çağdaş olan yerleşim yerlerinden farklı olarak bünyesinde barındırdığı bir gözlem kulesi oldukça ilginçtir. Kule, yerleşim alanın çepeçevre saran bir yapıdadır. Bu kuleyle ilgili olarak çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Kathleen Kenyon bu kulenin, Neolitik köyler arasındaki çatışmayı ve savaş ortamının var olduğunu düşünerek, dıştan gelecek tehlikelere karşı savunma amaçlı yapılmış olabileceği görüşündedir (Kenyon, 1956: 188-189). Bunun yanı sıra bir başka iddia ise Ofer Bar-Yosef'den gelmiştir. Bar-Yosef bu kulenin ani sel taşkınlarına karşı korunmak maksatlı inşa edilmiş olabileceğini ifade etmiştir (Bar-Yosef, 1986: 157-161).

Göbekli Tepe Önasya'da ortaya çıkan en ilginç ve en gizemli yapı olarak gösterilmektedir. Anadolu'nun güneydoğusunda Şanlıurfa'da yer alan Göbekli Tepe yaklaşık 22 hektarlık bir alanı kapsamaktadır. Kazıların devam eden bu arkeolojik alanın tarihini PPNA aşamasının sonlarına ve PPNB aşamasının başlarına kadar geriye götürmek mümkündür. Günlük yaşantıya dair belli belirsiz izlere rastlanmakla birlikte, burasının bir mabet merkezi olabileceği üzerinde görüşler mevcuttur. Ayrıca Göbekli Tepe'nin yerleşik Neolitik topluluklarının değil çeşitli avcı-toplayıcı grupların ortak bir

etkileşimi sonucu inşa edilmiş olabileceği görüşü üzerinde durulmaktadır. Üzerinde yılan, aslan, boğa, tilki, domuz, ceylan, ördek gibi çeşitli hayvan tasvirlerinin yanı sıra kol gibi çeşitli insan uzuvları, "T biçimli" sütunların üzerine işlenmiştir. 10 tonun üzerinde bir ağırlığa sahip olan ve 3 metreden daha uzun olan bu sütunlarıyla Göbekli Tepe, Neolitik Çağ'da nadir görülen bir mimari yapıya sahiptir (Schmidt, 2007).

PPNB aşamasında, PPNA aşamasındaki oval yapıdaki konutların yerine dikdörtgen yapılı konutların inşa edildiği görülmektedir ancak bu geçiş aşamasında belirli kronolojik ve bölgesel çeşitlilikler vardır. Güney Levant'ta Megaron yahut İskele evi denilen konutlar oldukça yaygındır. Bunlar genellikle, çamur ve kille sıvanmış, ahşap direklerle desteklenen konutlardır. Bunun yanı sıra Anadolu'da Çayönü yerleşim yeri, PPNA aşamasından farklı olarak yuvarlak yapılı evlerden ızgara planlı dikdörtgen yapılı evlere geçişe dair en güzel örnekleri sunmaktadır. Ayrıca Çayönü'ne, dışarıdan geldiği düşünülen bu yeni kültür, çeşitli amaçlar için kullanılan binalar inşa etmiştir. Aynı zamanda Anadolu'daki bir başka Neolitik köy olan Nevali Çori'nin de yerli olmayan bir mimari ile EPPNB VE MPPNB aşamalarında yeniden inşa edilmiş olduğu ortaya çıkarılmış ancak PPNB aşamasında oval yapılı mimari sadece Beidha gibi kurak iklime sahip yerleşim yerlerinde varlığını uzun süreler sürdürebilmiştir. LPPNB aşamasına değin oval mimarinin izlerine rastlanabilmektedir. Bu aşamadan sonra inşa edilen evlerin odalarının sayısının arttığı gözlemlenmiştir (Simmons, 2010: 135-139).

Anadolu, Irak, Suriye ve Doğu Akdeniz bağlamında büyüklü küçüklü yaklaşık 400 Neolitik köy bulunmaktadır. Bunlardan arasında kapsadıkları alanlar arasında en büyüğü Mureybet, Tel Aswad ve Jericho'dur. Orta büyüklüğe sahip olanlarına örnek olarak Netiv Hagdud, Abu Hureyra ve Aşıklıhöyük gösterilebilir. Natal Oren ve Hatoula bu yerleşim birimleri arasında en küçük alanı kapsayanlardandır (Özdoğan, 2012: 57). Bu alanların büyüklükleri bulundukları coğrafi konumla yakından alakalıdır. Zengin doğal kaynaklara, alüvyonlu topraklara ve nehir yataklarına yakın olan köylerin, üretkenlik anlamında daha çok olanağa sahip olmaları bakımından, nüfusunu arttırma potansiyeli taşıdıklarını söylemek gerekir. Nüfus artışına bağlı olarak yerleşim alanları büyür ve gelişir. Köylerin büyüklükleri de bu nüfus artışıyla doğru orantıdadır (Simmons, 2010: 106; Cauvin, 2000: 60). Ian Kuijt, PPNB aşamasında Abu Hureyra, Ain Gazal ve hatta Çatalhöyük gibi yerleşim alanlarının büyüdüğüne dikkat çekmektedir. Birçok köy arazisinin 3 ila 10 hektarlık bir alanı kapsamış olduğu tespit edilmektedir. Natufyan Dönemi'nden LPPNB aşamasına yaklaşık 2.000 yıllık bir zaman dilimi içerisinde önemli bir büyümenin kat edildiğinin altını çizmektedir. Bu büyüme hiç şüphesiz Neolitik yerleşimcilerin toplumsal hayatında da büyük etkilere sahip olmuştur (Kuijt, 2000: 84).

2.4. Neolitik Toplulukların Ritüelleri

PPN ile alakalı olan en tartışmalı konulardan birisi Neolitik toplulukların ritüelleriyle ilgili olanıdır. Neolitik Çağ'ın ritüel davranışlarıyla alakalı olarak kapsamlı çalışmalar yapan Cauvin bu Çağ'da meydana gelen gelişmeleri, sembolik anlamda bir devrim olarak nitelendirir ve inancın ve tanrı fikrinin ortaya çıkışına dair bir başlangıç aşaması olarak tanımlar. Onun esas aldığı argümanlar temelde Natufyan'dan miras kalma zoomorfik betimlemelerin, PPNA aşamasında ana tanrıça adını verdiği kadın heykelciklerine ve boğa kültü olarak görülen çeşitli eserlere dönüşümüdür. Bu dönüşüm PPN'den klasik dönemlere kadar bütün Önasya ve Akdeniz boyunca yayılmıştır. Ana tanrıça gibi kadın heykelcikleri Güney Levant'tan Orta Fırat bölgesine kadar yaygınlık gösterir. PPNA aşamasında nispeten daha seyrek olarak görülürken PPNB aşamasında

höyüklerden ele geçirilen bu heykelciklerin sayılarında önemli oranda bir artış meydana gelmiştir. Boğa temalı figürler ise genellikle orta Fırat bölgesiyle sınırlıdır. Mureybet'te boğa boynuzlarının duvarların içerisinde sıkıştırılmış olduğu görülmüştür. Boğa ile ilgili ritüel davranışların en çok göze çarptığı yerleşim alanlarından birisi de Çatalhöyük'tür. Anadolu'nun iç kesimlerimde Konya ovasında yer alan bu höyükte boğa kültüyle ilgili olarak pek çok detay göze çarpmaktadır (Hodder ve Meskell, 2010: 33-35). Cauvin, boğa temalı figürlerin PPN aşamanın çeşitli zamanlarında çeşitli yorumlarla dile getirilişini yabani boğa avının sembolik olarak tasvir edilişiyle ilişki kurmuş ve aynı zamanda boğa figürlerinin temelde erkeği sembolize ettiği görüşünü de ortaya atmıştır. Kadın temsillerinin yaygınlığını ise sadece bereketi temsil etmesinin değil aynı zamanda avcı-toplayıcılık zamanlarından kalma evrensel bir kolektif bilincin getirisiyle de açıklamaktadır (Cauvin, 2000: 22-32). Bu görüşler tartışmaya açıktır ve herkes tarafından kabul edilmiş değildir. Ancak Cauvin'in bu modeline önemli ölçüde ilgi görmüştür.

Kuijt PPNA aşamasındaki ritüel davranış örüntülerini ölü gömme adetleri üzerinden yorumlama eğilimi göstermektedir. Ölü gömme adeti Natufyan zamanında başlamış ve PPNA aşamasında, Güney Levant'ta standart bir hale bürünmüştür. Bu geleneğin Anadolu ve Suriye'deki yerleşim yerlerinin bazılarında da görüldüğü bilinmektedir (Kuıjt ve Goring-Morris, 2002: 376). Örneğin Çayönü'nde ölüler bilinçli bir biçimde gömülmüş ve gömülen bu kişilerin mezarlarına süs eşyaları ve kırmızı aşı boyasının bırakılmıştır. Bu geleneğin örneklerine Paleolitik Çağ'da da rastlamak mümkündür. Çayönü'nün ilk sakinleri muhtemelen avcı-toplayıcı bir geçim biçimine sahiptiler. Bu nedenle yerleşik yaşam öncesinden beri izlerine rastlanan bu kültürün Çayönü'nün ilk yerleşimcileri arasında görülmesi şaşırtıcı olmamalıdır. Ayrıca Çayönü'nde bulunan bir mezarda ilginç bir uygulamanın da izlerine rastlanmıştır. Bu yerleşim yerinde bulunan, kafatası delik bir bireyin üzerinde yapılan laboratuar analizleriyle, bu kişinin kafatasındaki deliğin ölmeden önce veya ölüm esnasında açılmış olduğu tespit edilmiştir. Çayönü'nde gerçekleştirilen, *Trepanasyon* (beynin bir bölümünü delerek kafatasının içerisinden çıkarma operasyonu) olarak adlandırılan bu uygulamanın bir başka örneğine Anadolu'da Aşıklıhöyük'te de rastlanmıştır. Bunun yanı sıra Çayönü'ndeki ölü gömme geleneğiyle ilgili dikkat çekici bir başka mimari kalıntı hiç kuşkusuz "Kafataslı Bina" olarak adlandırılan yapıdır. Bu binanın yıkıntıları içinde 295 adet vücut kemikleri olmayan kafatası bulunmuştur ((Tekin, 2019: 202-203; Özbek, 1998: 122). Erken Neolitik Dönem'de pek çok yerleşim yerinde rastlanılan bu mezarlar ve ölü gömme adetleri, Neolitik Çağ'da yaşamış olan insanların atalarına duydukları saygıyı ifade etmektedir. Bu uygulamalar *Atalar Kültü* diye adlandırılan bir kültün gelişim aşaması olarak yorumlanmaktadır (Simmons, 2010: 109).

PPNB aşamasında Önasya'da yaklaşık 15 hektarlık bir alanı önemli bir yerleşim yeri olan Ain Gazal, üç boyutlu insan tasvirli eserleriyle çıkan önemli bir Neolitik yerleşim yeri olarak görülmektedir. Ain Gazal'da 80-90 cm boyutlarında 12 adet heykelcik ile 30-40 cm arasında değişen 12 adet insan büstü bulunmaktadır[10]. Özensiz ve estetik bir algıdan uzak olan bu heykelciklerin dışı alçıyla sıvanmıştır. Bu heykelciklerin ritüel amaçlı olduklarına dair hiç kuşku yoktur. Ain Gazal ile arasında 50 kilometrelik bir kuş uçumu mesafesi olan Jericho'da da burada bulunan insan tasvirli heykelciklerin bulunmuştur (Tekin, 2019: 180-181; Simmons, 2010: 151).

PPN aşamasında, belirli bir ihtiyaç doğrultusunda çeşitli anlamlar yüklenerek meydana getirilen bunca sanat eserinin en gözdesi ve günümüzde üzerinde çalışmaların

[10] Bkz. : Görsel 1

sürdüğü yer Göbekli Tepe'dir. Bir mabet alanı olarak mı inşa edildiği yoksa iskan edilen bir yerleşim yeri mi olduğu tartışmalarının yanında; Göbekli Tepe muazzam derecede ritüel anlamlar ihtiva eden eserleri barındırmaktadır. En uzunu 5 metre olan "T" biçiminde tasarlanmış kireçtaşı sütunlarının üzerinde çeşitli hayvan, bitki ve insan uzuvlarının tasvir edildiği kabartmalar yer almaktadır. Bu kabartmalar arasında insan ve hayvan karışımı olan zoomorfik betimlemeler dikkat çekicidir. Farklı anlamlara gelen bu kabartmaların henüz yerleşik yaşamın başlamadığı bir dönemde yapılmış olduğu tespit edilmiştir. T biçimli sütunların yanında "Dikili Totem" olarak adlandırılan tek bir parçadan yapılma bir kireçtaşı sütunu da yer almaktadır. Çeşitli hayvanların altlı üstlü betimlendiği bu totem direği Neolitik Çağ insanını ritüel davranışlarının ne kadar karmaşık olduğunu gözler önüne sermektedir. Benzer bir totem direğine Nevali Çori'de de rastlanmıştır. Ancak PPNB aşamasına tarihlenen bu totem direğinin Göbekli Tepe'dekinden daha sonra inşa edildiği tespit edilmiştir ((Schmidt, 2007: 80-82).

Simmons, Neolitik Çağ'ın ritüel davranış örüntülerinin bireysel, hanesel ve kamusal olarak üç hiyerarşik düzen üzerine bina edildiğini ifade etmektedir. Bireysel ritüeller, insan ve hayvan ilişkisinin bir araya getirildiği figürleri temsil etmektedir. Ana tanrıça ve boğa temalı heykelcikler gibi figürlerin taşıdığı anlamlardan yola çıkarak bunların doğurganlığı, gücü veya canlılığı simgelemiş olabileceğini belirtmiştir. Hanesel boyuttaki ritüel davranışların, ölü gömme geleneği ve kafatası kültü gibi davranışların olduğuna dikkat çeker. Bu gelenekler hane üyelerinin atalarına duydukları saygı olarak düşünülebilir. Bu tip ritüellere daha çok ev yahut başka bir konutun içerisinde rastlanırken temel olarak ölümle ilgili olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Kamusal anlam içeren ritüeller ise toplumsallığı ve insan-hayvan bağlantısı dahilindeki canlılığı temsil etmektedir. Bu tür ritüellere Göbekli Tepe'deki gibi özel ritüel alanlarında rastlanmaktadır. Böyle mekanlar, ortak bir şöleni gerçekleştirmek maksatlı olarak avlanan hayvanların tüketilmesi için veya toplumsal bir değer taşıyan kültlere olan saygınlığı göstermek adına, bütün topluluk üyeleri tarafından ziyaret edilen yerler olabilir. Şölenler, PPNB aşamasında hareketli avcı-toplayıcı grupların veya çiftçi toplulukların yahut her iki ayrı yaşam biçimine sahip olan insanların ortak bir etkileşim noktası vazifesi görmüş olabilir (Simmons, 2010: 159).

2.5. Bitkilerin Yetiştirilmesi ve Hayvanların Evcilleştirilmesine Dayalı Besin Üretiminin Başlangıcı

Neolitik Çağ öncesinde yarı yerleşik yarı göçebe haldeki yaşam, insanların grup avlarından ziyade toplayıcılık yaparak geçimlerini sürdürmelerini sağlamıştır. Bitki ve hayvanların nasıl, nerede ve ne zaman evcilleştirildikleri sorusundan önce, yerleşik düzene geçişin bir sonucu olarak mı evcileştirilmenin başladığı yahut evcilleştirme sonucunda mı yerleşik düzene geçildiği tartışmaları halen sürmektedir. Holosenden sonra Önasya'da evcilleştirilmeye müsait floranın ve faunanın meydana gelmesini takiben insanlar, bitkileri toplamaktan ve hayvanları avlamaktan vazgeçerek, etraflarında bulunan bitki ve hayvan varlığını istekleri doğrultusunda evcil hale getirmişlerdir. Yabani bitkilerin evcil türlere dönüşmeleri çeşitli aşamalardan geçmiştir. Bu aşamaların ilki toplayıcılık olurken, çeşitli kabuklu yemişler, meyveler ve yabani tahıllar doğadan devşirilmiştir. İkinci olarak tüketilmeye en uygun görülen besinler belli bir araziye rastgele ekilmiştir. Üçüncü olarak ise toprağa ekilen bu ürünler belli bir düzen ve süreç doğrultusunda, ve belirli zaman aralıklarıyla bakılarak yetiştirilmiş ve böylelikle besin üretimine geçiş yapılmıştır (Çıvgın, 2016: 471). İlk göze çarpan evcil bitkilerden buğday ve arpa, PPNA'da evcilleştirilmiş olmalıdır. Ürdün vadisindeki

Gigal, Anadolu'daki Çayönü, Hacılar, Suriye'de bulunan Abu Hureyra gibi yerler evcileştirmenin en kayda değer örneklerini ortaya koyaktadır. Emmer ve Einkorn adı verilen buğday türleri ilk defa insan eliyle yetiştirilirken, yabani arpa ve daha sonra mercimek, keten ve bezelye gibi baklagiller, Neolitik Çağ'da en sık tüketilen besinler arasında yer almıştır. MÖ 9.500 dolaylarında Gigal'de 260.000 yabani arpa ve 120.000 yabani yulaf tohumu keşfedilmiş olup, bu tahılların morfolojik olarak değişimlerine dair önemli tespitlerde bulunulmuştur. Abu Hureyra'da ise MÖ 10.000-9.500 dolaylarında siyez buğdayının evcil hale getirilip bilinçli olarak tarımının yapıldığına dair kanıtlar mevcuttur (Miller, 2006: 42; Belwood, 2005: 106).

Tahıllar zaman içerisinde insan eliyle seçilerek yetiştirilirken aynı zamanda da besleyicilikleri ve fiziki anlamda boyutları da değişime uğramıştır. Kuzey Suriye'de yer alan Abu Hureyra'da ekilip biçilen yabani buğday zamanla terk edilerek MÖ 8.000 yıllarda siyez buğdayına geçiş yapılmıştır. Buna benzer uygulamalara Bereketli Hilal'in pek çok farklı bölgesinde rastlanmaktadır. Fakat bu değişiklikler ürünlerin tane boyutunu arttırdığı gibi besleyicilik anlamında fakirleşmesine de sebebiyet vermiş olabilir. Yapılan arkeobotanik incelemelerde yabani buğdayın, siyez buğdayından daha fazla protein taşıdığı tespit edilmiştir. Ancak bu değişiklik bu dönemde yaşayan insanların zararına olmuş gibi algılanmamalıdır. Çünkü her ne kadar besleyicilik açısından ürünleri zayıflasa da, büyümesi ve bakımı açısından kolaylık sağlamış olmalıdır (Maisels, 1999: 115-116).

Einkorn buğdayının toplanması örneğinden ziyade yeni türlerin evcilleştirilmesinin sebebi; nüfusun artışına bağlı olarak, insanların yeni arayışlar içerisine girmesi ve yapay seçilimle ürünlerini bollaştırma ve daha basit hale getirmek isteğinden kaynaklı olarak görülmektedir. Bereketli Hilal'in iklimsel anlamda elverdiği her bölgesinde yabani tahılları ve kabuklu yemişleri yetiştirmek imkan dahilindedir. Nitekim bu bölgelerde yaşayan göçebe topluluklar bu avantajları kullanarak besin üretimine geçiş sağlamışlardır. Birbirlerinden bağımsız halde yaşayan grupların her biri, tahıl yetiştiriciliğini, birbirlerinden ilham alarak ve etkileşim kurarak başlatmışlardır. İlk evcilleştirme merkezinin neresi olduğu tam olarak bilinemese de Güney Levant (Ürdün, Filistin) olduğu tahmin edilmektedir. Anadolu, İran, Irak, Suriye gibi bölgelerde de evcilleştirme işleminin neredeyse eş zamanlı olarak başlamış olabileceği bildirilmektedir (Zeder, 2011: 230).

Önasya'da evcilleştirme işlemi yalnızca bitkiler üzerinden olmamış aynı zamanda burada yaşayan büyük memeli türler de bu evcilleştirme işlemlerine tabi olmuşlardır. Hayvanları kontrol altına alma süreci, bitkilerin evcilleştirilmesinin akabinde gerçekleşmiştir. Yerleşik yaşam öncesinde, hareketli bir yaşam tarzına sahip olan insanların avcılıktan kalma becerilerini kullanarak hayvanları kendi istekleri doğrultusunda kontrol altına almış olabilecekleri düşünülmektedir. Bu süreç, hayvanların davranış biçimini ve yaşam alanlarını bilen insanların, hayvanlarla kurdukları münasebetin bir sonucu olarak gelişmiştir. Bitki yetiştiriciliğine geçiş yapılması avcılığın terk edildiği anlamına gelmemelidir. Tahıllar insan eliyle yetiştirilirken aynı zamanda da hayvan avı devam etmiştir. Hayvanların otladıkları alanlarda avcılık faaliyetleri devam ederken, aralarında en uysal ve verimli olanları seçilerek tahıllardan geriye kalan artıklarla beslenmiş ve ardından da insanların yaşadıkları köylerde bu hayvanlar yetiştirilmiştir. Dişiler doğurganlık özellikleri sebebiyle daha uzun süre beslenirken, erkekler kesilip tüekilmiştir. Bu yapay seçilim, yabani türlerin morfolojilerinde zamanla değişmelere sebep olmuştur. Özellikle evcil türlerin boynuz, beyin ve dişleri yabani türlerden daha küçük hale gelmiştir (Çıvgın, 2018: 1323-1324; Arbuckle, 2014: 53-55; Larson ve Fuller, 2014: 119).

MÖ 10.000 dolaylarında Genç Dryas'da oluşan coğrafi ve iklimsel koşullar Bereketli Hilal'de, şartların elverdiği neticede insan toplulukları tarafından hayvanların kontrol altına alınabilmesine yol açmıştır. Hayvanların evcilleştirilmesi, bitkilerin insan eliyle seçilerek yetiştirilmesini takiben ortaya çıkmış ve iklim, coğrafya, ekonomik hedefler ve sosyal anlamda fırsatları içeren faktörler doğrultusunda yeni bir geçim biçimi ortaya çıkmştır. Bereketli Hilal'de evcilleştirilen dört büyük otçul memeli tür olan koyun, keçi, sığır ve domuzun evcil hale getirilmesi en az bitkisel besinlerin evcilleştirilmesi kadar büyük bir anlam taşımaktadır. Bu hayvan türleri Anadolu'dan Güney Levant'a kadar olan koridorda çeşitli yollarla evcil hale getirilmiştir. Tek bir merkezde evcilleştirilerek diğer yerleşim alanlarına yayılım göstermesi söz konusu değildir. Birbirlerine yakın sayılabilecek zamanlarda her insan topluluğu tarafından bağımsız olarak evcilleştirilmiştir (Zeder, 2006: 113-114).

İlk olarak koyunun evcilleştirilmesini ele alındığında; genetik çalışımlar neticesinde Önasya'da evcilleştirilen bütün koyunların, latince adı *Ovis Orientalis (Muflon)* olan bir yaban koyunundan evcilleştiği tespit edilebilmektedir. Bu yaban koyunun Önasya'daki izlerine MÖ 10.000'de Kuzey Zagros dağlarının Şanidar ve Zawi Çemi alanlarında rastlanmaktadır. Evcilleştirme yönetiminin uygulandığı ilk alanlardan biri ise Yukarı Dicle ve İran platosudur. Ayrıca Yukarı Fırat boyunca, MÖ 9.000-8.000 yıllarında Cafer höyük'te muflonun hem avlandığı hem de yetiştirildiğine dair kanıtlar mevcuttur. Daha kesin kanıtlar ise yine Anadolu'da yer alan Çayönü'nden gelmektedir. MÖ yaklaşık 9.000'in ortalarında yaban koyunun yoğun bir şekilde avlanılıp tüketildiği kazılardan elde edilen sonuçlarla tespit edilmiştir. Bir başka erken Neolitik Çağ yerleşim yeri olan Nevali Çori'de ise morfololojik anlamda değişime uğramış koyunların varlığından söz edilmektedir. Bu ise evcilleştirme işleminde önemli ölçüde aşama kat edildiği anlamı taşır. MÖ 9.000'in sonlarına isabet eden bu gelişmeler bu bölgede yaşayan insanların geçimine büyük oranda katkı sağlamıştır. Anadolu'da yoğun olarak varlığını sürdüren yaban koyunlarına birbirlerinden bağımsız bölgelerde evcilleştirme işlemi uygulanırken Suriye'nin kuzeyinde yer alan yerleşim yerlerinde de aynı işlemin uygulandığını söylemek gerekir. Örneğin Tell Mureybet ve Abu Hureyra'da MÖ 8.000'in ortalarında morfolojik olarak değişime uğratılmış koyunların olduğu kanıtlanmıştır. Burada evcileştirme işlemi uygulanan koyunların erkekleri itlaf edilirken dişilerine bakıldığına dair kanıtlar ortaya çıkmaktadır. Evcilleştirme sadece Dicle ve Fırat bölgelerinde gerçekleşmemiştir. Güney Levant'ta Doğu Akdeniz ve sahil şeridindeki düzlük alanlarda da yaban koyununun denetim altına alındığı görülmektedir. MÖ 8.000'in ortalarında çeşitli morfolojik yapıdaki koyunlar yetiştirilip beslenmiştir (Arbuckle, 2014: 56-59; Larson ve Fuller, 2014: 125).

Koyun gibi keçi de Bereketli Hilal'in muhtelif yerlerinde evcilleştirme işlemine tabi tutulan diğer bir otçul memeli hayvandır. Latince adı *Capra Aegagrus* olan Asya kökenli bir türden evcilleştirilen keçinin MÖ 9.000 yıl boyunca bütün Önasya'ya yayılmış olduğu görülmektedir. Toros dağlarının kuzeyinden Güney Lübnan'a kadar uzanan bir alanda muhtelif köylerde evcilleştirme işlemi gerçekleştirilmiştir. Holosen Çağ'ın başlangıcından önce Suriye'nin güney şeridinde, yaban keçisinin bol miktarda bulunduğu tespit edilebilmektedir. Bu bölgede yarı göçebe yarı yerleşik yaşayan insan toplulukları, bitki evcilleştirme işlemlerinin yanında keçileri de avlamışlardır. Kanıtlar nispeten daha zayıf olsa da Şam havzası ve daha düşük rakımlı yerlerde de yabani keçinin varlığından bahsedilebilir. Güney Levant'ta Ürdün vadisi boyunca MÖ 9.000'in sonları ve MÖ 8.000'in başlarında yaban keçisi faunasının önemli ölçüde arttığı yapılan arkeozooloji çalışmalarıyla ispat edilmiştir. Önasya'nın dağlık arazilerinde yaşamaya elverişli olan keçiler bulundukları bölgelerde çok hızlı bir şekilde üreyebiliyorlardı. MÖ

9.000'de Jericho'da yaban keçisi fauanası, toplam hayvan varlığının %52'sini oluşturmaktaydı. Güney Ürdün'de Beidha'dan elde edilen veriler MÖ 9.000'in sonlarında ve MÖ 8.000'in başlarında toplam faunanın %90'ına tekabül etmekteydi. Koyun evcilleştirmede uygulanan erkeği itlaf ederken dişinin bile isteye beslenip alıştırması uygulaması, keçilerin evcilleştirilmesinde de uygulanmıştır. Yukarı Dicle boyunca Hallan Çemi, Körtiptepe ve Çayönün'den elde edilen kemik bulgularında, yetişkin erkeklerin avlanıp tüketildiği ve dişilerin beslendiği ortaya çıkmıştır ((Arbuckle, 2014: 59-61; Çıvgın, 2018: 1327-1328).

Bereketli Hilal'de bol miktarda bulunan yabani domuzlar ilk evcilleştirilen memeli hayvanlar arasındadırlar. Latince adı *Sus Scrofa* olan bir yaban domuzu türü Önasya'nın vadileri boyunca evcil hale getirilen tek domuz türüdür. Meşe ağaçlarıyla kaplı araziler domuzların sıklıkla yaşadığı yerlerdi. Yukarı Dicle boyunca vahşi domuz sürüleri MÖ 10.000'lerde hayvan faunasının %40'ını oluşturmaktaydı. Hallan Çemi ve Çayönü yerleşim yerlerinde yapılan araştırmalar evcil domuza dair ilk kanıtları ortaya çıkarmıştır. Bu bölgedeki evcilleştirme sürecinin takibi ise MÖ 9.000-8.000'lere gelindiğinde, hayvan kemikleri üzerinde yapılan araştırmalarda, morfolojik bir değişimin tespit edilmesiyle mümkün olmaktadır. Özellikle bulguların bol miktarda elde edildiği MÖ 8.000'in sonları domuzun evcilleştirilme sürecinde önemli aşamalar kaydedildiğine dair ışık tutmaktadır. Bu morfolojik değişim aynı zamanda Suriye'nin kuzeyinde de sürmüştür. Yalnızca yukarı Dicle'de değil aynı zamanda Levant'ın güneyinde de evcilleştirme işlemlerinin uygulandığı görülmektedir. Tell Aswad'dan edinilen bulgular MÖ 9.000'in sonlarında yaban domuzunun boyutlarında küçülmeler olduğunu göstermektedir. Diğer otçuk memeli hayvanları evcilleştirme yöntemleri domuzlara da uygulanmıştır. Dişi domuzlar ve yavru domuzlar, insanların yaşadığı yerleşim birimlerinde evcilleştirme işlemine tabii tutulurken, erkek domuzlar avlanmaya devam edilmiştir (Arbuckle, 2014: 64-65; Larson ve Fuller, 2014: 123; Zeder, 173).

Güneybatı Asya'da sıklıkla göze çarpan en büyük otçul memeli tür sığırdır. Evcil sığırlar *Bos primigenius* adındaki vahşi sığırlardan evcilleştirilmiştir. Pleistosen'in sonlarında ve Holosen'in başlarında bütün Güneybatı Asya'da özellikle de en kurak olan yerlerde yaşayan bu sığırlar, insanlar tarafından denetim altına alınan dördüncü büyük hayvan türüdür. Yaban sığırlarının ilk izlerine Orta Fırat boyunca Suriye'deki Tell Mureybet'de elde edilen bulgulardan rastlanılmaktadır. MÖ 9.000'de buradaki memeli hayvan varlığının %30'una tekabül eden sığırlar, aynı zamanda Jerf El-Ahmar'da da memeli faunasının %18'ini oluşturmuşlardır. Denetim altına alınması ve evcileştirilme sürecine dair ilk kanıtlar ise Yukarı Fırat bölgesinden gelmektedir. MÖ 8.000'de Halula'dan edinilen bilgiler ilk defa evcilleştirilmiş olabileceklerine dair kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca Yukarı Dicle'de MÖ 10.000'de denetim altına alınmaya çalışıldığına dair kesin olmayan izler mevcuttur. Çayönü'nde ve onun çağdaşı sayılabilecek Körtiktepe kazılarından elde edilen bulgular, buradaki insanların sığırları avladığını ve aynı zamanda evcileştirmeye çalıştığını göstermektedir. Orta Anadolu'daki Çatalhöyük civarında da sığır sayısı önemli miktarda fazladır. Çatalhöyük sakinleri için sığır hem ekonomik hem de sembolik anlamda ayrı bir yere sahip olmuştur (Arbuckle, 2014: 62-64; Wright, 1971: 117).

Önasya'da evcilleştirilen dört büyük memeli türün yanı sıra, Nil vadisinde de, eşeğin evcilleştirildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte eşeğin, diğer otçul memelilerin aksine yalnızca gücünden yararlanılmış olduğu bilinmektedir (Larson ve Fuller, 2014: 126)). Önasya'nın bereketli toprakları bunca imkana olanak sağlarken, dünyanın başka hiçbir yerinde böyle bir durum görülmemiştir. Nitekim evcileştirilmeye yatkın olan türlerin neredeyse yarısının Önasya'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Bununla ilgili olarak

Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik* isimli kitabında, dünyanın farklı yerlerinde insanların, hayvanları denetim altına alma çabalarının olduğundan fakat bunun her zaman başarıyla sonuçlanmadığından bahsetmektedir. Yeryüzünde bulunan 148 büyük otçul memeli hayvanın yalnızca 14 tanesinin sınavı geçebildiğini belirtmekte ve bunun meydana gelmesinin çok karmaşık ve bir o kadar da zahmetli bir süreç olduğunun altını çizmektedir[11].

Sonuç olarak, Bereketli Hilal bitki ve hayvan evcileştirmeye uygun iklimsel ve coğrafi şartları nedeniyle, Neolitik Çağ insanına çok büyük imkanlar sağladığı görülmektedir. Evcilleştirme işlemleri, Bereketli Hilal'in çeşitli yerlerinde, çeşitli topluluklar tarafından birbirlerinden habersiz yahut birbirlerinden esinlenerek gerçekleştirilmiş ancak bu sürecin ilk adımının tam olarak nerede atıldığına dair yeterli kanıt bulunamamıştır. MÖ 10.500 dolaylarında Önasya'nın bereketli topraklarında başlayan bu gelişmeler, daha önce hiç bir coğrafyada tecrübe edilmemiştir. Önce bitkileri evcilleştiren Neolitik Çağ insanı, beslenme problemini önemli ölçüde ortadan

[11] Diamond kitabında hayvan evcilleştirme işlemlerinin ne kadar meşakkatli ve uzun bir süreç olduğunu, uzun uzun ele almakta ve Anna Karenina ilkesi adında bir dizi açıklama yapmaktadır. "Beslenme" başlığı adı altında, bir hayvanın tükettiğinin biokütlesiyle, o hayvandan elde edilecek olan verimin biokütlesi arasında bir bağlantı kurulmaktadır. Orantısal olarak büyük otçul memeli türlerden elde edilen verimin çoğu zaman %10'un altında kaldığına dikkat çekmektedir. Yani 500 kilogramlık bir ineğin beslenmesi için 5.000 kilogramlık mısıra ihtiyaç olduğunu belirtilmektedir. 500 kilogramlık bir etoburun yetiştirilmesi içinse, 50.000 kilogram mısırla beslenmiş 5.000 kilogramlık bir otobura ihtiyaç duyulduğunu dile getirmektedir. Ayrıca etobur hayvanların etinin tercihen değil tüketilmesinin zorluklarından ötürü gerçekleşmediğini ifade etmektedir. Burada köpek için ayrı bir parantez açmakta ve Güney Amerika'da ve Çin'de köpeğin ilk olarak güvenlik amaçlı yetiştirilmesinin yanında yiyecek olarak yetiştirildiğine parmak basmaktadır. "Büyüme Hızı" alt başlığında ise otçul olan ve yiyecek konusunda seçici olmayan hayvanların (Goril ve Fil gibi) büyüme hızlarının çok yavaş ilerlemesinden kaynaklı evcilleştirilmeye tercih edilmediğini söylemektedir. Nitekim bir Goril'den verim alınabilmesi için 15 yıl beklemek gerekeceğini ifade ederken Güneydoğu Asya'da yaşayan yerli kabilelerin bir fili yakalayıp yetiştirmek için hiç çaba harcamamış olmalarını bu etmene bağlamaktadır. "Korku ve Telaş Eğilimi" olarak nitelediği bölümde, bazı hayvanların kapalı ve karanlık ortamlarda uzun süre tutulamayacağından bahsetmektedir. Geyik ve antilop türünde olan hayvanların pekala hareketli ve bir o kadar da özgürlüklerine düşkün olduğunu söylerken, Bereketli Hilal'den bir örnek vermektedir. Muhtemelen ilk evcilleştirilmeye çalışılan hayvanların başında olduğunu ancak hızlı, ani hareketler yapan ve çok yükseklere zıplayabilen anatomik bir yapıya sahip olan ceylanın, karanlıkta ve kapalı bir ortamda kaldığında hırçınlaşıp kendine zarar verebileceğine dikkat çekmiştir. Bu nedenle evcilleştirme işlemi başarısızlıkla sonuçlamıştır. "Toplumsal Yapı" başlığında, bazı hayvanların sürü halinde yaşaması ve kendi aralarında hiyerarşik bir yapıya göre dizilim gösterip bu dizilim sırasına göre hareket etmelerinin, evcilleştirme de başarı sağladığını ifade etmektedir. Burada at örneğini vermekte ve atların yaş ve cinsiyete göre rütbe aldıklarını ve bu ilişki dahilinde bozkırlarda dolaştıklarını dile getirmektedir. Bu rütbesel ilişkinin atı evcil hale getirmede, insanların işine çok yaradığını ifade ederken, keçi, koyun gibi sürü hayvanlarının evcilleştirilmesinde de benzer işlemlerin uygulandığından bahsetmektedir. Sürüler halinde yaşamayıp tek başına doğada yaşayan hayvanların, başına buyruk ve itaatsiz içgüdülere sahip olduklarından bu hayvanları evcilleştirmenin imkansız olduğunu da belirtir. Burada kedi ve kır sansarlarını ayrı tutar ve bu hayvanların yenmek için değil daha farklı sebeplerle evcilleştirildikleri açıklaması yapmaktadır. " Kötü Huyluluk" olarak adlandırdığı başlıkta ise kuşkusuz bazı büyük memeli hayvanların (sığır, deve, domuz ve at gibi) evcilleştirilirken pek çok insanı öldürdüğünü ancak bunları kendilerini koruma içgüdüsüyle yaptıklarını ifade etmektedir. Bazı hayvanların, insanla münasebet kurmasını imkansız kılacak kadar kendini koruma içgüdüsünün çok güçlü olduğunu belirtmiş ve boz ayı örneği üzerinde durmuştur. Büyük oranda otçul bir hayvan türü olan boz ayının insanlarla uzun süreli bir münasebetinin olmasının imkansızlığına dikkat çekmiş ve Japonya'daki Ainu'ların törenlerinde yavru boz ayıları bir yaşına kadar besleyip daha sonra yediklerini, bir yaşını geçtiğinde ise bu ayıların büyük tehlikelere yol açabildiğini ifade etmiştir. Ayrıca Afrika yaban mandalarının da belli bir büyümeden sonra çok tehlikeli ve güvenilmez hayvanlar olduğunun altını çizmektedir.Detaylı bilgi için Bkz. : (Diamond, 2010, s. 219-226).

kaldırırken hayvanları da denetimi altına alınmasıyla birlikte besin üretme açısından çok büyük bir atılım gerçekleştirmiştir.

2.6. Neolitik Toplulukların Sosyal Yapısı ve Aralarındaki Etkileşim

Yerleşik yaşam tarzının benimsenmesiyle beraber inşa edilen kalıcı konutlar ve yerleşim birimleri, Neolitik Çağ'da yaşayan insanların kolektif dayanışma duygusuyla hareket etmelerinin bir sonucudur. Göbekli Tepe'deki sütunları ve Jericho'daki kule ve duvarları inşa edebilmek, yüksek dereceli sosyal bir organizasyonun gerekliliği olmalıdır. Neolitik Çağ'ın getirdiği şartlar nüfusun artışına vesile olurken, artan nüfusun organize olmasıyla insanın yaşamı devrimsel nitelikte bir gelişme kaydetmiştir. Neolitik Çağ'da ortaya konan bu topluluk bilinci iş bölümü, uzmanlaşma, artı ürüne sahip olma ve cinsiyet temelli bir bölünmenin de başlaması anlamına gelmektedir. Bu kavramlar, topluluk arasında mülkiyetin ve elde edilen artı ürünün paylaşımı yönünden düzenleyici roller üstlenmiştir. Özelikle tarımın ortaya çıkışına bağlı olarak topluluğun organize edilmesi başlıca bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Bu organizasyon sorunu, birbirleriyle dayanışma içerisinde olmak zorunda olan Neolitik Çağ insanları için sosyal bir öneme sahip olmuştur. Belirli zamansal aralıklara bağlı ve kompleks bir yapıya sahip olan çiftçiliğin düzenli bir organizasyon olmadan yapılması olanaksızdır. Bu nedenle daha önce hiç tecrübe edilmediği kadar büyük nüfusa sahip olan bu yerleşim birimleri, kendilerine liderlik vazifesini üstlenebilecek bir yönetici seçme ihtiyacı duymuş olmalılardır (Şenel, 1982: 217-223; Cauvin, 2000: 63-65).

Üretim tarzının değişikliğiyle beraber nüfusunu arttırmayı başaran Neolitik Çağ topluluklarının bu demografik yapısı sosyal yapı üzerinde büyük bir öneme sahiptir. Nitekim bitkilerin ve hayvanların yetiştirilmesine dayalı olan üretim biçiminin ortaya çıkışı hem nüfusu arttırmada hem de iş gücü üzerinde temel değişikliklere gidilmesini zorunlu kıldığına dair hiçbir şüphe yoktur. Tarlayı ekip biçmek ve hayvan besleyip yetiştirmek emeği yoğunlaştırmakta ve emeğin yoğunlaşması topluluk içerisinde iş bölümünün artmasına ve keskinleşmesine imkan tanımaktadır. Avcı-toplayıcılıktan daha ağır yükümlülüklere sahip olan çiftçi topluluklar, bitkinin toprağa ekilmesi, hasat edilmesi ve toplanmasına bağlı mevsimsel bir döngünün içerisinde düzenli ve disiplinli çalışmak zorunda kalmışlardır. Bu düzen sosyal bir örgütlenme ile mümkün olabilmiş ve bu örgütlenme ancak belirli bir hiyerarşik yapının güdümünde ilerleyebilmiştir. Dolayısıyla ilk Neolitik çiftçi topluluklarında kesin çizgilerle belirlenmese bile sosyal organizasyonun dahilinde bir ast-üst ilişkisi doğmuş olduğu söylenebilir (Simmons, 2010: 114; Cauvin, 2000: 64).

En basitinden en kompleksine kadar, Neolitik Çağ'da yapılan üretimin belirli bir iş gücü ve bu iş gücünü de düzene sokan bir yönetim anlayışı hakim olmuştur. Yönetim anlayışının doğuşuyla birlikte, sosyal bir tabakalaşmanın da ilk belirtilerini görmek mümkün hale gelmiştir. İş yapan ve yaptıran arasında hiyerarşik bir mesafenin ortaya çıkmış olması, Neolitik Çağ'ın üreticilik anlamındaki gelişimini takiben kaçınılmaz bir hal almış olmalıdır. Bu tabakalaşma mezarlardan elde edilen bulgulardan anlaşılabilmektedir. Mezarlara eşya bırakma adeti, eşitlikçi bir yapıya sahip olan Neolitik Çağ insanları arasında sosyal bir tabakalaşmanın başladığına dair önemli kanıtlat sunmaktadır (Byrd, 1994: 235-236). Ian Kuijt, PPNA aşamasındaki Neolitik topluluklar için hem sosyal hem de ritüel anlamında, grup içerisinde bazı elitlerin veya grup liderlerinin ortaya çıktığının altını çizmektedir. Grup içi sosyal yapının organize edilmesinde ve aynı zamanda köyler arasındaki irtibatın düzenlenmesi adına liderliğin veya yöneticiliğin ortaya çıkışını dört başlık altında ifade etmektedir. İlk olarak, ritüel

anlamdaki etkinliklerin yönetilmesine dair bir liderin üstlenmesi gereken role dikkat çekmekte ancak liderliği sağlayacak kişiye bu rolü, grubun kendisinin verdiğini ve liderlik edenin grup üzerinde bir tahakkümünün olmadığını dile getirmektedir. İkincisi, bu lider kişi kendisinden sonra geleni atama konusunda söz sahibidir ve liderlik anlamındaki hiyerarşiyi sağlamada başat bir rol üstlenmiştir. Üçüncü olarak, liderlerin konut inşaatında yahut tarımsal anlamdaki dayanışmayı yöneten bir görevinin olduğunu ancak bu görevin kolektif işler harircinde kullanımının engellendiğini ifade etmektedir. Elde edilen bu liderlik belirli sınırların ötesine geçmezken, topluluğun eşitlikçi yapısının büyük ölçüde sağlanabildiğini de eklemektedir. Son olarak bu görevin topluluklar arası ilişkilerin düzenlenmesinde herkes tarafından kabul görmüş olduğudur (Kuijt, 2000: 95).

Byrd, Neolitik Çağ'da topluluk içi sosyal yapının değerlendirilmesini, inşa edilen evlerin boyutları üzerinden yapmaktadır. Bu evlerin inşa aşamasında topluluk üyelerinin her biri görev almıştır. Ayrıca oturum için kullanılan odalardaki her bir birey, müşterek bir paylaşım alanı içerisinde dayanışma içerisinde hareket etmiştir. PPNB aşamasında oturum için inşa edilen evlerin sayısında artış gözlemlenmektedir. Nüfusun artışıyla doğru orantılı olan bu durum çekirdek ailelerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan bu yeni yapısal durum, mülkiyetin ortaya çıkışına dair bir başlangıç sayılabilir. Aile kavramı, sadece konut anlamında değil toprak ve hayvan sahibi olma açısından da mülkiyet anlayışının ortaya çıkışını tetiklemiştir. Natufyan ve Erken Neolitik Dönem aşamasında kolektif işgücü anlayışı ve dayanışma içerisindeki toplumsal yapı yerini çekirdek aile seviyesinde veya bireyselliğin ön plana çıktığı bir ortama bırakmıştır. Önceki duruma göre artık her aile üreteceği ürünün ne kadar olacağının kararını kendisi verir hale gelmiştir. Dışarıda olduğu gibi evin içinde de belirli iş bölümleri ve görevlendirmeler yapılmıştır. Örneğin çocuk bakımı ve yemek pişirme gibi işleri kadınlar üstlenirken, çalı çırpı toplama ve ateş yakma gibi fiziki açıdan daha ağır olan işleri erkekler üstlenmiştir. Bu ise mekansal anlamda, yalnızca geçime dayalı işlerde değil hane içerisindeki işlerin de bir organizasyon dahilinde yürütüldüğünü göstermektedir. Cinsiyete dayalı iş bölümünün, küçük çaplı olarak ortaya çıkışının yanı sıra kadın, topluluk içerisinde daha saygın bir hale gelmiştir (Byrd, 1994: 237). Buna dair, Ana Tanrıça olarak nitelendirilen figürler Önasya'nın Neolitik toplulukları arasında bir hayli yaygındır. İlk çiftçi topluluklar, kadına, tıpkı avcı-toplacıkta olduğu gibi doğurganlığa sahip olması sebebiyle tanrısal bir anlam yüklenmiş olabilir. Topraktan her yıl elde edilen mahsul ile kadının doğum yapması arasında bir bağlantı kurmuş olabilirler. Ancak yine de böyle bir görüşü destekleyecek kanıtların olabildiğine kıt olmasından dolayı şüpheyle yaklaşmak gerekir (Childe, 2009: 75).

İlk Neolitik köyler kendi içlerinde sosyal bir örgütlenme geliştirmiş olmalarının yanında birbirleriyle de bir etkileşim içerisinde olmuşlardır. Diğer Neolitik aşamalarla kıyas edildiğinde, PPNA aşamasındaki Neolitik köyler için kısa veya uzun mesafeyi içeren ticaret oldukça kısıtlı kanıtlar sunmaktadır. Eldeki kanıtlar yapılan ticari faaliyetlerin egzotik ve yerli olmayan ürünler olduğuna işaret etmektedir. Bu bölgeler arası ticari ilişkilerde kullanılan malzemeler genellikle deniz kabukları, yeşim taşı, katran ve malahit gibi her bölgede olmayan değerli taşlardır. Bu değerli eşyalar PPNA aşamasındaki köylerin çoğunda görülürken, Jericho ve Netiv Hagdud gibi büyük yerleşim alanlarında bol miktarda bulunmuştur. Natufyan kültürünün ortaya çıkışından beri Akdeniz ve Kızıldeniz'den elde edilen deniz kabuklarına, ilk Neolitik yerleşim alanlarında da çokça kez rastlanılmaktadır. Deniz kabukları genellikle boncuk yapımında kullanılmıştır. PPN boyunca devam eden deniz kabuğu ticareti yalnız

yerleşik çiftçiler arasında değil, aynı zamanda çiftçiler ve avcı-toplayıcılar arasında da gerçekleşmekteydi. Geniş bir sahada sürekli olarak hareket halinde olan avcı-toplayıcı gruplar, çiftçilerden alacakları tahıllar karşılığında deniz kabuklarını yanlarında taşımışlardır. Tutkal yahut reçine görevi gören katran da Güney Levant boyunca kullanılan ve ticareti yapılan diğer bir önemli malzemedir ancak deniz kabuğu gibi kalıcı bir malzeme olmayan katranın ticaretinin izlerini sürmek bir hayli zordur. Bu ürünlerin dışında, Önasya boyunca ticareti yapılan bir diğer eşya ise obsidyendir. Anadolu obsidyen ticaretin yoğun olarak yapıldığı bir coğrafyadır. Mureybet'ten elde edilen obsidyen buluntuları, Konya ovasındaki Göllü mevzi yakınlardan getirilmiştir. Yaklaşık 400 km mesafenin kat edildiği göz önüne alındığında PPNA aşamasında kurulan köyler arasında ticari ilişkilerin uzun mesafelerde yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Obsidyen ticaretine dair tek kanıt bu değildir. Bingöl yakınlarındaki bir kaynaktan taşınan obsidyen taşları Hallan Çemi, Şeyh Hassan, Mureybet ve Aswad gibi yerleşim alanlarında görülmüştür. Bu kanıtlar obsidyenin yoğun bir şekilde ticaretinin yapıldığını gözler önüne sermektedir (Özdoğan, 2016: 50-51). Obsidyen haricinde bazı gıda ürünlerinin de ticaretinin yapıldığına dair yorumlar mevcuttur. Buğday, arpa ve çavdar gibi tahılların ticaretinin yapılmış olabileceği yorumlarına karşın Cauvin, Mureybet'te bulunan obsidyenlerin bu tahılların tohumlarıyla birlikte gelmiş olabileceği görüşündedir (Cauvin, 2000: 59).

Etkileşim alanlarının varlığı göz önüne aldığında uzun ve kısa mesafeli bölgesel ticaretin ve bağlantıların izleri PPNB aşamasında da sürmüştür. Bu toplumsal etkileşim yalnız köyler arasında değil aynı zamanda yerleşik topluluklar ve avcı-toplayıcı gruplar arasında da varlık göstermiştir. Hareketli avcı-toplayıcı gruplar belirli bir coğrafi alan içerisinde yaşamlarını sürdürürken, yerleşik topluklar çevresel faktörlerin elverdiği yerlere kurdukları köylerde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Çiftçiler bulundukları bölgelerde var olmayan bazı değerli taşları avcı-toplayıcı gruplar vasıtasıyla elde etmiş ve bunun karşılığında ise sahip oldukları tarımsal ürünlerle bu malları değiş-tokuş etmiş olabilirler. Birbirlerine çok uzak mesafede olmayan köyler arasındaki ticari ve sosyal etkileşimler neticesinde belirli akrabalık ilişkilerinin kurulduğu da söylenebilir. Karşılıklı mal alışverişinin bir getirisi olarak gelişen bu akrabalığa dayalı barışçıl ilişkiler, dışarıdan evliliğe izin vermiş görünmektedir ((Simmons, 2010: 164; Şenel, İlkel Topluluktan Uygar Topluma, 1982: 181-186). PPN aşamasında köyler arası etkileşim geniş bir alan içerinde süregelmiştir. Anadolu'dan Güney Levant'a ve hatta Nil vadisine kadar uzanan bir sahada çeşitli ticari etkileşimler yoluyla sosyal bir bağlantı tespit edilebilmektedir (Kuıjt ve Goring-Morris, 2002: 428).

Bu sosyal etkileşim ağı göz önüne alındığında, Neolitik köy topluluklarınım izole ve birbirlerinden habersiz yaşayan birlikler olmadıkları anlaşılabilir. Bu mal alışverişinin nasıl işlediğine dair kesin kanıtlar mevcut olmasa bile eldeki veriler sınırlı anlamda bir ticari ilişkinin gelişmiş olduğunu göstermektedir. En küçük yerleşim biriminden en büyüğüne kadar bütün Neolitik köylerde dışarıdan getirilmiş bir ürünün izlerine rastlanılabilir. Bu bölgesel bağlantı, ilk yerleşik toplulukların hem sosyal hem de iktisadi bir sistem dahilinde birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir.

3. KÖY TOPLULUĞUNDAN KENT TOPLUMUNA GEÇİŞ

3.1 İlk Kentlerin Ortaya Çıkışı Hakkındaki Tartışmalar

Neolitik Çağ'da ortaya çıkan bazı yerleşim yerleri, barındırdıkları özellikler ve kapsadıkları alandan ötürü, bazı arkeologlarca kent olarak nitelendirilmiştir. Bu yerleşim birimleri arasında en çok üzerinde durulanları Jericho ve Çatalhöyük'tür. İlk olarak PPNA aşamasına tarihlenen Jericho, ilk kazısı yapılan arkeolog Kathleen Kenyon tarafından kent olarak tanımlanmıştır. Kenyon, Jericho'yu çağdaşı sayılabilecek diğer yerleşim yerlerine göre çok daha büyük bir alanı kapsadığını düşünerek, kent statüsüne koymuş ve burasının savuma amaçlı olduğunu düşündüğü bir surla çevrildiğini iddia etmiştir. Bu sur yapısının yanında yüksek bir kule yer almaktadır. Jericho'da bulunan konutlarla benzer bir mimaride inşa edilmiş olan bu kulenin başka bir örneğine, Neolitik Çağ'da ortaya çıkan hiçbir köyde rastlanmamış olması ise bir hayli ilginç karşılanmaktadır. Jeriho'daki bu görkemli kule yaklaşık 9 metre boyunda olup temeldeki çapının ise 11 metreyi bulduğu tespit edilmiştir. Kulenin tepesine, içindeki 20 basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır. Kulenin bazı bölümleri 2 metre kalınlığında örülü taş bloklardan oluşmaktadır (Kenyon, 1956: 188-189). Diğer bir taraftan Anadolu'da Konya ovasındaki Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan olağanüstü buluntular, James Mellaart tarafından oldukça enteresan bulunmuştur. Çatalhöyük, MÖ 6.000'in ilk yarısına ait olan ve yaklaşık 12 hektarlık bir alanı kapsayan çok büyük bir yerleşim yeridir. Oldukça büyük bir Neolitik yerleşim yeri olan Çatalhöyük için James Mellaart, "Anadolu'nun en eski kenti ve Dünya'nın en eski kentlerinden biri" yorumunda bulunmuştur (Mellaart, 1967: 54-55). Çatalhöyük kazılarında, güneşte kurutularak elde edilen balçık tuğlalarla birbirlerine yaslanmış bir halde inşa edilen evler dikkat çekmektedir. Bu evlere giriş ve çıkışın kapı yerine çatılardan yapılıyor olması ise oldukça ilginçtir. Çatalhöyük'teki birbirine yaslanmış evlerin, yerleşim yerini çepeçevre sarıyor olması, tıpkı Jericho'daki surlar gibi dışarıdan gelebilecek bir saldırıya karşı savunma amaçlı inşa edilmiş olabileceği düşüncesinin ortaya atılmasına sebep olmuştur (Huot, vd., 2000: 27; Maisels, 1999: 222).

Jericho'daki duvarın inşa edilme nedeni konusunda Kenyon, eski ahitteki anlatılardan yola çıkarak bir çıkarımda bulunmuş ancak bu çıkarımın arkeolojik verilerle desteklenmesi imkansız görünmektedir. Jericho'nun kurulduğu dönemde kendisi gibi olan yerleşim birimleri arasında herhangi bir çatışmacı ilişkiye rastlanmamaktadır. Kendilerine yeterli ve ekonomik açıdan dışarıya kapalı olan Neolitik yerleşimleri çatışmaya ve daha fazla ürüne sahip olmaya itecek bir etmen yoktur. Nitekim çatışmacı ilişkilere ancak karmaşık kent devletlerinin ortaya çıktığı dönemlerde rastlanmıştır. Çanak-çömleği dahi keşfetmemiş bir topluluğun savaş aletleri geliştirecek teknolojiye ve savaşçı besleyecek kadar yeterli artı ürüne sahip olmadığının altı çizilmelidir. Dolayısıyla bu surların tehlikeyi savuşturmayı amaçlayan bir sebeple inşa edildiği görüşü yanlıştır. Surların inşası hakkında Kenyon'un yorumları dışında yapılan başka yorumlar da mevcuttur. Robert Braidwood, Jericho hakkında yazdığı makalede, Childe'ın kent için ortaya koyduğu kriterler üzerinde durmuş ve çanak-çömlek ve metalin kullanılmadığı bu yerleşim yerinde, tam zamanlı uzman teknisyen sınıfının var olmadığına dikkat çekmiş ve Jericho'nun kent olarak nitelendirilmesini hatalı bulmuştur (Braidwood., 1957: 74). Bu yorumlardan en dikkat çekici olanlarından birisi de Ofer Bar-Yosef'ten gelmiştir. Jericho'nun kurulduğu coğrafyanın imkanları üzerinden bir ilişki kuran Bar-Yosef, bu surların sıkça yaşanan sel baskınlarına karşı bir set oluşturması amacıyla inşa edildiği görüşünü ortaya atmıştır (Bar-Yosef, 1986: 157-162).

Somut bir çerçeveden ele alınan bu görüşlerin aksine Ronen ve Adler, kulenin ve sur yapısının dışarıdan gelebilecek olan kötü ruhları savuşturmak maksatlı inşa edilmiş olabileceğini öne sürmüşlerdir (Ronen ve Adler, 2001: 97-103). Neolitik Çağ insanının ritüel davranış biçimine uygun bir görüş olan bu iddia, diğer Neolitik yerleşim yerlerinde benzer kanıtların ortaya çıkmamış olmasından dolayı pek dikkate alınmamıştır (Simmons, 2010: 99). Alaeddin Şenel *İlkel Topluluktan Uygar Topluma* adlı eserinde ele aldığı çiftçi-çoban çatışması konusu dahilinde Jericho için PPNB aşamasında, oval yapılı konutların yerine, dikdörtgen yapılı evlerin inşa edilmiş olmasını, istilacı bir kültürün gelişi olarak yorumlamaktadır. Mellaart'ın *Yakındoğu'nun Neolitiği* adlı kitabını esas alarak böyle bir yorumda bulunması arkeolojik kanıtlarla desteklenememektedir. Nitekim Neolitik Çağ'da köyler arasında çatışmacı bir ilişkinin meydana gelmesi için gerekli zemin oluşmamıştır. Jericho'yu çepeçevre saran duvarların savunma amaçlı inşa edildiği fikrine katılan Şenel, çatışmaya dair bir ilişkinin varlığına dikkat çekmiştir ancak Neolitik Çağ'da çobanlık yapan toplulukların bu köyleri yağma etme potansiyeline sahip olduğu fikrinin de yine arkeolojik olarak ispat edilmesi olanaksız görülmektedir (Şenel, 1982: 182). Jericho için yapılan bu yorumun doğru kabul edilebilmesi için en azından tek örneklilikten çıkması gerekmektedir ancak Jericho dışında başka hiç bir yerleşim biriminde surlu bir yapıya rastlanmamıştır. Şenel 1982 yılında ele aldığı kitabında, surların inşa ediliş sebeplerine alternatif oluşturacak görüşlerden habersiz olmasından ötürü bu fikri benimsemiş olabilir. Mezopotamya'da ilk surlar MÖ 4.000'in sonlarına kadar ortaya çıkmamıştır. Ancak her ne olursa olsun kulenin ve duvar yapısının meydana getirilmesi muazzam derecede bir iş gücünün ve emeğin sonucudur. Büyük bir planlama ve sosyal organizasyon sonucu inşa edilebilen bu yapıları, Neolitik Çağ'da ortaya çıkan topluluk bilincinin bir yansıması olduğunu ifade etmek yanlış olmayacaktır.

James Mellaart'ı Çatalhöyük'ün kent olması gerektiğine inandıran başlıca etmenler ise bazı ağaçtan ve taştan kapkacağın, kemik yahut hasırdan imal edilmiş çeşitli eşyaların ve dövülmüş bakırdan ve malahit gibi değerli eşyalardan elde edilen ziynetlerin bulunmuş olmasıydı. Ayrıca Anadolu'da bol miktarda bulunan obsidyenden ve bunun yanı sıra çakmaktaşından imal edilen bıçakların Çatalhöyük'te, diğer hiçbir Neolitik yerleşim yerinde bulunanlarla kıyas edilemeyecek kadar ince el işçiliğiyle işlenmiş olması da Mellaart'ı, Çatalhöyük'te tam zamanlı çalışan zanaatkar bir kesimini olduğuna inandırmıştır. Ancak Huot, Thalmann ve Valbelle'nin birlikte ele aldıkları *Kentlerin Doğuşu* adlı kitapta bu konu üzerinde durulmaktadır. Burada zanaatkar bir kesimin varlığı, Çatalhöyük'ün kent olarak nitelik kazanmasında yeterli bir etmen olup olmadığı tartışılmıştır. Bir yerleşim yerinde lüks eşyaların bulunması oranın kent sayılması için tek başına yeterli bir etmen değildir. Önemli olan unsur bir yerleşim yerindeki zanaatkar kesimin varlığından ziyade orada bulunan bu insanların toplam yerleşimcilerin nüfusuna olan oranıdır. Ayrıca uzmanlaşmış tam zamanlı çalışan zanaatkarların da ifade ettiği anlamın tartışılması gerektiğine vurgu yapılan bu kitapta, sosyal tabakalaşmanın, hiyerarşik düzeninin hangi aşamada ve hangi unsurlar dahilinde meydana gelmiş olduğunun altının doldurulması gerektiğine dair eleştirilere de yer verilmiştir. Childe'ın "tam zamanlı" diye nitelendirdiği zanaatkar kesim belki hiç bir zaman var olmamıştır. Yalnızca tek bir işle uğraşının varlığını arkeolojik olarak kanıtlamak hayli güç bir meseledir. Zanaatkar olan kişiler aynı zamanda tarımsal faaliyetleri de beraberinde sürdürmek zorunda kalmış olabilir. Belirli oranda bir uzmanlaşmanın oraya çıkmış olmasına karşın, bu zanaatkarları besleyebilecek ortam henüz doğmamıştır. Geçim anlamında Neolitik topluluklar önemli bir yol almışlarsa da

Çatalhöyük'te ortaya çıkarılan bu arkeolojik kalıntılar, burasının kent sayılması için yetersiz kalmaktadır (Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 30-31).

James Mellaart'ın kazılarını yürüttüğü sıralarda, hayranlık uyandıracak şekilde korunmuş olan duvar süslemeleri, çeşitli kabartmalar ve boğa, geyik ve akbaba gibi hayvan betimlemeleri ortaya çıkarılmıştır. Arkeolojik olarak oldukça korunmuş halde bulunan bu eserlerin her dört beş evin birinde görülmesi, Mellaart'ı bu konutların Ruhban sınıfının yaşadığı bir mahalle olarak yorumlamaya itmiştir. Bunun dışında kazısı yapılmamış alanlara erişilmesiyle beraber sadece ruhban sınıfına değil, diğer kamusal yapılara ilişkin kanıtların da ortaya çıkarılabileceğini öne sürmüştür. 1961-1965 yıllarında kazılarını yürüttüğü Çatalhöyük'ün ancak çok küçük bir dilimini gün yüzüne çıkarabilen Mellaart'ın bu erken yorumları daha sonraki kazılarda elde edilen yeni bulgularla beraber önemini yitirecektir. 1993 yılında Ian Hodder başkanlığında yürütülen kazılarda Çatalhöyük'teki yaşantının daha ayrıntılı bir manzarası gözler önüne serilmektedir. Mellaart'ın ruhban sınıfına ait bir bölge olarak nitelendirdiği konutlardaki ritüel izlerinin, yerleşim alanının diğer yerlerinde de rastlanmasıyla beraber bu fikrin doğruluğu tartışılır hale gelmiştir. Ayrıca kamusal nitelikteki yapılara veya ritüel davranışların kurumsallaştığına dair izlere de rastlanmamıştır. Karmaşık bir toplumsal yapının yerine sıradan bir Neolitik yerleşim yerinde görülen sosyal organizasyonlara benzer bir örgütlenmenin varlığı da sonraki kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Ticari olarak büyük bir merkez olduğu fikri, abartıdan ibaret kalmış ve Önasya'nın pek çok yerinde görülen Neolitik köylerin PPNA aşamasından beri uzun ve kısa mesafeli ticari ilişkilere giriştiklerinin ispatlanması, Çatalhöyük'ün uzak mesafeli ticaretleri tekelinde tutan bir merkez olmadığını gözler önüne sermiştir. Bunun yanı sıra kenti çevreleyen bir duvarın hiç inşa edilmemiş olması Çatalhöyük'ün savunmaya ihtiyacı olmayan bir yerleşim yeri olarak görülmesine yol açmaktadır. Birbirlerine yapışık olan evlerin çatılarından giriş çıkış yapılıyor olması da bir savunma sisteminin geliştirilmiş olduğunu göstermez. Aynı zamanda 5.000 kişiden daha fazla bir nüfusu bünyesinde barındıran Çatalhöyük'ün sakinlerinin birbirlerinden bağımsız bir halde çevrede faaliyet gösterebildikleri ve ev ekonomisine katkı sağlayabilmeleri, burasının korunaklı bir yerleşim alanı olmadığını gösterir. Buğday, arpa ve keten gibi tahılların evcilleştirilmesi ve boğa gibi bazı hayvanların kontrol altına alınmasının yanında, hayvan avının ve bazı yabani bitki toplayıcılığının faal olarak devam ettiğini ortaya çıkarmıştır. Geçim biçiminin henüz tam anlamıyla garanti altına alınmadığını gösteren bu kanıtlar, tam zamanlı bir uzman kesimin de beslenmesini imkansız kılmaktadır ((Tsoraki, 2018: 240-241; Çevik, 2020: 18-19).

Bu yerleşimler için kentin ortaya çıkışını sağlayacak karmaşık sosyal ilişkiler konusunda kararsızlıklar vardır. Nehirlerin beslediği topraklardan yoksun olan bu kasabalarda genellikle kuru tarım yapılmıştır. Böyle bir durumda elde edilen toplumsal artı sınırlı miktarda olduğundan dolayı nüfus belli oranda kadar artarken, coğrafyanın ve iklimsel şartların elverdiği imkanlar neticesinde kırılganlık gösterebilmektedir. Yani toprağın yeteri kadar sulanmadığı veya yağmurun yeteri kadar toprağa düşmediği zamanlarda iktisadi olarak kırılmalar meydana gelmiş olmalıdır. Böyle bir durumda ise karmaşık sosyal ilişkileri geliştirecek ve tam zamanlı uzmanları besleyecek miktarda ürün elde edilemez. Bunun neticesinde bazı zamanlar toplumsal gelişim sağlanırken bazı zamanlarda da gerilemeler meydana gelebilir. Ticari olarak diğer köylerle bir etkileşim içerisinde olunsa da bu ilişkiler, üretim araçlarının ve besinsel ürünlerin ticaretinden çok bölgede bulunmayan mallarla sınırlıdır (obidyen, bakır, malahit, katran gibi). Dolayısıyla bu iki yerleşim yeri kentli bir yapıya dönüşme konusunda önemli aşamalar kaydetmiş olsa da bunu gerçekleştirebilecek sosyo-iktisadi atılımları

sağlayamamıştır (Şenel, 1982: 186; Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 36; Çevik, 2020: 21-22).

3.2. Mezopotamya'daki Kentlerin Ortaya Çıkış Süreci

Mezopotamya'da kentlerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan bazı unsurlar vardır. Bu unsurlar Neolitik Çağ'ın sonlarında Mezopotamya'da hem güneyde hem de kuzeyde meydana gelen gelişmeleri içermektedir. Mezopotamya'da köy yaşamının başlangıcı, yerleşimin sahip olduğu karakteristik yapı, inşa edilen konutların tipolojisi, üretim biçimi ve çanak-çömlek tiplerine göre çeşitli adlar alır. Bu topluluklar arasında ilk ele alınabilecek kültür, MÖ 7.000'in sonundan MÖ 6.000'in başına kadar varlık göstermiş olan Hassuna kültürüdür. Bu kültür sahip olduğu konutların tipolojisi ve kullanılan çanak-çömlekleriyle dikkat çeker. Hassuna kültürünün ortaya çıktığı bölge Musul'un 35 km. güneyinde, Dicle Nehrinin üzerindedir. Bu coğrafyadaki Hassuna evleri, bir avluyu çevreleyen 6-7 odalı evleriyle ön plana çıkmaktadır. Bu odalar iki blok halinde tasarlanmıştır. Bir blok oturum için ayrılan yeri oluştururken, diğerinin mutfak ve depo alanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Çanak-çömleği pişirmek ve şekillendirmek için kurulmuş düzenekler, tahılları depolamak ve biriktirmek için inşa edilmiş büyük silolara ve pişirim için fırın ve tandırlara sahip olan insanların ayrıca bakırı eritmek ve işlemek için de ergitme fırınları kullandıkları tespit edilmiştir. Bu kültürün yayılım gösterdiği alanlar Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin'e kadar uzanmaktadır. Hassuna çanak-çömleğinin, Anadolu ve Suriye'deki yayılım alanların yanında Samarra olarak adlandırılan yeni bir çanak-çömlek çeşidi daha görülmektedir. Samarra kültürü, Mezopotamya'nın bol yağış alan Zagros dağının yamaçları üzerinde kurulmuştur. Arkeolojik veriler bu kültürün köylerde yaşadığını ve Dicle nehrinin ekim yapılabilen arazilerinde tarımsal faaliyetler yürüttüğünü tespit etmiştir. Zamanla Hassuna kültürünün yerini alan bu yeni kültürün kuzey'de Diyarbakır bölgesine kadar yayıldığı görülmektedir (Köroğlu, 2016: 42-43; Khurt, 2017: 25; Dolukhanov, 1998: 288-289).

MÖ 5.600-5.000 tarihleri arasında varlık göstermiş olan Halaf kültürü, Hassuna ve Samarra'dan farklı ve kendine has özellikler göstermektedir. Halaf kültürü adını, bu Tell Halaf adlı bir yerleşim yerinden almıştır. Tholos adı verilen mimari yapılar Halaf kültürünü sembolize edecek niteliğe sahiptir. Çapı 3 metre ila 7 metre aralığında değişen bu konutların bir kısmı yuvarlak planlı bir odadan oluşurken diğer kısmı da yine bu yuvarlak yapıya ek olarak yapılmış dikdörtgen bir şekle sahiptir. Tholos konutlarının inşa malzemesi taş ve kerpiçtir. Çatısının ise kubbe şeklinde bir duvarla örülü olduğu düşünülmektedir. Köy düzeyinin ötesinde bir sosyal örgütlenmenin olmadığını göz önüne alındığında, Halaf kültürünün bu derece doğuş noktasının ötelerine yayılmış olması oldukça şaşırtıcıdır. Halaf çanak-çömleklerinde bezeme olarak dış yüzeye ve gövde kısmına geniş bir bant yapılmış ya da bezemeler alttan üste dar boya bantla sınırlandırılmıştır. Bezemeler arasında çeşitli hayvan ve bitki betimlemeleri mevcuttur. Bunlar arasında, eşek, keçi, balık kılçığı, yılan, boğa başı, kuş gibi motifler en yaygın görünenlerdendir. Halaf kültürünün yayılım alanı Zagros dağları ve Akdeniz arasında kalan hemen bütün bölgeleri kapsamaktadır. Yayılım gösterdiği merkezler arasında, Yarım Tepe, Arpaciye, Tell Halaf, Tell Brak, Çagar Bazar, Griki Haciyan, Samsat, Domuztepe, ve Kazane'nin olduğu söylenebilir (Köroğlu, 2016: 43-45; Roux, 1992: 55-58).

Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kültürlerin kuzeyde Toros ve Zagros dağları istikametinde yayılım göstermelerine karşın Obeyd kültürü Güney Mezopotamya'da Neolitik Çağ'ın geç dönemlerinde belirmeye başlamıştır. MÖ 5.500-4.000 yılları

arasında, kuzeydeki Halaf kültürüyle eş zamanlı olarak gelişim gösteren bu kültür, adını ilk buluntu yeri olan Obeyd veya Ubeyd höyüğünden almaktadır. Bu kültür MÖ 6.000'de kuzeye doğru genişleme göstermiş ve Halaf kültürünün yerini alarak bütün Mezopotamya'nın büyük bir bölümünde benimsenir hale gelmiştir. Halaf kültürüne ait olan Tholos tipi evler ortadan kalkmış ve bu kültüre ait olan renkli bezemelerle süslenen çanak-çömlek yapımının yerine daha basit bir çanak-çömlek çeşidi görülmeye başlanmıştır. Kuzeydeki kültürlerin yerleştikleri coğrafyalarda yağışa bağlı olarak tarımsal faaliyetlerin sürdürüldüğü gözlemlenirken, Obeyd kültüründe sulu tarım yapılmıştır. Nehir kaynaklarına sahip olan Obeyd kültürü yerleşimcileri sulama kanalları inşa etmiş ve bu kanallar tarımsal faaliyetlerin yürütülmesinde kolaylık sağlamıştır (Köroğlu, 2016: 46-48).

Nüfusun artışıyla çeşitli mesleklerin istikrar kazanmış ve böylelikle Obeyd topluluğu hiyerarşik bir sosyal yapıya bürünmeye başlamıştır. Bu kültürün üyelerinin bazıları, denetim altına aldıkları bölgelerde belirli bir statüye sahip olmuş olmalılar. Bu statü yalnızca tarımsal faaliyetler için değil, ticaret ve belki yönetimsel anlamda da kendini göstermiş olabilir. Ayrıca Mezopotamya'nın güneyinde 10 ila 15 hektar büyüklüğüne ulaşan yerleşim yerlerinin etrafındaki 0,5 ila 2 hektarlık alanları kapsayan daha küçük yerleşim yerlerinin meydana gelişi, topluluk yapısının kente doğru evirilmeye başladığının bir göstergesidir. Çünkü böyle bir durumun ortaya çıkması demek; bu toplulukların daha kapsayıcı bir işbirliğiyle örgütlendikleri anlamına gelmektedir (Mieroop, 2018: 14-15).

Kuzeydeki yerleşim yerleri arasında Tepe Gawra bu dönemde ilişkilerin en sık yaşandığı yerdir. Güneydeki çekirdek yerleşim alanının en çok tesiri altına aldığı yer olan Tepe Gawra'da nüfusun güneydeki Obeyd yerleşim alanına göre bir hayli az olduğu düşünülmektedir. Bu durum Tepe Gawra'nın Uruk'un bir kolonisi olduğunu gözler önüne sermektedir. Güneyden çıkan ailelerin bu yerleşim yerini tekelleri haline getirmesi sonucu nüfus kısıtlı kalmış olmalıdır. Bunun yanı sıra Obeyd kültürü kuzeye yayılırken yerel unsurlarla kültürel bir kaynaşma içerisine de girmiştir. Halaf kültürünün hakim olduğu yerlerin hemen hepsinde Obeyd kültürüne ait izlere rastlanmaktadır. Bu hakimiyet alanlarında birkaçı, Elazığ-Malatya bölgesindeki Arslantepe, Değirmentepe ve Tülintepe'dir. Bu kültüre ait olan çanak-çömlek çeşidi oldukça yavaş dönen bir çark ile imal edilmiştir. Üretilen bu kaplar tekdüze ve olabildiğine klasik bezemelidirler. Kapların üzerinde zikzaklar, kareler, üçgenler, haç ve gamalı haçı andıran motifler yer almaktadır. Obeyd döneminin sonlarına doğru, çanak-çömlek yapımında kullanılan çömlek çarklarının gelişkinliği öne çıkmıştır. Bu dönemde ticaret oldukça gelişmiş, güneyin alüvyonlu arazilerinde sulu tarımla uğraşan Obeyd kültürünün insanları nüfuslarını önemli derecede arttırmış ve buna bağlı olarak farklı madenler, kereste ve bögede bulunmayan lüks eşyaların tedariki için uzak bölgelerde kolonilerin kurulmaya başlanmıştır. Kuzeydeki yerleşim alanlarıyla sıkı ilişkiler geliştirilmiştir. Örneğin Van Tilkitepe'de Obeyd kültürüne ait çanak-çömlekler günlük yaşamda kullanılırken, bu bölgeye ait olan obsidyenler de güneyde Obeyd kültürünün çekirdek bölgesinde kullanılmıştır (Roux, 1992: 62, 64-65; Erarslan, 2008: 396; Akkermans, 1989: 352).

3.2.1. Mezopotamya'nın İlk Karakteristik Kentleri

3.2.1.1. Uruk[12]

Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan Obeyd kültürünün çekirdek alanından dışarıya çıkıp yayılım göstermesi ve kültürel olarak yayıldığı bölgelerde benimsenmesinin oluşturduğu zemine dayalı olarak ilk kentler belirmeye başlamıştır. Kent nedir sorusuna cevap olarak Kentlerin Doğuşu adlı kitapta belirtildiği üzere "... Kent karmaşık bir toplum yapısının, bireysel düzeyde çözülemeyecek sorunların üstesinden gelmesine olanak sağladığı ve kendine özgü özellikleri bulunan bir yerleşim sistemidir. Bu nedenle kenti, özellikle sakinlerinin ekonomik ve sosyal faaliyetlerinin çeşitliliği karakterize eder." Denilmektedir (Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 33). Bu tanımlanın doğrultusunda, Güney Mezopotamya'da sulu tarım yapılan bir yerleşim yeri olan Uruk, kentin gerekliliklerini bünyesinde barındırmaya uygun bir yapıdadır. Uruk'ta açığa çıkarılan anıtsal mimari eserler, kara ve deniz ulaşımı üzerine kurulu olan bir ticaret ağı, ileri tarımsal uygulamalar, sanatsal faaliyetler, madencilik ve teknolojik anlamdaki gelişmeler kentli yapının unsurlarını içermektedir. 550 hektara yayılmış olan bu yerleşim alanı çeşitli aşamalarda üst üste yahut yatay olarak gelişim kaydetmiştir.. Uruk'un erken aşamalarında demografik açıdan bir dağılma göze çarpmaktadır. Kentin merkezindeki nüfusun yoğun olmadığı, bunun yerine çevresindeki kırsal alanlara doğru yayılım gösterdiği görülmektedir. Orta Uruk Dönemi'nde ise nüfus artışları devam etmekle beraber kenti çevreleyen köy ve kasabalar bir araya gelmiş ve nüfus belirli noktalarda yoğunlaşmaya başlamıştır. Kentteki asıl demografik değişiklikler ise MÖ 4.000'in sonlarına doğru meydana gelmiştir. Kırsaldaki yerleşim birimleri kent merkezine doğru göç etmekte ve böylece nüfus yoğunluğu artmaktadır. Geç Uruk'ta nüfusun %60'ının merkezde toplandığı tespit edilebilmektedir (Çevik, 2020: 30-33).

Tarımsal anlamdaki gelişmeler ve sulu tarım teknolojisindeki gelişmeler, yerli nüfusun artışını tek başına açıklamada yetersiz kalmaktadır. Arkeolojik olarak kayıtlarına ulaşılması pek mümkün olmayan göçebe çoban toplulukların, Uruk kentine gelip yerleşmiş olmaları bu hızlı nüfus artışına belirli düzeyde bir açıklama getirebilir. Bunun yanı sıra kanıtlardan uzak olmakla beraber yalnızca bir fikir olarak ele alındığında başka bir yerleşik yabancı halkın Uruk'a gelip yerleşmesiyle demografik bir genişleme meydana gelmiş olabilir. Uruk kenti Basra körfezinin hemen başında Fırat ve Dicle nehirlerinin döküldüğü bataklık bir arazi üzerinde kurulumunu tamamlamıştır. İlk bakışta verimsiz ve büyük nüfusları barındırmaya imkan tanımayan bir arazi gibi görünse de ekolojik açıdan zengin ve hayvan yetiştirmeye elverişli bir bölge olmasının yanında tarımın, çeşitli teknolojilerle uygulanabilir hale getirilmesi, bölgeyi bir cazibe merkezine dönüştürmüştür (Mieroop, 2018: 20-21). Tahılların yetiştirilmesine imkan sağlayan alüvyonlu toprakların ve su bolluğunun yanında, ılıman iklim de ziraat yapmaya oldukça uygun şartlar sağlamıştır. Bunun yanı sıra manda ve koyun gibi hayvanlar geçim anlamında bölgede yaşayan insanlara büyük katkılar sağlamışlardır. Sazlıkların bol olması, kuş ve balık gibi hayvanların da avlanmasına imkan tanımıştır. Geçim anlamında pek çok imkan sunan bu bölgedeki kaynakların bolluğu doğru orantılı olarak nüfus hem içten hem de dışarıdan gelen yabancıların katılmasıyla bir hayli artmıştır. Bu faaliyetlerde süreklilik kazanılması bir uzmanlaşmayı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Bununla beraber uzmanlaşan kitlelerin ürettikleri toplumsal artı dışarıyla değiş-tokuş anlamında bir ticari ilişkiye girişilmesinin önün açmıştır. Bu

[12] Bkz. : Plan 1

durum ise kentin cazibesini daha çok arttırdığı gibi etkileşimini de hızlandırmıştır (Köroğlu, 2016: 49-50).

Uruk'un başlangıç aşamalarında büyük bir kesimin tarımla uğraştığı tahmin edilmektedir. Ancak yine de diğer zanaatlarla ve ticaretle uğraşan kesimin de bir hayli fazla olduğu söylenebilir. Tarım dışı işlerdeki bu uğraşılar belli bir zaman içerisinde uzmanlaşmayı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Özensiz ve bezemesiz yapıdaki çanak-çömlek üretimi nüfusun ihtiyacına karşılık verebilmek adına ortaya çıkan seri üretimin bir sonucunu yansıtmaktadır. Bu seri üretimi yapan zanaatkarların uzman kimseler olduğu anlamına gelmektedir. Uruk'ta MÖ 4.000'in başlarında XII. aşamada ortaya çıkan eğik ağızlı kâse örneği[13], uzmanlaşmanın kesin kayıtlarını ortaya koymaktadır. Bu çanak-çömlekten yapılma kâseye, Mezopotamya'nın hemen her yerinde rastlanılmaktadır. Hızlı bir biçimde ve ihtiyaç doğrultusunda olabildiğine çok üretilen bu kâseler bir merkezden çıkma olup, belli uzman zanaatkarlar tarafından işlenmiştir. Tek uzmanlaşmanın çanak-çömlek yapımında olmadığını da söylemek gerekir. Kumaş dokumacılığı ve metal işlemeciliği kent ekonomisine önemli ölçüde katkılar sağlamıştır. MÖ 3.000'lere ait olan yazılı metinlerde kumaş ve metal atölyelerinin gelişkinliğinden bahsedilmektedir. Bu durumun varlığı Uruk'un ilk aşamalarından beri sürdürülmüş olabilir. Uruk kentinde bulunan içi ergitilmiş metal kalıntıları ve küllerle dolu olan bir kanalın bulunması bir metal döküm atölyesinin varlığına işaret etmektedir. Bu durum seri üretimin ve uzmanlaşmış kişilerin varlığını gözler önüne sermektedir (Gates, 2021: 70-71; Liverani, 2006: 25-26).

Geç Uruk evresiyle beraber daha önce hiç görülmemiş olağanüstü bir mimari ortaya çıkmıştır. Obeyd Dönemi'nde kullanılan "üç bölmeli" yapıların esintileri bu mimari yapının sac ayaklarını temsil etmektedir. İncelikle ve özenle işlenmiş bezemeler, mozaikli ve nişli süslemeler ve duvar dekorasyonlarıyla boyutsal olarak çok büyümüş olan bu yapılar ancak kent olgusu içerisinde değerlendirilebilinir. Mimari anlamda bu çığır açıcı yapıların her biri birer tapınağı temsil etmektedir. Uruk kenti içerisinde yer alan tapınakların o dönemki adları bilinmemekle birliktedir. Yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan bu tapınak yapılarına daha sonradan çeşitli isimler verilmiştir. Toplumsal dayanışmanın sağlayıcılığını üstlenen bu tapınakların manevi anlamda bir yerinin olmasının yanı sıra ekonomik bir yere de sahip olduğunu belirtmek gerekir. Ancak toplumun maneviyatının bir dışa vurumu olarak nitelendirilen bu tapınakların Geç Uruk Dönemi'nin başlarında ihtiva ettiği anlam düşünüldüğü kadar soyut olmayabilir. Mezopotamya'nın daha sonraki evrelerinde tanrılara atfedilen tapınaklara rastlamak mümkünken, Geç Uruk'taki tapınak yapılarının belki de kentin seçkinlerinin veya elitlerinin konuklarını ağırlama ve sadece şatafatlarını gösterme konusunda bir işlevi vardı. MÖ 3.000'den sonra tapınaklar belirli bir kent hiyerarşisi için temel bir vazife görmüştür. En tepede bulunan rahip-kral ve onun altında yer alan sırasıyla prensler, ordu komutanları, tüccarlar, zanaatkarlar ve tarla işleriyle uğraşanlar bu hiyerarşik yapı içerisinde sıralanmışlardır. Bu tapınaklar planlı ve üstün bir mimari özenle kentin merkezinde yer alıyorlardı. Eanna tapınağının genel planı göz önüne alındığında, bu yapının rastgele inşa edilmediği, bunun yerine belli bir düzene göre hesap edilerek inşa edildiği aşikardır (Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 50-51; Nissen, 2004: 95-96; Köroğlu, 2016: 51-52)

Uruk Dönemi'nin sonlarına doğru MÖ 3.000'lerin ortalarında ilk örneklerine rastlanan yazının nasıl gelişim gösterdiği hakkında eldeki arkeolojik veriler kısıtlıdır. Ticarette veya çiftçilikte malların sayılmasını tespit edebilmeye yarayan bilyeciklerden

[13] Bkz.: Görsel 2

esinlenilerek ortaya çıkmış olabilir. Bu bilyecikler Mezopotamya'nın hemen her yerinde görülmekte olup, Uruk'ta ortaya çıkacak yazı sisteminin ilk formunu temsil etmiş olabilir. İlk olarak nerede kullanıldığı hakkında kesin kayıtlara ulaşılamamış olan bu kayıt tutma aracının, Neolitik Çağ'dan itibaren kullanılageldiği görülmektedir. Kil parçacıklarının küçük yuvarlaklar hale getirilmesiyle ya da yassı bir yüzeye dönüştürülüp kurutulmasıyla elde edilen bu eşyaların üzerlerinde sayıyı andıran şekiller yer almaktadır. Kilden imal edilen bu hesap taşları *Calculi* olarak adlandırılmaktadır. Bu hesap taşlarının gelişim göstermesiyle beraber daha geniş kapsamlı bir kayıt tutma biçimi olan *Piktogram* (resim yazısı) ortaya çıkmıştır. Malzeme olarak kil kullanılmaya devam edilmiş ancak küçük bilyecikler haline dönüştürülmek yerine yassı bir hale getirilmiştir. Dörtgen bir şekle sokulan kilin üzerine çeşitli hayvan, bitki, insan uzvu ve diğer eşyaları simgeleyen resimler bir kamış yardımıyla çizilmiştir. İlk zamanlarda yapılan bu Piktogram yazısının, mal miktarını belirleyen simgeler olduğu görülmektedir. Bu erken yazı sisteminde mal listeleri, ticari ilişkiler, arazi ve malların satışını simgeleyen resimlere sıklıkla rastlanmıştır. Ayrıca süt ve ekmek gibi besin ürünlerinin de kaydı tutulmuştur. Kilin üzerine yapılmak istenen resim çizildikten sonra kil tabletler pişirme fırınlarında yüksek ısıda pişirilerek sertleştirir ve böylece sağlamlık açısından garanti altına alınırdı. Bu kademeli değişim, sistemli bir çivi yazısına nasıl geçildiğinin izlerini takip edilebilmesine olanak tanımaktadır (Tekin H. , 2019: 127-128; Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 52-53).

Tapınakların ve sarayların ortaya çıktığı zamanlarda, genellikle gelir-gider kaydının tutmak için kullanılan yazı, daha sonraki süreçlerde Mısır ve Anadolu'da görülen yazı sistemlerinin de temelini oluşturacaktır. Karmaşıklaşan toplumsal yapının ve ticari ilişkilerin gelişiminin bir göstergesi olarak silindir mühürler daha önceki mühür formlarından farklı olarak Uruk'ta ortaya çıkmıştır. MÖ 6.000'lerin ikinci yarısında görülmeye başlanana silindir mühürler, Mezopotamya'da daha önceleri kullanılan baskı mühürlerden işlevsel olarak aynı olmasına karşın şekilsel açıdan farklıdır. Bu mühürler baskı mühürlere göre daha güvenilir bir mühür çeşididir. Silindir mühürler değerli taşların silindir biçimine getirilip ortasının delinmesi sonrasında üzerine hayvan, bitki ve gündelik yaşama dair sahneler kazınarak ortaya çıkarılıyordu. Uruk Dönemi'nde ortaya çıkan silindir mühürler, Mezopotamya'nın pek çok bölgesinde baskı mühürlerle beraber kullanılmaya başlanmıştır (Roux, 1992: 73-75).

3.2.1.2. Habuba Kabira

Aşağı Mezopotamya'da ortaya çıkan Uruk kentinin etkisini zamanla arttırması ve farklı bölgelere yayılım göstermesinin bir sonucu olarak yeni kentsel alanlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Hammaddeye erişim sağlamak amacıyla kaynak bakımından zengin olan yerlerde yerleşim birimleri kurulmuş veya kurulu yerleşim birimleriyle geliştirilen sıkı ilişkiler sonucunda kesintisiz bir iletişim ağı ortaya çıkmıştır. Arkeologlar Uruk'un tesiri altına aldığı yerleşim birimleri için koloni tanımlamasını kullanmaktadırlar. Bu iki yerleşim yeri aynı alan üzerinde yer almaktadır. İki farklı isimle anılmasının sebebi ise arkeolojik çalışmaların hem Alman hem de Belçikalı ekipler tarafından ayrı ayrı yapılmış olmasıdır. Suriye'de Orta Fırat bölgesinde bir baraj yapımı esnasında 80 kilometrekarelik bir alana yayılmış olan iki farklı höyük olan Habuba Kabira/Tell Kanas, Uruk sonrasında Mezopotamya'da yeni kentlerin ortaya çıkışına dair en iyi örneklerden birini temsil etmektedir. Bu yayılmanın temel nedeni Güney Mezopotamya'daki hammadde eksikliğinden dolayıdır. Uruk kadar geniş bir alanda yayılım göstermese de arkeolojik veriler ışığında elde edilen bulgular burasının

bir kent olduğunu tespit etmektedir. Seramikler, mücevheratlar, calculiler ve hesap taşları, Uurk kentindekilerle örtüşmektedir. Aslında burası Uruk'un bir istasyon noktası veya kolonisidir. Kent kısa bir süre varlığını sürdürmüş olmasına rağmen oldukça aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Habuba Kabira'daki evler, sokaklar ve sur yapısına dair önemli bilgileri eksiksiz bir şekilde betimlemek oldukça muhtemeldir. Bu kent, Fırat Nehrinin eski yatağının oyduğu vadi boyunca uzanan bir alanda inşa edilmiştir. Nehir yatağında kurulmasının bir dezavantajı olarak çokça kez erozyona maruz kalan bu alanın, sınırlarını tam olarak belirlemek mümkün değildir (Gates, 2021: 79; Liverani, 2013: 84-86).

Habuba Kabira'daki kent yapısı üç farklı şekilde ayırt edilebilir. Habuba Kabira, nehrin oyduğu alanın doğusuna doğru uzanan bir şerit üzerinde yerleşimin sağlandığı bir kenttir. Kenti çevreleyen bir dış savunma sisteminin olduğu tespit edilmektedir. Bunun yanı sıra iç sur olarak tanımlanan bir duvar sisteminin daha olduğu belirtilmektedir. Devasa boyutlardaki tuğlalarla inşa edilen kent duvarının, bazı noktalarda 3 ila 3,30 metre kalınlığa ulaşabildiği görülmektedir. Her 13,5 metrede bir 3,5 metrelik çıkıntılı burçlar olduğu tespit edilmiştir. Bu burçların her biri küçük bir odadan oluşmaktadır. Surun dış yüzeyi tamamen nişlerle süslenmiştir. Kente girişin, arkeologların Kannas ve Habuba kapısı adını verdikleri iki kapıdan sağlandığı tespit edilebilmektedir (Algaze, 1993: 25, 50).

Çok hızlı bir şekilde büyüyen Habuba Kabira kentinin 150 yıllık bir zaman diliminde 6 hektardan 22 hektarlık bir alana yayıldığı görülmektedir. Kentte dağınık halde bulunan çömlek parçalarından anlaşıldığı kadarıyla, kent içerinde başka bir yerleşim birimi daha vardır. Bu yerleşim birimi için, Habuba Kabira kentinin hızlı büyümesinin ardından, çevresindeki kırsal yerleşim alanları da kentin içerisinde yer almıştır. Bilinçli olarak bir kent planlamasının sadece surlarla çevrelenen alan içerinde kaldığı görülmektedir. Sokaklar çoğu zaman çakılla örtülmüş ve temiz tutulmuşken, plansız bir şekilde imar edilen alanlardaki çıkmaz sokakların ise çöplerle ve atıklarla dolu olduğu görülmüştür. Kentin içersinde bir kanalizasyon ve su nakil sistemi de geliştirilmiştir. Kentteki evlerin çoğu, merkezi bir hol ve diğer iki yan odadan meydana gelen bir dizilime sahiptir. Üç bölmeli yapıya sahip olan bu evlerin, Obeyd kültürüne ait bir mimari yapıyla benzeştiği dikkat çekmektedir. Bunun yanında kentte belirli bir kitleye hitap eden geniş evlerin olduğu da görülmektedir. Bu evler zengin veya güçlü idarecilerin oturum için kullandıkları konutlar olmalıdır. Habuba Kabira'nın güney kısmında yer alan Kanas akropolünde, tapınak olduğu düşünülen büyük mimari yapılar ortaya çıkarılmıştır. Kazıların çeşitli nedenlerden dolayı tamamlanmamış olmasından ötürü kesin bir sonuca varılamamıştır. Uruk kentinin yayılım etkisiyle Güney Mezopotamya'daki kent olgusunun ortaya çıkışı, daha sonraki kent merkezlerinin de belirmesinde başlıca etmen olmuştur. Bütün Önasya'da, Uruk etkileşiminin izlerini takip etmek mümkündür. Özellikle Suriye'deki Habuba Kabira buradaki etkileşimin doruk noktasına ulaştığı bir birimdir (Gates, 2021: 79; Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 59-60).

3.3. Kentlerin Ortaya Çıkışına Etki Eden Faktörler

Mezopotamya'da MÖ 4.000'in henüz başlarında yeni bir çanak-çömlek üslubu ortaya çıkmıştır. Hassuna-Samarra ve Halaf kültür dönemlerindeki özenle bezenmiş kapların yerine daha farklı olan bu yeni üslup, olabildiğine sade ve kaba bir yapıdadır. Ortaya çıkan bu yeni gelişme Mezopotamya'ya dışarıdan gelen bir kültürden çok üretim tarzının ve tutumunun değiştiğini göstermektedir. Artan nüfusun ihtiyacını karşılamak

için üretilen bu kaplar, seri üretimin bir sonucu olarak bütün Mezopotamya'ya dağıldığı görülmüştür. MÖ 4.000'in başlayan gelişmeler, kentlerin ortaya çıkışına bir zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan yenilikler kentlerin kurulmasına bağlı olarak insanların iktisadi, teknolojik ve kültürel açıdan büyük ilerlemeler kaydetmesine yol açmıştır. Günümüzde sosyal bilimlerde çalışan pek çok akademisyenin, devrim olarak nitelendirilen gelişmeler bütünüyle alakalı olarak yapıkları çalışmalar dönemin önemine vurgu yapmaktadır. Örneğin tarihçiler genellikle bu gelişmelerin yazı sonrası dönemleriyle ilgili araştırmalar yaparlar. Antropologlar, yaşanan gelişmelerin sonucunda, erken devletlerin böyle bir ortamda kurulduğu üzerine yoğunlaşırlar. Sanat tarihçileri ise anıtsal mimarinin ve sanatın üzerinde durarak, bu eserlerin toplumla olan ilişkisine odaklanırlar (Mieroop, 2018: 19-20).

Kent devrimi tanımı ilk defa Gordon Childe tarafından kullanılmıştır. Childe, bu tanımlanın detaylarını ilk olarak *Kendini Yaratan İnsan*[14] başlıklı kitabında ele almıştır. Bu kitapta suyun sürekli olarak sağlandığı ve zengin toprak yapısına sahip Fırat, Dicle, Nil ve İndus gibi vadilerin coğrafi özelliklerine değinimiş ve bu coğrafyadaki insanların bir araya gelip toplumsal olarak örgütlü bir yapıya bürünmelerinin aşamalarını aktarmıştır. Bu toplumsal örgütlenmenin birbirini takip eden gelişmeler şeklinde ilerlediğinden bahsetmektedir. Ayrıca bataklık alanların kurutulması ve sulanmasıyla geniş çaplı bir toplumsal artının ortaya çıktığını ve böylelikle tüccarlar aracılığıyla malların çeşitli bölgelere dağıtılıp yerine yeni mallar edinildiğinden söz etmiştir. Bunun yanı sıra bu toplumsal artı yeni mesleklerin ortaya çıkışında can alıcı bir rol oynarken aynı zamanda uzmanlaşan zanaatkarları da besleyebildiğine dair vurgular yapılmaktadır. Son olarak Childe, toplumsal örgütlenişin daha sistemli yönetilebilmesi ve dış tehditlere karşı korunabilmesi için askeri güçlere ve yöneticiye ihtiyaç duyulduğunu da ifade etmiştir. Coğrafi özellikleri birbirlerine çok benzeyen Mezopotamya, Mısır ve İndus medeniyetlerinde, yaklaşık olarak MÖ 3.000'e gelindiğinde, karmaşık bir toplumsal yapının ve tabakalaşmanın ortaya çıktığı görülmüştür. Bu zamanlardan sonra sürüm araçları, av aletleri ve basit sanat ürünleri yerine, tapınaklar ve bu tapınaklar için üretilen eşyalar, savaş aletleri, atölyelerden çıkma seramik kaplar ve kumaşlar görülmektedir. Neolitik Çağ'daki kulübe tarzı konutlar ve çiftlik alanları yerine tapınaklar, saraylar ve üretim atölyeleri ortaya çıkar. Childe, Uruk kent toplumunu esas alarak; artı ürünün, tapınaklarda biriktirildiği ve buradan da ticaretinin gerçekleştirildiğine dikkat çeker. Tapınağın ekonomide bir merkez halini almasıyla da ruhban sınıfı adında yeni bir ayrıcalıklı sınıfın doğuşuna ve malların kaydının tutulması ihtiyacından kaynaklı olarak bir yazı sisteminin geliştirildiğinin üzerinde durur. Childe 1950'de yayımlanan bir makalesinde kenti meydana getiren 10 kriterden söz eder. Bu kriterler, kenti meydana getiren faktörlerin yanında devletin ortaya çıkış sürecini de kapsamaktadır (Huot, Thalmann, ve Valbelle, 2000: 38-39; Gates, 2021: 92).

Bu kriterler kısa başlıklar altında ele alınacak olursa; *1: Nüfus* İlk kentlerin nüfusu günümüzdeki pek çok köy yerleşiminden daha az olsa bile, Uruk'taki nüfus sayısı ve yoğunluğu daha önceki yerleşim birimlerinden oldukça fazladır. Uruk Dönemi'nde oturum için kullanılan konutların ve araç gereçlerin sayısına bakılarak bir ortalama bir nüfus ortaya konulabilir. Childe Sumer kentlerinin ise, 7.000 ila 20.000 aralığında değişen bir nüfusa sahip olduğunu vurgulamaktadır. Harappa ve Mohenjo Daro'nun ve Mısır'daki kentlerin de yaklaşık olarak Sumer kentlerinin nüfusuyla doğru orantıda ilerlediğini belirtir. *2: Çeşitli Tarım Dışı Meslekler* Uruk kentinin ilk aşamalarında nüfusun önemli bir bölümü çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı.

[14] 1936'da ilk baskısı yapılan eserin orijinal adı Man Makes Himself'dir. Detaylı bilgi için Bkz. : (Childe V. G., 2006, s. 103-110).

Ancak kentli yapının kendini gösterebilmesi için uzman zanaatkarlar, tüccarlar ve rahipler gibi üretim faaliyetlerinde yer almayıp başka ihtiyaçlara karşılık gelecek kimselerin olması gerekmektedir. Dolayısıyla kent toplumunun en önemli kriterlerinden birisi de tarım ve hayvancılık dışı faaliyetlerle meşgul olan uzman işgücüdür. *3: Tanrı veya Tanrıların Ortaya Çıkışı* İlk kentlerde yiyecek sorunu büyük ölçüde aşılmış ve ürün fazlası elde edilmiştir. Ancak bu artı ürünün nasıl değerlendireceği konusunda, Neolitik Çağ'daki köy topluluklarınınkinden daha farklı bir yöntem geliştirilmelidir. İşte bu durumda anıtsal mekanlar olan tapınaklar ve tanrılar, artı ürünün iktisadi dolaşımını sistemleştirmede devreye girmiştir. Mallar tanrılar adına tapınaklarda biriktirilip ve buradan dağıtımı yapılmıştır. *4: Sermayenin Toplanma Merkezi Olarak Tapınaklar* Anıtsal kamu binaları bir ibadet merkezi olarak kenti köyden ayırmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal artının biriktirildiği depolar olarak da görev alırlar. Bu tapınaklar kentin merkezinde yer alır ve diğer kamu binaları veya evlere göre daha büyük ve gösterişlidir. Tapınaklara bağlı olan atölyeler ve dükkanlar vardır. Kentli toplumun elde ettiği sermaye fazlası bu büyük anıtsal depoların denetimi altındadır. *5: Hiyerarşik Toplum Yapısı* Besin üretimi haricinde çeşitli mesleklerle uğraşanlar ilk başlarda tapınakta toplanan ve tekrar dağıtımı yapılan artı ürünle geçimlerini sağlamış olmalılardır ancak belirli tüccarlar ve rahipler gibi çeşitli gruplar zamanla biriken mallardan daha fazla pay almaya başlamışlardır. Bunun yanında idareci sınıfın ortaya çıkışıyla beraber üretimin paylaşımındaki eşitsizlikler doruk noktasına ulaşmıştır. Üretilen ürünlerden daha fazla pay alan sınıflar, alt tabakanın güvenliğini garanti altına alma sözüne karşılık zenginleşmişlerdir. Bu durum toplum içerisinde hiyerarşik bir yapılanmanın ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla kent toplumu, böyle bir emek ve işgücünün sömürüsü üzerinden kurulabildi. *6: Yazı* Mezopotamya'da yazının keşfi MÖ 3.200'lere dayanmaktadır. Yazının kullanım amacının tapınaklarda biriktirilen ürünlerin kayıt altına alınmak istenmesidir. İlk örneklerinin avuç içine sığacak kadar küçük kil tabletler üzerine kamış yardımıyla bastırılarak oluşturulan şekiller olduğunu söylemek gerekir. Yazının icadı kentli yapının en temel gereksinimlerinden biridir. Önceleri sadece tapınaklarda malların kaydının tutulması için kullanılırken, daha sonları ticarette ve çeşitli işlerde de kullanımının yaygınlaştığı görülmüştür. *7. Bilimsel Gelişmeler* İlk kentler sulu tarımın yapılabildiği topraklar üzerinde kurulmuştur. Büyük arazilerin sulanabilmesi ve ürünün yetiştirilebilmesi için en azından temel düzeyde bir matematiksel bilgiye sahip olmak gerekmektedir. Özellikle Mısır'da Nil nehrinin belli mevsimlerde taşan sularının altında kalan topraklar, suyun geriye bıraktığı mineraller sayesinde zenginleşmiştir. Ancak bu taşkınların ne zaman gerçekleşeceğini önceden bilebilmek bir hayli önemlidir. İşte tam da bu noktada bir takvimin icat edilmesi gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Suların yükseldiği ve geri çekildiği alanların hesap edilebilmesi için ise geometri bilgisine sahip olmak gerekir. Takvimin gelişimi Mısır ve Mezopotamya medeniyetleri için farklı amaçlarla ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü Mısır'daki Nil Nehri belli mevsimsel bir döngü içerisinde yılın hep aynı zamanlarında taşarken, Fırat ve Dicle nehirlerinin taşkınları düzensizidir. Dolayısıyla Mezopotamya'da nehirlerin taşmasına bağlı olarak bir takvim geliştirilmesi olanaksızdır. *8: Sanat* Sanatsal etkinliklerin izlerine yerleşik yaşam öncesinde bile rastlanabilmektedir. Çeşitli duvar resimleri ve heykelcikler, Paleolitik Çağ'ın avcı-toplayıcı grupları tarafından yapılmıştır. Benzer etkinlikler ilk yerleşik köylü topluluklar için de devam etmiştir. Ancak kentli toplumun ürettiği sanatın içerdiği anlam ve kapsam çok daha detaylı ve muazzamdır. Kentli toplumun sanatçıları, zanaatkarları, heykeltıraşları ve ressamları ince el işçiliğiyle ortaya koydukları eserlerini, gündelik yaşamda kullanılan herhangi bir nesnede veya tapınak ve saray gibi kamusal yapılarda

görmek mümkündür. Kentli toplum bunca sanatkarı bünyesinde barındıracak kadar geniş maddi imkanlara sahiptir. *9: Ticaret* Tüccarların varlığına kent öncesinde de rastlamak mümkündür. Obeyd Dönemi'nde de ticari faaliyetler Güney ve Kuzey Mezopotamya arasında süregelmiş ancak ticaretin bazı ailelerin tekelinde yürütülen sistemli bir iş haline dönüşmesi kentli bir olgu dahilinde değerlendirilmelidir. Güney'de bulunmayan pek çok hammadde, Urukla bağlantı halinde olan komşu bölgelerden getirilmiş ve işlenmiştir. Bu ticari ilişkiler kentin en önde gelen dinamizmlerinden biri olarak sayılabilir. *10: Uzmanlaşma* Çeşitli meslek gruplarının ortaya çıkışının yanında bir işte uzmanlaşma, kent yapısının sürdürülebilir olmasına dair gerekli olan bir kriter olarak sayılabilir. Sosyo-iktisadi, sanatsal ve dinsel açıdan belirli temeller üzerinde kurulan kentlerin tam zamanlı uzman zanaatkarları ve ustaları bünyesinde barındırması gerekir (Childe G. V., 1950: 9-16).

3.3.1. İlk Kentlerin Coğrafi Özellikleri

Mezopotamya antik çağlarda, iki nehir arasındaki bölgeyi tarif etmek için kullanılan Yunanca kökenli bir terimdir. Terimsel açıdan "Meso" orta anlamına ve "Potamos" ise nehirler anlamına gelmektedir. İki kelimenin birleşimi olarak Mezopotamya terimi ortaya çıkmıştır. İlk kentlerin kurulduğu bölgelerden ziyade daha genel olarak Mezopotamya coğrafyası ele alındığında; kuzeyde Toros ve Zagros dağlarının etekleri, Batıda Suriye çölü, Güneyde ise Basra Körfezi içerisinde kalan bir alanı kapsadığı söylenebilir. Fırat ve Dicle nehirlerinin doğuşu, Anadolu'nun güneydoğusundan başlayıp Şattülarap'a kadar uzanmakta ve oradan da Basra körfezine dökülmektedir (Nejat ve Rhea, 1998: 11-12; Postgate, 1992: 29). Bu nehirlerin ulaştığı bölgelerde çeşitli yerleşik topluluklar Neolitik Çağ'dan bu yana varlığını sürdürmektedir. Bu coğrafya içerisindeki temel yaşam koşulları her yerde eşit düzeyde değildir. Dağ etekleri haricinde kalan bölgeler genellikle kurak ve aşırı sıcak bir iklimsel özellik sergilemektedir. Yaz aylarında sıcaklık gündüz 50 dereceye kadar ulaşabilir. Geceleri ise sıcaklık 11 dereceye kadar düşebilmektedir. Ağustos ayı, Akdeniz ve Kızıldeniz'in buharlaşmasına bağlı olarak Mezopotamya'da en sıcak ve bunaltıcı aydır. Kış mevsimi ise İran, Ermenistan ve Orta Asya'dan taşınana rüzgarlardan kaynaklı olarak görece soğuk geçmektedir. Yağmur dağlık bölgelere daha sık aralıklarla düşerken, engin bozkır arazilerinde neredeyse 11 ay boyunca yağmur yağmaz. Bu bölgelerdeki yıllık yağış miktarı 500 milimetreden daha azdır. Basra körfezinin ucu Fırat ve Dicle nehirlerinin on binlerce yıl boyunca taşıdığı alüvyonlarla dolmuş ve bundan dolayı topraklar tarım yapılabilmesi için oldukça verimlidir. Bölgede kavak, söğüt, meyankökü ve nehir kıyısında meydana gelen seyrek ağaçlıklar mevcuttur. Aşağı Mezopotamya'nın besinsel anlamda temel geçim kaynağı buğday ve arpadır. Ayrıca hurma bu bölgede en çok yetiştirilen bitkiler arasında yer alır. Basra körfezinin ağız kısmı ise bataklıklar ve sazlıklarla kaplıdır. Güneydeki bu ekolojik çeşitlilik ilk kent toplumunun ortaya çıkışına zemin hazırlayan önemli bir faktördür. Sulu tarımın yapıldığı araziler, ırmakların biriktirdiği alüvyonlarla ve rüzgarlarlarla taşınan löslü topraklar üzerinde bol miktarda tarımsal ürünlerin yetiştirilmesine olanak vermiştir. Bu tarımsal zenginlik önemli ölçüde bir işgücü ve emeği gerektirmektedir. Tarıma dayalı bir geçim biçiminin yanı sıra sazlarla ve çalılarla kaplı alanlarda ve nehirlerde, kuşlar küçük memeliler ve balıklar avlanmaktaydı. Bataklıklar ise manda gibi hayvanların yetiştirilmesine olanak tanımıştır. Koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar bozkırlarda otlatılmıştır. Bu durum Güney Mezopotamya'da tarımsal

ürünlerin yetiştirilmesinin yanı sıra hayvancılığın da bir geçim biçimi haline dönüşmesine yol açmıştır (Mieroop, 2018: 23).

Büyük nüfusları besleyebilme kapasitesine sahip alüvyonlu araziler, Fırat ve Dicle nehirlerinin sağladığı imkanlarla gerektiği zaman sulanmaya müsaittir ve bu verimli arazi, nüfusun daha önceki yerleşim birimlerinde olduğu gibi sabit kalmasındansa devamlı olarak artmasına neden olabilmekteydi. James Scott, Güney Mezopotamya'da tarımsal açıdan bir süreklilik kazanılmış olmasının kentin ve devletin ortaya çıkışı konusunda önemli bir eşik olduğunun altını çizmektedir. Scott *Tahıla Karşı* adlı kitabında, Tahılların, vergilendirme sistemi için en elverişli besinler olduğunu dile getirmektedir. Gözle görülebilir ve bölünebilirliğinin değer taşıdığını ve aynı zamanda depo edilmesi ve taşınabilmeye olanak tanıyor olmasının da mal alışverişi için önemli bir kriter olduğunun altını çizmektedir. Değiş tokuş usulü bir mal ticaretinde veya tayın olarak kullanılmasında bu kriterlerin etkili olduğunu dile getirmektedir (Scott, 2019: 121-122). İklim değişiklikleri bu nüfusun her zaman aynı oranda artması önünde bir engel teşkil etmektedir. MÖ 3.500-2.500 yılları arasında deniz seviyesindeki keskin düşüş ve Fırat'taki su hacminin azalması, kuraklığı da beraberinde getirmiştir. Artan kuraklık nehirlerin ana yataklarına kadar çekilmesine sebep olmuş ve susuz kalan arazilerdeki topraklar verimsizleşmeye ve tuzlanmaya başlamıştır. Buna bağlı olarak nüfusun bu su yatakları etrafında toplanmaya başladığı görülmüştür. Bu gelişmeler kentin doğuşuna doğrudan etki etmektedir. Nüfus belirli bir çekirdek alan üzerinde yoğunlaşırken, sulama işi çok daha mühim ve emek isteyen bir faaliyet haline gelmiştir. Uruk'tan sonra Umma ve Lagaş gibi kentlerin ortaya çıkışı ve aralarındaki çatışmalar suyun paylaşılamamasından kaynaklanmıştır. Kentli nüfus, mevcut suyu daha iyi kullanabilmek adına su bentleri ve kanallar inşa etme yoluna gitmiştir. Daha küçük yerleşim birimleri halinde birbirlerine yakın olan köylerin belirli bir noktada birleşmeleri, coğrafi faktörlerin ne kadar önemli olduğunu kanıtlar niteliktedir. Yalnızca yerleşik nüfus değil aynı zamanda avcı-toplayıcı gruplarında bu nüfus yoğunluğunun ortaya çıkışında önemli katkıları olduğu söylenebilir (Scott, 2019: 114-115; Postgate, 1992: 35).

Mezopotamya'nın kuzey kesimi uçsuz bucaksız bozkırlardan oluşur. Bunun yanı sıra kuzeyde Toros ve Zagros dağlarının etekleri düzlük arazilere göre bol miktarda yağış alır ve bundan dolayı bu alanlar kuru tarım yapılmaya elverişlidir. Burada genel olarak meşe, çam, selvi, köknar, ardıç ve keçiboynuzu gibi ağaçlar bitki örtüsünü oluşturmaktadır. Mezopotamya'nın batı kısmı çöl veya yarı çöllerle kaplı alanlardır. Buradaki yağış miktarı mevsimlere bağlı olarak 350 ila 600 milimetre arasında değişiklik gösterir. Yazlar aşırı sıcak ve kuraktır. Yarı çöl olan arazilerde yağış miktarına bağlı olarak bozkır bitki örtüsü ortaya çıkabilmektedir. Çeşitli öbek otlar, yavşan otu, tuz bitkisi ve ıspanakgiller yetişmeye elverişli otlardır. Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştıkları Orta Mezopotamya hem yağış miktarı az hem de nehirlerin derinleşmesinden ötürü kuzeydeki ve güneydeki imkanlardan daha zorlayıcı bir coğrafyaya sahiptir (Dolukhanov, 1998: 73-75, 77; Köroğlu, 2016: 14-15). Son buzul Çağı boyunca dünyanın mevcut ısısı günümüzden yaklaşık 6-7 derece kadar aşağıda seyretmekte ancak Holosen ile beraber yer küre daha ılıman bir hal almıştır. Mezopotamya'daki sıcaklık derecesinin ise günümüzle kıyaslandığında 1-2 derece kadar yukarılara çıktığı tespit edilebilmektedir. Bu iklimsel değişim MÖ 5.000 ila MÖ 500 yıl önce etkisini daha çok hissettirmiştir. Ancak bu değişiklikler, Mezopotamya'nın bozkırlarında ve daha yüksek kesimlerinde ve sahillerinde farklı etkiler göstermektedir (Postgate, 1992: 55).

Kentin ortaya çıkışına ve ilerleyişine zemin hazırlayan gelişmeler arasında nehirler, nehir yatakları, dağ geçitleri ve denizler üzerinden yürütülen ticaretin payı oldukça büyüktür. Bölgenin batısını kapsayan çöllerin bu ticari ilerlemeye engel teşkil ettiğinden dolayı tercih edilmediği düşünülmektedir. Özellikle Mezopotamya'nın güneyinde biriken alüvyonlu topraklar üzerinde kurulan Uruk kentinin hammaddeden yoksun olmasından ötürü ticari ilişkilerde, coğrafyanın elverdiği olanaklar dahilinde önemli aşamalar kat edilmiştir. Mimaride kullanılan kerpicin hammaddesi olan kil, alüvyonlu topraklardan bol miktarda elde ediliyorken, kereste ve madeni taşlar gibi hammaddeler, Fırat ve Dicle nehirleri aracılığıyla Kuzey Mezopotamya'dan sağlanabiliyordu. Fırat nehri, Doğu Anadolu'nun yaylalarında Erzurum ve Ağrı istikametinden doğar. Buradan güneye doğru bir ivme kazanıp iki ana kol olan Karasu ve Murat'ın birleşimi sonrası, Toros dağlarını geçerek aşağıya doğru iner. Bu bölgede Habur ve Balih gibi ırmaklarla tekrar birleşim sağladıktan sonra batıya doğru tekrar kıvrılarak Akdeniz kıyılarına doğru yol alır. 150 km. yaklaşıktan sonra yenide yönünü Güneydoğu'ya doğru çevirir. Mezopotamya'nın orta bölgelerine doğru geldiğinde ise nehir yatağının genişlediği ve suların derinleştiği görülür. Buradan sonra Fırat, yaklaşık 2780 km.'lik yolculuğunu Basra körfezine varmadan Şattülarap'ta bitirir ve oradan da denize dökülür. Dicle ise tıpkı Fırat gibi Mezopotamya'nın kuzeyinde Anadolu toprakları ve daha doğusundaki Hazar gölünden doğar. Diyarbakır'daki Pamukçay ve doğuya doğru Batman, Botay ve Garzan çaylarından beslenir. Büyük Zap, Küçük Zap ve Adhem ırmaklarıyla birleşim gösterir. Fırat'a göre güneye doğru daha düz bir istikamette ilerleyen Dicle'nin de son durağı önce Şattülarap'ta birleştiği Fırat Nehri ardından da Basra Körfezidir. Mezopotamya'nın güneyi ve kuzeyi arasında gerçekleştirilen nehir ticaretinin yanı sıra Basra Körfezi üzerinden gerçekleştirilen deniz ticareti de Uruk kentinin gelişimine ve karakter kazanmasına katkılar sunmuştur. Sallar ve yelkenli tekneler bu deniz aşırı ticarette pay sahibidirler. Uruk'ta düz damlı evler yerine, kubbeyi andıran bir biçimde kerpiçten yapılma çatılar dikkat çeker. Bu kerpiç çatıların üstü ahşapla örtülüdür. Mezopotamya'nın güneyi seyrek ağaçlarla kaplı bir araziden oluşmaktadır. Ahşap ihtiyacını karşılamaya imkan vermeyen bu coğrafyada inşa edilen konutların çatıları için kullanılan ahşaplar Kuzey Mezopotamya'dan karşılanmaktaydı. Güney ve Kuzey Mezopotamya arasındaki ticari ilişkiler, Uruk'un ortaya çıkışıyla beraber önemli ölçüde sistemleşmişti. Bu sistemli alışverişi ise coğrafi olarak imkanların yeterli olmasıyla doğru orantıda düşünmek gerekir. Kentin büyümesi ve sosyal yaşantının karmaşıklaşması, belirli ihtiyaçların komşu bölgelerden karşılanmasını zorunlu kılmıştır. Bu taleplerin yerine getirilebilmesinde de nehir taşımacılığı temel bir rol üstlenmiştir (Köroğlu, 2016: 17-19).

3.3.2. Mezopotamya'da Ticaretin Sistematikleşmesi

Topluluklar arası ticaret köy hüviyetine sahip ilk yerleşim birimlerinin ortaya çıkışından beri varlığını sürdürmektedir. Temel ihtiyaçlarından ziyade insanlar, bölgelerinde bulunmayan genellikle deniz kabuğu, çeşitli taşlar (özelikle obsidyen gibi) süs eşyaları ve metalleri, bu kaynaklara sahip olan bir arazide yaşayan insanlardan talepte bulunmuşlar ve bunun karşılığında ise kendi yaşam alanlarındaki metaları teklif etmişlerdir. Neolitik Çağ'ın sonlarında Mezopotamya'da ortaya çıkan topluluklar arası ticari ilişkilerin MÖ 6.000'in sonlarından itibaren bütün Mezopotamya'da yaygınlaştığı görülmüştür. Bu kültürler arasında Mezopotamya'nın alüvyonlu toprakları üzerinde kurulmuş olan Obeyd kültürü, bulunduğu bölgenin elverdiği imkanlar dahilinde büyümüş ve kendi hinterlandının da ötesinde, kuzeyde Suriye, Anadolu ve İran'daki

topluluklarla yakın ticari ilişkiler içerisine girmiştir. Kuzey Irak'taki Yarım Tepe, ve Suriye'deki Tepe Gawra, Obeyd kültürünün yayılımına dair pek çok kanıtlar sunan ilk yerleşim yerlerindendir (Postgate, 1992: 388).

Uruk kentinin ortaya çıkışından sonra MÖ 4.000'de ilk sistemli ticari faaliyetler başlamıştır. Aşağı Mezopotamya'da tarım yapmaya oldukça elverişli topraklar üzerinde kurulan Uruk kenti, ağaç, metal ve işlemeye elverişli taşlar gibi hammaddelerden yoksundur. Bu durumda karmaşık yapıdaki toplumsal olgunun ihtiyaç duyduğu bu hammaddelerin, komşu bölgelerden ve daha uzakta bulunan yerleşim yerlerinden karşılanması gerekmekteydi. Bu ticari faaliyetler, ekolojik olarak çeşitli hammaddelere sahip bölgelerle gerçekleştirilmiştir. İthal mallar Güney Mezopotamya için bir hayli mühim görünmektedir. Childe, MÖ 3000'lerde bakır, tunç ve kerestenin el değirmenleri ve kapı eşikleri için hammaddenin, karmaşık toplumsal yapının sahip olması gereken malzemeler oluğunu ifade etmiştir. Kentin tanrıları için altın, gümüş, kurşun, lacivert taşı ve diğer kıymetli madenlerin de dışarıdan temin edilmesinin zorunlu olduğunu dile getirmiştir. Bakır'ın Basra körfezindeki Oman'dan ve Doğudaki dağlardan, kalayın Doğu İran'daki Drangiana'dan, Suriye'den ve Anadolu'dan sağlanmış olabildiğini dile getirmiştir. Toros dağları ise gümüş ve kurşunun elde edildiği yerlerdi. Güney Mezopotamyalılar kereste ihtiyacını ise Kuzeydoğu dağlarından ve Suriye'nin sahil şeridine paralel uzanan dağ eteklerinden getirilmiştir. Oman'dan lacivert taşı, Basra körfezinden de sedef getiriliyordu. Tüccar kesimin tekelinde dönen sistemli ticari faaliyetler, İndus vadisi gibi deniz aşırı uzak yerlerle de etkileşime neden olmuştur. Deniz kabukları, boncuklar ve muskalar İndus'tan getirilen malzemelerden yalnızca bir kaçıdır. Childe, ticari faaliyetlerin sadece yerleşik topluluklar arasında olmadığını, aynı zamanda o dönemde ayrı bir geçim biçimi olarak ortaya çıktığını düşündüğü çoban topluluklar ve aynı zamanda avcı-toplayıcılarla da olduğu ifade etmiştir. Ayrıca ticaret kervanlarının bataklıkları ve çölleri aşmakla kalmayıp, Basra körfezinden yola koyulan gemilerin kıyı şeritlerini takip ederek yollarını bulduklarını ve bu kervanların vardıkları duraklardaki yabancı kabilelerle çeşitli mücadeleler vermiş olabileceklerinin de altını çizmiştir (Childe V. G., 2009: 112).

Tam zamanlı çalışan uzman zanaatkarların ortaya çıkışına zemin hazırlayan ekolojik çevre, mimarinin ve lüks malların üretiminde de doğrudan etki etmekteydi. Ticaret köy topluluklarında olduğundan daha farklı olarak belirli bir kitlenin elindeydi. Bu kitle ticareti tekeline alan insanlardan yani tüccarlardan oluşuyordu. Bu tüccar kesim, merkez bölgeyle periferi olarak adlandırılan komşu çevre bölgeler arasındaki mal değiş tokuşunu sağlamaktaydı. Mezopotamya'daki ticaret, bir ihtiyacın ortaya çıkışını takiben gelişmiştir. Bu ihtiyaç hammaddenin dışarıdan temin edilmesi üzerine kuruludur. Diğer taraftan ortaya çıkan tüccar kesim için bir kazanç veya prestij elde etmelerinin de nedenidir. Tarımsal üretim temelli bir geçim biçimine sahip olan toplulukların, kentli bir toplumsal yapıya dönüşümü aşamasında ticaretin nasıl bir etki yarattığı konusu arkeolojide önemli bir tartışma konusudur. Ticari olgunun kentleşme üzerinde oynadığı rol, genel anlamıyla akademik açıdan iki farklı şekilde ele alınmaktadır. Birincisi, basit anlamıyla belirli bir yeraltı ve yerüstü zenginliğine sahip olan bölgedeki kaynakların, örgütlü bir toplum tarafından ele geçirilip işlenmesi ve dağıtılmasıyla ilgilidir. Polanyi'nin fikir babası olduğu bu görüş akademik anlamda çok popülerdir. Bu görüşe *redistribution* (yeniden dağıtım) denilmektedir[15]. Bu fikirden esinlenilerek Mezopotamya'daki ticaret unsurları açıklanmak istenmiştir. Mevcut kaynaklar tek bir merkezde bir araya getirilerek diğer bölgelere dağıtım sağlanmıştır.

[15] Detaylı bilgi için Bkz. : (Polanyi, Arensberg, & Pearson, 1957, s. 376-378).

Bu sayede özellikle uzun mesafeli ticari faaliyetlerde bir örgütlenme ve uzmanlaşma ortaya çıkmıştır. Bu uzman kimseler ticaretin sistemli hale gelmesinde öncü kimselerdir. Kentli toplumun içinde barındırdığı ticaret, sosyal açıdan tabakalaşmaya ve kurumsallaşmaya yol açan etmenlerden bir tanesidir. İkinci görüş ise ticaretin Neolitik Çağ'dan beri varlığını sürekli olarak devam ettirmiş olduğu üzerine kuruludur. Neolitik köyler arasındaki ticari faaliyetler gitgide karmaşık bir hal alarak kentli ve uygar bir toplumun ortaya çıkışıyla varlığını devam ettirmiştir (Çevik, 2020: 52; Liverani, 2006: 40-41).

Polanyi'nin yeniden dağıtım sistemi görüşü, kaynağın merkeze taşınıp, burada belirli bir düzen doğrultusunda tasnif edilerek işlenişi ve ürünün diğer bölgelere dağıtımını esas almaktadır. Hammaddenin toplandığı bölgelerle anlaşmalı ve barışçıl yollarla elde edilen ürünler, tüccarlar eliyle tekrar dağıtımı yapılırken bunun kamusal anlamda bir kuruma kazanç elde ettimekten ziyade kişisel prestiji ortaya çıkardığı vurgulanır. Kentli yapının içerisinde, başlarda ticari faaliyetler bu temelde ilerleme kaydetmiş ancak daha sonra malların tapınaklarda toplanmasıyla beraber kurumsallaşmanın ortaya çıktığı dile getirilmiştir. Polanyi'nin yanı sıra Lamberg-Karlovsky, MÖ 4.000'in sonlarından itibaren Mezopotamya'da bir pazar ağının meydana geldiği iddiasında bulunmuştur[16]. Ticari ilişkilerin bu pazar örgütlenmesine bağlı bir mekanizma dahilinde gerçekleştiğini ifade etmektedir ancak bu mekanizmada egemen güçlerin, yani ticareti sistematize eden liderlerin olup olmadığı tartışmalıdır. Bu pazar ağının içinde yer alan toplulukların eşit seviyede bir mal alışverişi mi yoksa bir tahakküme mi maruz kaldıkları üzerine çeşitli fikirler ortaya atılmaktadır. Polanyi'nin yeniden dağıtım sistemini benimseyen Adams, Aşağı Mezopotamya'da, tarımsal ve hayvansal ürünlerden elde edilen toplumsal artının takas yoluyla insanlar arasında bir ticaretin yapılmasının yeni bir iş imkanı doğurduğunu ifade etmiştir. Bu toplumsal artı tapınak kompleksinde biriktirildikten sonra dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Ticaretin sistemli ve örgütlü bir şekilde yapılmasını buna bağlamaktadır. Geç dönemli yazılı metinlerde bu argümanı destekleyecek kayıtları görmek mümkün olmakla beraber ticari faaliyetlerin çıkış noktasının tapınak temelli bir kurumsallaşma üzerinden ortaya çıkmış olduğu tartışmalıdır (Adams, 1966: 50-51).

Algaze, *Uruk yayılımı*[17] (Uruk Expansion) olarak sunduğu ve daha sonra *Uruk Dünya Sistemi* (Uruk World System) adını verdiği görüşlerine göre, Mezopotamya'daki ticari faaliyetlerin Obeyd Dönemi'nden itibaren sistemleşmeye başlamıştır. Tarımsal olarak elde edilen toplumsal artının ve bununla doğru orantıda artan nüfusun mallarını değiş tokuş etmek istemeleri sonucu, tüccar sınıfının doğuşuna işaret edilmiştir. Tüccarlar mal alışverişinde aracı bir rol üstlenirken, zamanla zenginleşerek seçkin bir sınıf halini almıştır. Bu seçkin sınıf ileride yönetici vasfını da kazanacak olan bir kitlenin, toplumun geri kalanından daha ayrıcalıklı bir konumda yer almasının somut kanıtları olarak lüks malları ellerinde tutma arzusu ile sınıfsal tabakalaşmanın da zeminini hazırlamıştır. Algaze, daha önce bir yerleşim birimi olarak kullanılmayan ancak Uruk'la beraber bir garnizon görevi gören Şeyh Hasan gibi yerleşim yerlerinin kurulduğundan bahsetmiştir. Şeyh Hasan ve bunun yanında Hacınebi gibi yerleşim birimlerinin Algaze'nin görüşlerine göre geç Uruk Dönemi'nde kurulmuş olduğu ileri sürülmekteyse de daha sonra yapılan arkeolojik araştırmalar bu yerleşim yerlerinin orta Uruk Dönemi'ne isabet ettiğini kanıtlar. Bunun yanında Tell Brak ve Ninova gibi önceden beri yerleşim yeri olarak kullanılan birimlerin de bir garnizona dönüştürüldüğünü dile getirmiş ve Kuzey Suriye'de Habuba Kabira/Cebel Aruda'nın

[16] Detaylı bilgi için Bkz. : (Lamberg-Karlovsky ve Sabloff, 1979)
[17] Bkz. : Harita 2

merkezi görev üstlenen bir ticaret kolonisi olduğunun altını çizmiştir ((Kalkan, 2014: 48; Algaze, 1989: 572-573).

Algaze'nin Uruk yayılımı konusunda ortaya attığı görüşlerin esin kaynağı modern ekonomilerin ve kapitalizmin doğuşunu açıklamaya çalışan Immanuel Wallerstein'ın *Modern Dünya Teorisi* adlı eseridir. Bu teori merkezi bir toplumsal algının teke indirgenmesinden ziyade birden fazla merkezin bulunduğu bir yapı üzerinden kurgulanmıştır. Bu teorilerden yola çıkılarak Güney Mezopotamya'nın ticari faaliyetleri sonucu malların tamamının Uruk'a taşınmasından ziyade belli garnizonların ve merkezlerin bu görevi paylaşmış olabileceği görüşü ileri sürülmektedir. Kent niteliği taşıyan Uruk'un koloni, istasyon ve ileri karakolları, bu kentin Mezopotamya boyunca yayılım göstermesinde birer basmak oluşturmaktaydılar. Uruk'a bağlı merkezi pozisyondaki yerleşim birimleri, istasyonlar ve ileri karakollara göre daha büyük yerleşim birimlerinden seçilmekteydi. Bu fikri görüşü destekleyecek arkeolojik çalışmalar, belirli bir merkeze bağlı olarak kurumsallaştıkları ve gelişim kaydettiklerini doğrular niteliktedir. Kuzey yerleşimlerinde Uruk'u çağrıştıran nesnel kanıtlar arasında dekorasyon amaçlı duvar çivileri, ticari işlemlerde kayıt tutmaya yarayan tokenler ve küçük kil parçalarının varlığı önemli sayılabilecek kanıtlardandır. Uruk tarzında imal edilen eğik ağızlı kâseler ve silindir mühürler, Güney Mezopotamya'nın yayılım gösterdiği hemen tüm yerleşim yerlerinde görülmektedir. Bu nesnel malzemeler arasında silindir mühür ticari olarak varılan antlaşmalardaki kullanımı açısından önemli nesneler olarak ele alınabilir. Yüksekliği 3 cm. çapı ise 2 cm.'yi aşmayan kemik, seramik veya taşlardan elde edilen bu mühürlerin üzerine sahnenin görüntüsü tersten betimlenmekte ve baskılanacak yere yuvarlanarak çıkartılmaktaydı. Bölgesel yapılanmanın ticari bir organizasyona izin vermesi, toplumlar arası hiyerarşik bir düzenin meydana gelmesine de zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda merkeze bağlı olan garnizonlardaki seçkinlerin, ticaret ağının sürdürülmesinde etken rol oynamaları, toplum içerisinde de bir tabakalaşma ve ayrışmanın başlangıcını ifade etmektedir. Yalnızca ürünlerin taşınması değil aynı zamanda hammaddenin çıkarılıp işlenmesi için de bir emek ve işgücünün sarf edilmesi gerekmektedir. İşlenmemiş ürünlerin yer altından veya yer üstünden çıkarılması için işçilerin çalışmasına ihtiyaç duyulmuştur. Aynı zamanda çıkarılan malların işlenmesi ve kullanışlı hale getirilmesi için de ayrı bir emek sarf edilmiş olmalıdır. Bu durumda ticaret, sosyal açıdan tabakalaşmayı körükleyen bir faaliyet olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra Uruk kent merkezinden bakıldığında, buradan dışarıya giden malların işlenme süreci için de bir organizasyon ve işgücü gerekmektedir. Bu organizasyonun yürütülmesinde ve karmaşık bir ortamın sistemli bir şekilde ilerlemesinde yönetsel bir gücün varlığının altı çizilmelidir. İhraç edilen mallardan tahıllar ve meyvelerin ekip biçme ve sulanması için üretici bir iş gücüne ihtiyaç vardır. Bu ürünlerin depolanması ve dağıtılması için ise tüccarlar devreye girmiştir. Bu durumda bu üretim ve dağıtım faaliyetlerini düzenleyen ve anlaşmazlıkların önüne geçen bir kitlenin doğuşu vurgulanmalıdır. Bu görevi üstlenen kişilerin tapınakta görev alan rahipler olduğu ve bu rahiplerin, üretilen ve depo edilen daha sonra da periferilere dağıtımı yapılan malların denetimini üstlenmişlerdir ((Algaze, 1989: 571-579; Kalkan, 2014: 44-45). Bu yönetici bir sınıfın meydana geldiğini akıllara getirmemelidir. Yalnızca düzenleme ve denetleme göreviyle sınırlı olan tapınaklar, siyasi olarak yönetme yetkesine sahip değildir. Bu tapınakların en iyi bilineni Uruk kentindeki Eanna tapınağıdır (Nissen, 2004: 96). MÖ 4.000'in ikinci yarısı itibariyle merkez, merkeze bağlı garnizonlar ve diğer periferiler arasındaki ticari bağlantı, MÖ 3.100'lerde Uruk kültürünün bölgeden çekilmesine bağlı olarak son bulmuştur. Bunun

en önemli sebepleri arasında ise kuzeyde ticari açıdan idareyi sağlayacak bir kurumsallaşmanın yetersiz kalmasıdır (Çıvgın, 2015: 257; Algaze, 1993: 110-115).

Algaze'nin Uruk kentini merkeze yerleştirerek buna bağlı ikincil merkezler üzerinden Mezopotamya'nın ticari dolaşımını tekelinde tuttuğunu ve periferilere mal ulaştırıp onlardan hammadde tedarik ettiğine dair ileri sürdüğü görüşleri, Anadolu'da Uruk periferisi olarak bilinen yerleşim alanlarında kazılar yürüten Stein ve Wattenmaker[18] gibi arkeologlar tarafından eleştirilmiştir. Bu arkeologlar, Anadolu'daki bu birimlerin dışarıya bağlı ve işlenmiş ürünlere muhtaç olmadığını ve Uruk yayılımından bu birimlerin, sosyo-iktisadi açıdan belli bir düzeyde olduğunu dile getirmişlerdir (Çevik, 2020: 53-57). Rothmann, Uruk'un kuzeye yayılımını, Algaze'nin açıkladığından daha karmaşık olduğunu ifade etmekle birlikte, kuzeyli toplulukların Uruktan önce hiçbir sosyo-iktisadi örgütlenmeye sahip değillermiş gibi değerlendirmesine karşı çıkmıştır. Kuzeyle olan ticari ilişkilerin, sanıldığı kadar Uruk merkezinin güdümünde ilerlemediğini, ticari alışverişlerde kuzeydeki toplulukların içerisinden çıkan seçkin ailelerin bu faaliyetlerde pay sahibi olabileceğini de ifade etmiştir (Kalkan, 2014: 63; Mitchell, 2002: 58).

Mark Van de Mieroop, akademisyenlerin çoğunlukla, Güney Mezopotamya'daki tahta, taş, ve metal gibi hammaddelerin eksikliğinin dış temaslara sebep olduğunu dile getirmelerine karşı çıkmaktadır. Bu görüşleri abartılı bulmakla beraber, Güney Mezopotamya'nın bu eksikliği telafi edebilecek kaynaklara sahip olduğunu dile getirmiştir. Mieroop, Uruk kent döneminde ortaya çıkan demografik değişimin ve ideolojik yapının, Kuzey Mezopotamya ile etkileşime girişilmesinde büyük pay sahibi olduğu görüşünü savunmaktadır. Nüfus artışı Uruk kenti içerisinde zaten bir toplumsal ayrışmanın ortaya çıkışına sebep olmuş ve seçkin veya elit sınıfı, kendilerini halkın geri kalanından farklı kılacak olan egzotik mallara erişmek için ticaretin sistemli hale getirildiğini ve bunun neticesinde ise Uruk merkezli bir koloni ağının kurulmuş olabileceğinden söz etmiştir. Ayrıca Mieroop, Uruk'un yayılım potansiyelini, ideolojik ve dinsel açıdan, bir tanrının kent sınırları ötesinde de etkili olduğu fikrinden yola çıkılarak başlamış olabileceğini görüşlerine eklemektedir. Son olarak bu görüşünün arkeolojik delillerle ispat edilmesinin mümkün olmadığını dile getirir fakat yine de bu fikrin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmiştir (Mieroop, 2018: 35-36).

Uruk yayılımı, kentli bir toplum yapısı ortaya çıktıktan sonra meydana gelmemiştir. Kendinden önceki Obeyd kültürünün belirmeye başladığı zamanlardan itibaren güneyli unsurların, Kuzey Mezopotamya'ya çeşitli yollarla yer ettiği bilinmektedir. Merkez ve periferi olarak iki kategori dahilinde ele alınabilecek bu yayılımın merkezi, güneyin alüvyonlu topraklarından çıkan grupları oluştururken, Kuzey Mezopotamya'daki yerleşim birimleri bu merkezin etkisi altında kalan periferilerdir. Güney ve Kuzey Mezopotamya bağlamındaki etkileşim, daha çok uzun mesafeli olarak nitelendirilebilecek takas yöntemine dayalı bir ticari faaliyetler silsilesidir. Uruk'ta ortaya çıkan seçkinlerin lüks mallara erişme arzusu Kuzey Mezopotamya'da hammadde açısından zengin kaynaklara sahip olan bölgelerle yakın ilişkiler geliştirilmesine yol açmıştır. Daha doğrusu Obeyd Dönemi'nden beri yapılan ticaret zamanla sistemli ve daha organize bir hal almış ve bunun neticesinde, bir elit sınıfı doğmuştur. Kuzeyde kurulan koloni istasyonlarda, Uruk'lu seçkinler söz sahibi olmuş veya yerli halktan olan kimseler, Uruk yayılımının tesiriyle zenginleşmeye başlamıştır. Obeyd kültür Dönemi'yle Uruk kentinin ekonomik işleyişi ve etkileşimi birbirlerinden çeşitli kapsamlar doğrultusundan ayrışır. Civar bölgelerden veya gezgin

[18] Detaylı bilgi için Bkz.: (Stein ve Wattenmaker, 1990, s. 66-68)

bir yaşam biçimine sahip olup sonradan yerleşik bir yaşam tarzını benimseyen gruplar Uruk'ta toplanırken, bu durum nüfusun artmasına ve iklim değişimine bağlı olarak sulak arazilerin hinterlandının daralması ile belirli bir arazi, bütün bir nüfusa ev sahipliği yapmıştır. Bu durum ayrıca nüfus yoğunluğunun da ortaya çıkış nedenidir. Çeşitli iş kollarının meydana gelişi ve eldeki artı ürünün başka metalarla takas edilme isteği, ticaretin kurumsal bir hal almasında tetikleyici bir rol üstlenmiştir. Obeyd kültür Dönemi'nde belirmeye başlayan yeni bir ticari yönetim modeli olarak, hane tipi yönetim ekonomisi, tapınak temelli bir kurumsallaşma öncesinde, belirli yüksek statüden ailelerin veya kişilerin ticareti faaliyetlerini yönetmelerine izin vermektedir. Toplumsal yapı içerisinde, ürünlerin ve kaynakların, şefler veya ağalar olarak adlandırılan tüccarların ellerinde toplanması, kurumsallaşma öncesinde üretimin belirli bir zümrenin veya kişinin merkezinde toplandığını göstermektedir. Tapınaklar bu seçkin sınıf tarafından inşa edilmiş ve daha sonra kentli toplumsal yapı içerisinde ise hem ekonomik hem de dini temelli merkezler haline dönüşmüştür (Erarslan, 2008: 398). Obeyd kültür Dönemi'nde komşu bölgelerle yapılan takas faaliyetleri yerini Uruk döneminde uzun mesafeli bir ticarete bırakmıştır. Kuzeyli topluluklarla girişilen ticari faaliyetlerde bir tahakkümün izlerine rastlanmamıştır. Bunun yerine barışçıl yollarla ilişkilerin kurulduğu düşünülmektedir. Yani burada siyasal hakimiyeti içermeyen bir kolonileşmeden söz edilebilir. Güneyin kültürel bir empozesi söz konusu değildir. Bu durum güneyin tesirini hissettirdiği bölgelerde toplulukların kültürlerini muhafaza edebilmelerine de yol açmış olmalıdır (Çıvgın, 2015: 291).

3.3.3. Mezopotamya'da Çeşitli Mesleklerin ve Uzmanlaşmanın Ortaya Çıkışı

Mezopotamya'da kentleri meydana getiren başlıca unsurlardan birisi, çeşitli mesleklerin ortaya çıkışı ve bu mesleklerin bazılarında uzmanlaşmanın görülmesidir. MÖ 4.000'in başlarında güneyin alüvyonlu topraklarında yaşayan insanların büyük çoğunluğu geçimini tarımsal faaliyetlerle sağlıyordu ancak kentin coğrafi çevresinin bir cazibe merkezi halini almasıyla, çeşitli iş kolları ve uzman kişiler ortaya çıkmaya başladı. Uruk döneminin henüz başlarında bezemesiz çanak-çömleklerin görülmeye başlanması, muhtemelen uzman zanaatkar bir kesimin ortaya çıktığına işaret etmektedir. Bu uzman zanaatkarlar ihtiyacı karşılamak maksatlı olarak, bezemesiz ve özensiz kapkacaklar üretiyor olmalılar. Bu durum Uruk döneminin ilk aşamalarında bir seri üretimin başladığının göstergesidir. Uruk'un Eanna stratigrafisine ait MÖ 4.000'in başlarına tarihlenen XII. tabakaya ait çanak çömlek üslubu bunun en güzel örneklerini sunmaktadır. Bu çanak-çömleklere arkeologlar *eğik ağızlı kâse* adını vermişlerdir. Kabaca bir kalıptan çıkartılan bu kâselerin boyut olarak tam bir standartta olmamalarının yanı sıra bu kapların boyutları genellikle alçaktır. Nedeni bilinmemekle beraber, sağlam halde pek çok örneği günümüze kadar ulaşmayı başarmış olan bu kâselerin, bütün Önasya'ya yayılmış oldukları görülmektedir. Bazen bir yerleşim yerindeki çanak-çömleklerin dörtte üçünü sadece bu kaplardan oluşmaktadır. Bu nedenle eğik ağızlı kâseler, Uruk dönemine ait bir yerleşim yerini ve zamanını tespit etmede oldukça aydınlatıcıdırlar. Özel bir işleve sahip olan bu kâselerin ucuza ve hızlı bir şekilde üretiliyor olması, belirli bir iktisadi örgütlenmenin ortaya çıktığını akıllara getirmektedir. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan yazılı metinlerden öğrenildiğin göre, tayın adı verilen bir ödeme yönetimi kullanılmıştır. Bu tayınlar, işçilerin yaptıkları işin karşısında aldıkları tahıl, sebze veya meyve gibi gıda ürünlerindir. Geç Uruk'ta böyle bir ödeme yönteminin kullanılıp kullanılmadığına dair kesin bilgi mevcut

olmamakla birlikte, yazı öncesi dönemdeki ekonomik örgütlenmenin de tayın usulüyle sürdürüldüğü düşünülmektedir (Mieroop, 2018: 23-24; Nissen, 2004: 97).

Daha öncesinde belirli ailelerin sorumluluğu altında üretilen bazı malların mesleklerin ve uzman kişilerin sayısı arttıkça bireyselleştiği veya toplumsal bir yaygınlık kazandığı görülmüştür. Örneğin kumaş üretimi, MÖ 3.000'lerde ailelerin sorumluluğundan çıkıp bir meslek halini aldığı yazılı metinlerden öğrenilebilir. Daha sonları ise kumaş dokumacığı kentin ekonomisi açısından önemli bir faaliyet haline dönüşecektir. Kent merkezinde toplanan büyük miktardaki yünün, hem kentin ihtiyaçları hem de işlenip dışarıya geri dağıtılması için tekstil atölyelerinde kumaşların üretildiği görülmüştür. Bu iş için daha çok kadınların çalıştığı, MÖ 3.000'lerden kalma kayıt defterlerinden bilinmektedir. Bunun yanı sıra Uruk'ta metalürji anlamında uzman işçilerin ve zanaatkarların ortaya çıktığı, bir metal döküm atölyesinin keşfinden alaşılabilir. İşenmiş metalin kalıplara dökülmek üzere toplandığı ergimiş metalleri içinde taşıyan kanallar bulunmuştur. İçerisinde metal kalıntıları olan bu kanallardaki metallerin kepçe yardımıyla toplanarak işlendiği düşünülmektedir. Bu atölyede uzmanlaşmış kişiler seri üretime geçiş yapmış olmalıdırlar. Ayrıca bakır da Uruk döneminde yaygın kullanılan madenler arasındadır. Neolitik Çağ'dan beri kullanılmakta olan bakır, Uruk dönemine gelindiğinde atölyelerde uzman zanaatkarlar ve ustalar tarafından işlenmiş ve böylelikle kullanım alanı genişletilmiştir. Bakırın kalayla birlikte karıştırıldığında daha sağlam bir malzemeye dönüştürülmesi Cemdet Nasr Dönemi'nde ortaya konulan en önemli icatlarından biridir. Çeşitli madenlerin bir araya getirilmesiyle yeni yapay madenler üretmenin izlerini Uruk dönemine kadar sürmek mümkündür. Madenlerin eritilip dönüştürülmesi ve yeniden kullanılmasına dair bilgi birikiminin Uruk kentinin daha ilk aşamalarında ortaya çıkan atölyelere bakarak edinildiği söylenilebilir (Liverani, 2013: 105-106; Postgate, 1992: 422).

Daha önceleri muhtemelen tüccarlar tarafından kullanılan mühürlerde de şekilsel değişimler göze çarpar. Baskı mühürlerin yerine, Geç Uruk'ta silindir mühür adı verilen yeni bir formun ortaya çıktığı görülmektedir. Genellikle 3 cm. yüksekliğinde ve 2 cm. çapında olan bu mühürler, deniz kabuklarından, kemikten, kilden veya bazı değerli taşlardan imal edilmiştir. Bu mühürlerin üzerine işlenmek istenen sahnenin ayna görüntüsü kazınarak baskı uygulanmak istenen sahne elde ediliyordu. Kil tablet veya kutulara, kaplara veya kapı sürgüleri gibi yumuşak bir zemin üzerinde yuvarlanarak sahneler sayısız kere basılabiliyordu. Bu silindir mühürlerin oyulması için gerekli olan teknolojik bilgi birikimi, damga mühürlere kıyasla çok daha fazlaydı. Son derece zarif ve ayrıntılı bir şekilde işlenen sahnelerin, uzman taş kesicilerin ellerinden çıktıkları aşikardır. Bu mühürlerin önemli bir özelliği de mülkiyet anlayışının toplum içerisinde iyice yer etmiş olmasıdır. Jetonlar, sayı sayma işinde kullanılan küçük kil parçalarından elde edilen nesnelerdir. Çeşitli malların adetini belirlemede kullanılan bu taşlar, sayma işlemi bittikten sonra bir kabın içerisine atılmış ve böylelikle alışverişi yapılan malların sayısının kaydı tutulmuştur. Bu içi kil parçalarıyla dolu kaplar, günümüzde tutulan muhasebe defterlerinin ilkel formaları olarak düşünülebilir. Kapların içerisinde biriktirilen bu kil parçalarına jeton veya token adı verilmektedir. Bu jetonların silindir mühürlerle de bir arada kullanıldığı görülmüştür. Belli bir işlem için bir araya getirilen kil parçaları, kabın içinde toplanmış ve ardından kabın dışına silindir mühürle baskı yapılmıştır. Bu sistemle iki önemli işin kaydı tutulmuş olunurdu. Birincisi yapılmak istenen işlemin, mühre sahip olan kişinin sorumluluğunda gerçekleştiği belirlenebilirdi. İkincisi ise sahteciliğin önüne geçiliş olunurdu (Nissen, 2004: 99; Şenel, 1982: 235).

Kullanılan nesnelerin ve nüfusun artışı, kentlerin daha sofistike yerleşim yerlerine dönüşmesi, araştırmacıların yorumlarını daha sağlam bir zemin üzerinde

yapmalarına olanak tanımıştır. Erken Hanedanlar Dönemi'nde dahi temel geçim kaynağı coğrafyanın imkan verdiği doğrultuda tarım ve hayvancılık olarak sürdürülmüştür. Uruk döneminde, bu iki geçim biçimine bağlı olarak uzman zanaatkarlar ve tüccarlar ortaya çıkmıştır. Erken Hanedanlar Dönemi'nin başlarında, belirli bir araziye sahip olan kentli kimselerin, tarımda ve hayvancılıkta tam zamanlı olarak çalıştıkları düşünülmektedir (Liverani, 2013: 105). Bu çiftçilerin elde ettikleri ürünler, tüccarlar yoluyla dağıtılırken karşılığında yeni mallar ve toprakları için ihtiyaç duydukları gereksinimleri sağlama imkanı elde ederlerdi. Buradan da ekonomik örgütlenmenin sistemli bir düzen içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Ancak toprak sahibi olan çiftçiler ürünlerinin bir kısmını tapınağa vermek zorundaydılar. Tapınak temelli sistemleşen ekonomik dolaşım, üretilen ve dağıtılan malların denetimini bu yolla yapmaktaydı. Arkeolojik kanıtlar, bu dönemde lüks malların ortaya çıktığını göstermektedir. Tapınaklardan elde edilen sonuçlara göre çeşitli madenler ve değerli taşlardan elde edilen ziynet eşyaları, müzik aletleri ve tören araç gereçleri teknik anlamda bir uzmanlaşmanın ileri boyutlara ulaştığının göstergesidir. Bu dönemin yazılı belgeleri, bakırcı, doğramacı, gümüşçü, heykelci, deri işleyicisi, dokumacı, biracı, ekmekçi gibi ayrı meslek sahiplerinin ve zanaatçıların, tapınaktan tayın aldıklarını ve ürünlerini tapınak temelli bir üretime dayanarak ürettiklerini ortaya koymaktadır. Çeşitli iş kollarının ve zanaatların, tarım harici işlerde ortaya çıkışı, kentli yapının barındırdığı bir özelliktir (Şenel, 1982: 238; Childe, 1994: 102-103).

Matkap ya da öğütücü gibi çeşitli araçların, silindir mühür yapımında kullanılmaya başlaması, uzmanlaşmanın devam ettiğine dair kanıtlar taşımaktadır. Alet yapan aletlerin yapımı uzmanlaşmanın en önemli kriterlerinden birisidir. Bu uzmanlaşmanın çanak çömlek yapımı üzerinde de tesirleri olduğu görülebilir. Çömlekçi çarkıyla çalışarak, önemli oranda üretimin yapılması, teknik anlamda ve örgütsel anlamda gelişmişliği ortaya çıkarır. Çömlekçi çarkları Geç Uruk Dönemi'nden beri kullanılmaktaysa da Cemdet Nasr Dönemi'nde, bu çarklara çok daha büyük kil parçaları atılıyor ve koni biçiminde vazolar üretilebiliyordu. Çarkın üzerinde kum saatini andıran bir şekil ortaya çıkartılmıştır. Eğik ağızlı kâselerin yanında çiçek saksısı olarak belirtilen kapların, üretim sürecinde bir hızlanmayı meydana getirdiği söylenebilir. Kilin işlenmesinde izlenen bu yeni yöntem, bir konide kabı belli bir teknikle çekme, kilin özelliklerinin ve detaylarının bilinmesine imkan sağlayabiliyordu. Kile şekil verme esnasında kırılmasını veya parçalanmasını önlemek için koni şeklinde kesilmiş olması olasıdır. Erken Hanedanlar I Dönemi'nde yeni bir yapı malzemesinin ortaya çıkışına tanıklık edilmektedir. Bu yapı malzemesi sosyo-iktisadi açıdan yeni bir filizlenmenin de başlatıcısıdır. Yassı ve yuvarlık bir yüzeye sahip olan tuğlalar, beş yüz yıl boyunca kullanılagelen bir yapı malzemesidir. Yüzeysel şeklinden dolayı bu tuğlalar, yassı-dışbükey tuğla olarak adlandırılır. Geç Uruk Dönemi'nde, ince uzun ve enine kesilen tuğlaların kullanımından yassı-dışbükey tuğlalara geçilmesi belli bir standart boyutun ortaya konulduğuna dair güzel bir örnek sergiler. Ayrıca bu tuğlalar, konutları, tapınakları veya depoları inşa etmede, zamandan tasarruf edilmesine de olanak tanımıştır. Bunun yanı sıra Geç Uruk Dönemi'ndeki tuğlaların, işçilerin kol boyuna orantılı olarak konut duvarlarına yerleştirildiklerinden ötürü belli bir standart yoktur. Yassı-dışbükey tuğlaların kalıptan çıkarılması ve standart bir boyda olmasının yanında belirli uzunluk ölçü birimlerinin geliştirilmiş olması da işlerin yolunda gitmesi için önem taşımaktaydı. Böylelikle karmaşık ekonomik yapı ve uzmanlaşma, nicelik olarak aritmetik ve geometri de ortaya koymuştur. Bu örnekler, ekonomik şartların, çeşitli meslek gruplarının ve uzmanlaşmanın ne derece ileride olduğu hakkında detaylı bilgiler sunmasa da Geç Uruktan, Erken Hanedanlar I Dönemi'ne kadarki süreçte, toplumsal

açıdan gelişimin boyutları hakkında genel bir izlenim vermektedir ((Nissen, 2004: 105-106, 107-108; Childe., 2009: 123-124).

3.3.4. Mezopotamya'da Tapınakların Ortaya Çıkışı

Tapınaklar, toplumsal sermayesinin belirli bir ekonomik sistem içerisinde toplanması, denetlenmesi ve tekrar dağıtılmasını sağlamak amacıyla, toplumun bütün üyelerinin ortak çıkarları doğrultusunda ortaya çıkarılmıştır. Uruk döneminde bazı aileler tarafından yürütülen ticaret, toplumun neredeyse her üyesini yakından ilgilendirecek bir boyuta ulaşmasıyla çok daha kompleks bir hale bürünmüştür. Bu durum ticaretin aileler tekelinde yürütülmesinin ötesinde bir organizasyonun ortaya çıkışının nedeni olarak görülmektedir. Mal takası için bir aracı vazifesi gören tapınaklar, alışverişin denetlenmesi ve kayıtlarının tutulmasının yanı sıra bütün bir toplum için bütünleştirici bir ideolojik anlamı da içermekteydi. Kent toplumunda bu ideolojiyi sağlayan temel unsur inançtır (Postgate, 1972: 814; Maisels, 1999: 511).

Mezopotamya'da tapınakta biriktirilen mallar, tanrıların huzuruna sunuluyor ve oradan da yeniden dağıtımı yapılıyordu. Mezopotamya'da tapınaklar, iktisadi sistemin işlemesini sağlayan merkezi yapılardı. Besinsel ürünleri ve araç-gereçleri depolayan, olası aksi giden bir durum karşısında tedbirler alabilen ve yeterli mahsul alınamadığı zamanlarda tapınaklar, toplumun gereksinimlerini karşılama görevini üstlenmiştir. Bu yolla tapınaklar, toplum için kıtlık zamanlarda ve acil durumlarda devreye girmiştir. Yazılı metinlerden anlaşıldığı kadarıyla tapınaklarda tahıl, bira, ekmek, hurma gibi gıdaların sunulduğu bilinmektedir. Önasya'da görülmesi mümkün olan eğik ağızlı kâselerin, bir ekmek pişirme kabı olarak kullanılmış olabilir. Geçimi tapınağın tekelinde dönen iktisadi sisteme bağlı olan toplum üyelerinin bu kapları özel emmer buğdayının unundan ekmek pişirmek için kullanmış olabilecekleri düşünülmektedir. Bu ekmekler özel günlerde topluluğa, düzenli olarak da tapınakta görevli olan kimselere karşı sunulmaktaydı. Tapınakların malları denetleme ve koruyup kollamanın yanında, dini açıdan da toplumun ihtiyaçlarını giderdiği görülmektedir (Maisels, 1999: 513-514).

İlk tapınakların ortaya çıkışını Uruk kenti ortaya çıkmadan önceki dönemlere kadar geriye götürmek mümkündür. Obeyd Dönemi'nde görülmeye başlanan tapınaklar, Geç Uruk Dönemi'nde anıtsal ve ideolojik açıdan bütün bir toplumu ortak bir payda birleştirmeyi başarmıştır. Toplumun her bir bireyini kuşatan bu anıtsal yapıların inşa edilmesi için büyük bir emeğin sarf edildiği de söylenebilir. Bu tapınakların yapımı için toplumsal bir işbirliği yapılmak zorundadır. İnşasında çalışan yüzlerce kişinin tek bir amaç uğruna çalışması, toplumsal anlamda birlikte hareket etme bilincinin önemli ölçüde edinildiğine işaret etmektedir (Mieroop, 2018: 24). Childe için tapınağı inşa edebilmek adına verilen çaba, işçilerin dinsel heyecanlarının etkisiyle gönüllülük esasına dayanmış olabileceğidir. Sunulan bu emek yine de emek karşısında bir ücret ödenmemiş olsa bile, bu organizasyon içerisinde yer alan çalışanların karınlarını doyurmaları gerekecektir. İşte bunun için toplumsal bir artının varlığı ön plana çıkmaktadır. Ameleler, tüccarlar, zanaatkar gibi çeşitli iş kollarında çalışanların beslenmeleri, biriktirilen bu artı üründen sağlanabilmiştir. Ayrıca bu inşa faaliyetlerinin organize edilebilmesi için de bir eşgüdümün sağlandığı söylenebilir. Tapınakların barındırdığı anlam, toplumun her bir üyesi için ortaktır. Bu yüzden tapınak için çalışan her bir birey maddi bir çıkar sağlamak yerine, toplumsal görevlerini yerine getirme arzusuyla çalışmıştır (Childe, 2009: 108-109).

Güney Mezopotamya'da kazılar gerçekleştiren pek çok arkeolog için tapınaklar ritüel amaçlarla inşa edilmiştir. İbadetin izlerini belli bir periyot doğrultusunda izlemek

mümkünken aynı zamanda tanrıça İnanna ve Anu'ya adanmış olan bu tapınakların kesin sebebi ibadet olarak görülmektedir. Nitekim 1939'da beyaz mermerden yontularak elde edilen bir kadın heykelciği, kentin koruyucu tanrısının heykeli olarak yorumlanmıştır. Ancak Huot, tapınakların inşa edilme sebeplerinin başlangıçta ibadet maksatlı olmadığını savunmuştur. Günümüz dini anlayışı ile Uruk dönemindeki dini anlayış birbirlerinden daha farklı olmalıdır. Tapınak olarak tanımlanan bu yapıların dini unsurları içinde barındırdıkları ve herkes için kutsalı sembolize ediyor oldukları düşüncesinden yola çıkılırsa, terk edilmemiş veya kutsal konumlarını kaybetmemiş olmaları gerekir. Bunun yanı sıra Huot, bu komplekslerin tanrılara ev sahipliği yapan yerler mi yoksa bir cemaatin veya grubun toplantı yaptığı mekanlar mı olduğunu tartışmak gerektiğini ifade etmiştir. Bu mekanların süslemeleri, mimarilerindeki plan ve düzenin arkeologları yanıltmış olabileceğini dile getirmekle beraber, bazı arkeologların Yunan ve Roma uygarlıkları üzerine almış oldukları klasik eğitimin etkisiyle Mezopotamya'daki bu yapıları doğrudan tapınak olarak görmüş olmalarının bir hata olduğunu savunmuştur. Prestiji esas alarak inşa edilen konutların Uruk dönemine gelindiğinde çok daha detay içeren yapılara büründükleri görülmüştür. Ayrıca sadece Uruk'ta değil, Uruk'un merkez garnizonlarında da bu yapılara rastlanabilir. Kuzey Irak'ta Kalınç Ağa, Suriyede Habuba Kabira/Cebel Aruda en göz alıcı örnekleri sergilerler. Dolayısıyla tapınak olarak nitelendirilen bu gösterişli yapıların ilk kullanım amacı ibadet değildir. Bir toplanma merkezi ve konuk ağırlama evi olarak ortaya çıkan bu yapılar, çok daha sonraları dini bir ibadet merkezi halini almıştır ((Huot, vd., 2000: 49-50).

Tapınakların malları bünyesinde toplaması ve dağıtımı denetlemesindeki üstlendiği rol, yeni uzmanlık gerektiren işlere yol açmaktadır. Bu uzman kimseler rahipler ve daha sonraki dönemde ortaya çıkan kent yöneticileridir. Karmaşıklaşan ekonomik sistemin toplumsal açıdan tek bir merkez üzerinden kurgulanmasının bir sonucu olan tapınaklar, malların giriş ve çıkışı için bir kayıt sistemi geliştirme ihtiyacı duymuş olmalıdır. Gıda maddelerinin giriş çıkışı, sarf edilen emek ve zaman için bir standartlaşma getirilmiş ve bunların kayıt edilmesi için gerekli olan yazı sistemi icat edilmiş ve bu kayıt tutma işlemi için de yazıcılar ortaya çıkmıştır (Mieroop, 2018: 25).

4. MEZOPOTAMYA'DA ERKEN DEVLETLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Mezopotamya'da erken devletleşme Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan gelişmelerle başlamıştır. Childe'ın kent devrimi adını verdiği gelişmeler içerisinde yer alan kriterlerin bazıları, Mezopotamya'da kent-devletlerinin ortaya çıkışıyla beraber keskin bir hal almıştır. Bu kriterlerden toplumsal tabakalaşma, yönetici sınıfının doğusu ve bu sınıfın yönetimindeki askeri organizasyonlar, devletleşmeyi meydana getiren en önemli faktörlerdir. Bu dönemde, sosyal anlamda önemli adımların atıldığı Uruk kent döneminden farklı olarak bu dönemde, belirli bir zümrenin çıkarlarının güdülmesi ve toplumsal artının eşitsiz bir şekilde dağıtımının yapılması, çeşitli iş kollarının ortaya çıktığı toplumsal yapılanmada toplumsal dengelerin değişmesine neden olmuştur. Bu yeni düzen, başta yönetici ve ruhban sınıfının çıkarlarını korurken, toplumun geri kalanını tüccarlar, askerler, zanaatkarlar, toprak sahibi çiftçiler, işçiler ve köleler halinde bir tabakalaşmanın içerisinde tutar (Childe, 1950: 9-16).

Mezopotamya'nın güneyinde yaşanan siyasi örgütlenmelerin temel karakteristik unsuru kent-devletlerinin ortaya çıkışıdır. Sulama kanalları, çevresindeki küçük yerleşim birimleri ve surlarla kaplı ortalama 15 kilometre yarıçapındaki kent merkezlerinin her biri, siyasi açıdan bağımsız ve kendi yöneticileri olan bir başkente dönüşmüştür. Tüm Mezopotamya boyunca yayılmış olan küçüklü büyüklü 35 kent-devletinin varlığından söz edilebilir. Bu kent devletlerinden bazılarını kuzeyden güneye doğru Sippar, Kiş, İsin, Nippur, Adab, Zabalam, Şuruppak, Umma Girsu, Lagaş, Badtibira, Uruk, Larsa, Ur ve Eridu olarak sıralanabilir[19] (Mieroop, 2018: 41-42; Köroğlu, 2016: 65). Erken Hanedanlar Dönem'i olarak isimlendirilen 550 yıllık süreç; Erken Hanedanlar I (MÖ 2900-2750), II (MÖ 2750-2600), IIIa (MÖ 2600-2450) ve IIIb (2450-2350) diye dört ayrı bölümde incelenir. Bu şekilde dörde ayrılmasının sebebi sanatsal ve estetik üsluptaki değişikliklerdir. Arkeolojik açıdan önemli olabilecek bu değişiklikler için yapılan tarihlemeler, kent-devletlerinin siyasi faaliyetlerini ele alma konusunda bir ayrım yapılmasını gerektirmez. Bu dönemdeki siyasi ve toplumsal gelişmeler, kent-devletleri arasındaki çekişmeler, ittifaklar ve diplomatik ilişkiler halinde devam etmiştir (Köroğlu, 2016: 60; Tekin, 2014: 36)

Uruk kentinin ortaya çıkışında nehirlerdeki su düzeyindeki alçalmalar önemli bir kriteri teşkil etmekteydi. MÖ 3.000'lerin ikinci yarısında da bu alçalma iklimsel şartlara bağlı olarak devam etmiştir. Yerleşim yerleri tüm yıl boyunca su sıkıntısı çekilmesine engel olan su yolları boyunca kurulmuştur. Suların çekilmesi, yerleşim yerlerinin azalan su kaynaklarıyla mücadele etmeye itmiştir. Güney Mezopotamya'da kurulan kent-devletleri, tarım başta olmak üzere pek çok ekonomik faaliyetin sürdürülmesine olanak tanıyan su kaynaklarına yakın topraklar üzerinde kurulmuşlardır. Kent-devletleri iklimin etkisiyle azalan su kaynaklarına çözüm bulabilmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemlerin en etkilisi küçük sulama kanallarının inşa edilmesidir. Erken Hanedanlar Dönemi'nin başlarında uygulanan bu yöntem, sonraki yazılı kaynaklarda çok daha iyi betimlenebilen büyük Mezopotamya kanal sistemlerinin zeminini oluşturmaktadır. Bu kanal sistemi, su kıtlığı çekilen bölgelere suyun taşınabilmesine olanak tanımış olmasının yanında bunun için büyük bir emek gücüne ihtiyaç duyulduğu da belirtmek gerekir. Bu emek gücünü de organize eden ve derleyip toparlayanlar krallar ve ona bağlı olan diğer yöneticilerdir (Nissen, 2004: 147-148).

Uruk kent döneminin sonlarında ortaya çıkan anıtsal yapılar, büyük kamu binaları, sosyal tabakalaşma gibi kentli unsurların izlerine Erken Hanedanlar

[19] Bkz. : Harita 3

Dönemi'nde de rastlanmaktadır. Bu dönemde bu unsurların giderek kompleks bir hale büründüğünü dile getirmek gerekir. Bunların yanı sıra bu dönemdeki en kritik gelişmenin, organize bir şekilde hareket eden askeri güçlerin ortaya çıkışı olduğu söylenebilir. Her kent-devleti çeşitli sebeplerle birbirleri arasında çatışmacı ilişkiler geliştirmekte ve bunun bir sonucu olarak yönetici erkin güdümünde askeri organizasyonlar meydana gelmektedir. Böylelikle insan gücüne ekonomik açıdan gereksinim duyulmasının yanı sıra saldırı ve şehrin savunması için de ihtiyaç doğmuştur. Nüfusun artışı kentlerin ayakta kalabilmesi için çok mühim bir hale gelmiştir. Geç Uruk Dönemi'nde on hektarlık bir alana yayılan kent sınırlarının, Erken Hanedanlar I Dönemi'nde kırk hektarlık bir alana yayıldığı tespit edilebilmektedir. Sınırlardaki genişlemenin nüfus artışıyla doğru orantılı olduğu aşikardır. Uruk kenti bu dönemde kırk bin ila elli bin kişi aralığında bir kente dönüşmüştür. Bunun yanında Şuruppak, MÖ 3.000'den önce hiçbir yerleşim ibaresine tanıklık edilmeyen bir yerken. Erken Hanedanlar I Dönemi'nin sonuna gelindiğinde ise yetmiş hektarlık bir alana yayılmış bir yerleşim yeri halini almıştır. Erken Hanedanlar IIIa aşamasında ise kent surlarının içinde yaklaşık olarak on beş bin ila otuz bin aralığında bir nüfusu barındıran yüz hektarlık bir alana ulaşarak sürekli bir genişleme ve büyüme göstermiştir. Bu kentte bulunan mühürler ve tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla kentin karmaşıklaşmış bir toplumsal yapıda olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra düzenli bir askeri yapı ve tarımsal faaliyetleri kontrol altında tutan yöneticiler kenti yönetmektedirler (Trigger, 2003: 94; Khurt, 2017: 40).

Kent-devletlerinin toprak ve suyu paylaşma üzerine birbirleriyle giriştikleri rekabet çoğu zaman savaşlarla sonuçlanmıştır. Bu savaşlar genelde bir kentin diğer kent üzerinde kurduğu üstünlükle sona ermiştir. Kazanan taraf kaybeden tarafın sadece toprakları üzerinde üstünlük kurmaz aynı zamanda insanlarını da esir ederdi. Erken Hanedanlar Dönemi'nin en karakteristik unsurlarından bir tanesi savaş tutsaklarıdır. İnsan emeğine ve gücüne dayalı işler esir edilen kölelerle yürütülmekteydi. Dolayısıyla savaşlardan elde edilen ganimetlerin en değerlileri esirler olurdu. Bununla beraber esirler sadece savaş tutsaklarından seçilmezdi. Kuzey Mezopotamya'daki yerleşimlerden getirilen köleler de kent-devletlerinde belli işlere hizmet etmekteydiler. Bu köleler kadınlar ve çocuklardan da seçilebiliyordu. Mezopotamya'da MÖ 3.000'den sonra köle için kullanılan ideogramlardan biri "dağ" ve "kadın" işaretlerinin birleşiminden oluşmaktaydı. Bu ideogramlar muhtemelen kuzeyin dağlık bölgelerinden getirilen kadın köleleri ifade etmektedir. İlk yazılı belgelerde, erkek ve kadın sembollerinin yabancı bölgelere karşılık gelen sembollerle birleştiğini gösteren ifadeler de köleleri sembolize ediyor olabilir. Şuruppak'ın birdenbire önemli ölçüde bir büyüklüğe erişmesi, köleleştirilen insanların emekleri üzerinden kurulmuş bir sömürü sisteminin sonucu olabilir. Burada kent-devletleri arasındaki mücadelelerin, toprak sorununu çözüme kavuşturmaktan ziyade köle baskınları için verilmiş olabileceği de düşünülebilir. İlk kentlerin ortaya çıktığından beri kentin ihtiyaçlarının giderilmesi ve belirli zümrelerin bundan çıkar elde etmeleri insan gücüne ve emeğine dayalıydı. Bu durumda Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan kent-devletlerinin çok hızlı bir şekilde büyümesini insan emeğinin sömürüsüne bağlı olduğunu ifade etmek yanlış olmaz (Scott, 2019: 145-146).

4.1. Mezopotamya'da Toplumsal Tabaklaşma

Mezopotamya'da kentlerin ortaya çıkışıyla, toplumsal tabakalaşmanın başlaması arasında bir bağlantının kurulmasına yönelik ilk araştırmalar Sovyet bilginleri

tarafından yapılmıştır. Hür ve seçkin bir grubun, hür olmayan köle bir gruba karşı olan üstünlüğü ve tahakkümü üzerinden kurulan bağlantıların ilk başlarda arkeolojik verilerden bağımsız olarak ortaya atılan fikirler olduğunu söylemek gerekir. Bu fikirler dönemin ideolojik bakış açısı ve siyasetiyle ilişkili olarak ileri sürülmüştür. Komünist-Marksist bir bakış açısıyla ele alınan görüşlerde, dönemin tabakalaşmış toplumsal yapısının tarihi izleri aranmak istenmiştir. Bu sebepten bir tez niteliği taşıyan fikirlerin, değerlendirilmesi ve sağlamasının yapılması yani sentez edilmesi çabalarıyla yapılan arkeolojik araştırmalar sayesinde önemli buluntular ortaya çıkarılmıştır. Toplumsal artı, toplumun her bir bireyinin ortaya koyduğu emek gücü ile sağlanabiliyordu ancak bu artı ürünler tekelleşen veya kurumsallaşan bir zümrenin elinde toplandığında ve eşit olmayan bir şekilde topluma geri dağıtıldığında bir emek sömürüsü meydana gelmekteydi. Tabakalı toplum yapısının ilk emarelerinin böyle bir denklem dahilinde ortaya çıktığına inanan Sovyet araştırmacıları için; devletin kaynağı, tahakküme ve emek sömürüsüne dayanmaktaydı. Toplumun köleleştirilmesi ve bu kölelerin seçkin bir grubun çıkarları için çalıştırılması, kent-devletlerinin ortaya çıkışında önemli bir paya sahiptir. Büyük kamusal binaların, sulama kanallarının ve setlerin inşasında çalıştırılan insanlar, kimi zaman toplumun bütününü kapsayan değerler etrafında birleştiriliyor (özellikle tanrılar adına inşa edilen tapınaklar gibi kamusal binaların inşasında) kimi zaman da baskıyla veya zorbalıkla çalıştırılıyordu. Bir yönetsel güç olarak kurumsallaşan devlet, baş yönetici olan kral ve onun emrinde çalışan diğer yöneticilerle beraber toplumu yönetiyor ve yönlendiriyordu. Bunun yanı sıra tapınağın görevinin de göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Din, Mezopotamya'da toplumları kolektif bir değer etrafında toplamak adına çok büyük bir rol oynamıştır. Yönetici ve yönetilenler arasındaki ilişki, tanrının buyruğu imiş gibi topluma empoze ediliyor ve böylece yönetim daha da kolay hale gelebiliyordu (Maisels, 1999: 241-242).

Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan kent-devletlerinde yaşayan insanlar, sınıfsallaşmış bir toplumsal yapının üyesiydiler. Bu kentler büyürken toplumun üyeleri, sahip oldukları mesleğe göre belli bir statüde yer alabilmekteydiler. Bu statüsel ayrışma, Mezopotamya'da toplumun tabakalaşmasının en belirleyici unsurlarından biridir. Bireylerin yalnızca sahip oldukları mesleklerle değil, aynı zamanda iktisadi ve sosyal yönden bağımsız olmaları da toplum içerisindeki konumlarını belirleyebilmekteydi. Bunun yanı sıra toplumun üyeleri hangi statüye sahip olurlarsa olsunlar, içinde yaşadıkları kente bir aidiyet duygusu içerinde olmuşlardır. Toplumsal bir bilincin veya kentli olma bilincinin içerisinde gelişen bu duygu, Mezopotamya'daki krallardan, kölelere kadar her bir bireyin kendini, Ur'lu, Uruk'lu, Lagaş'lı gibi yaşadıkları kente mensup olduklarını gösteren sıfatlarla anılmalarını sağlamıştır (Yıldırım, 2017b: 48).

Mezopotamya'da toplumsal yapının katmanlaşması şahısların veya grupların ekonomik güçlerine ve statülerine bağlıydı. Büyük tarım topraklarına sahibi olan kimseler, şahsi olarak kurdukları hanelerdeki işçilerden, zanaatkarlardan ve kölelerden sorumlu olurlardı. Bu kimseler ayrıca kentin yöneticisi olan kral nazarında imtiyazlı kimselerdi ve belli yönetme gücünü ellerinde tutabiliyorlardı. Bir zamanlar ortak bir mülk arazisi olan topraklar tek bir yetkenin yahut saray veya tapınağın gözetimi ve yönetimi altında tekelleşmiştir. Bu topraklar üzerinde emek sahibi olan diğer toplum üyeleri ise sarayın, tapınağın veya toprak sahiplerinin emri altında çalışmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler, Mezopotamya toplumu arasında ayrıcalıklı bir seçkinler grubu veya grupları ile bunlara bağımlı halde yaşayan diğer toplum üyeleri arasında, tabakalı bir toplumsal ayrışma olarak değerlendirilebilir. Erken Hanedanlar Dönem'i yazılı metinlerinde, *dumugi* (mülk sahibi kimseler) ve *gurus* (mülk sahibi olamayan kimseler) olarak kabaca iki ayrı tabakanın adına yer verilmektedir. Mülk sahibi olanların

yöneticiler, tapınakta görev alan din adamları ve büyük toprak sahipleri olduğunun altı çizilmelidir. Mülksüzler ise zanaatkarlar, işçiler ve kölelerdir (Trigger, 2003: 152).

Yazı sonrası dönemde ulaşılabilen kayıtlarda, Erken Hanedanlar Dönemi'nin toplumsal yapısıyla ilgili olarak önemli bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu dönemde Mezopotamya'da MÖ 3.000'in karakteristik toplum yapısının haneler halinde olduğu görülmektedir. Bu haneler ekonomik açıdan akrabalık gruplarına dayanmaktadır. Hanelerin kayıtları bir kralın yahut tapınağın bünyesinde birleşene kadar tutulmazken, daha sonraları saray veya tapınakta görev alan gruplar kayıt altına alınmıştır. Her hane özerk bir yapıdaydı ve sahip oldukları topraklar, hayvanlar ve çeşitli araç-gereçler hane üyeleri arasında çeşitli meslek gruplarına bölünerek üretim faaliyetleri gerçekleştirilmekteydi. Üretimsel faaliyetler dışında bir uzmanlaşmanın olduğu söylenemezken bu gruplar kendilerine yeterli düzeyde besin üretebilirlerdi. Gerektiği taktirde bir başka hane ile alışveriş yapabilir ve ihtiyacı olanları dışarıdan temin edilebilirdi. Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında seçkin zümrelerin üyelerinin de kendilerine ait bir haneye sahip oldukları görülmektedir. Örnek olarak Lagaş kentinde kraliçeye ait bir hanenin varlığından söz edilebilir. Lugalzagesi'nin kenti fethinden önce kentin son hükümdarından kalma metinlerde, son üç kral olan Enentarzi, Lugalanda ve Urukagina'nın saltanatları zamanındaki kraliyet ailesine ait hanelerin adları geçmektedir. Kraliçe tarafından kurulmuş olan bir hane yapısından açıkça bahsedilen metinde, ekonomik ve yönetimsel kararların Lugalanda'nın karısı Baranamtara'nın yetkesi altında sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Kralın sahip olduklarından daha az bir mülke sahip olan kraliçenin hanesi, kendine yetecek düzeydedir. Bu hane yalnızca kadınlar tarafından idare edilmekteydi. Her bir kent-devletinde çok sayıda hanenin olduğu bilinmektedir. Bu hanelerin kimi tanrılara adanmışken kimileri de dini bir mensubiyete tabi olmayan otoritelere aittir. Tapınaklara bağlı olan haneler arasında hiyerarşik bir yapılanmanın da söz konusu olduğu ifade edilebilir. Örneğin Lagaş kentinin tanrısı Ningirsu'nun hanesi onun ilahi eşi olan Bau'nunkiden daha büyüktür. Bau'nun hanesi ise oğulları Şulşagana ve Igalima'nın hanelerinden daha büyüktür (Mieroop, 2018: 51-53; Nissen, 2004: 170).

Köleler kent-devletlerinin ortaya çıkışından beri seçkin bir zümrenin buyruğu altında çalıştırılmaya zorlanan veya çalıştırılmak zorunda bırakılan insanlardır. Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan kent-devletlerindeki yöneticiler başta olmak üzere kentlerde yaşayan seçkin gruplara hizmet eden kölelerin sayısı bir hayli fazladır. Bu iddiaların temeli Marksist bir bakış açısıyla geliştirilen tezlerdir. Marksist yazarlar bu birimi, toplumun en alt tabakasına yerleştirirler ve toplumsal olarak hiçbir hakka sahip olmadıklarını veya çok az haklarının olduğunu iddia ederler (Trigger, 2003: 157; Pollock, 1999: 121). Gerçektende Erken Hanedanlar Dönemi'nde bir kentin sahip olduğu imkanların önemli bir kısmı kölelerden elde edilmekteydi. Ticaretin sorunsuz bir şekilde sürdürülmesinden, yöneticinin hakimiyeti altında kurulan askeri birliklere kadar kentin gereksinimleri için insan gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu durum insan sayısına ve gücüne sahip olan kent-devletlerinin, bir diğer kent devleti üzerinde kuracağı hakimiyeti pekiştirme konusunda da önemliydi. İnsan gücü ve emeğinin önemine dair kent-devletleri arasında verilen mücadelelerin, ganimet olarak topraktan ziyade savaş esirleri almak olduğu söylenebilir (Scott, 2019: 142). Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki kent-devletleri arasındaki savaşlarda esir düşen düşman askerleri, kentin kamu binalarında çalışan köle işçiler olarak yaşamlarına devam edebilmişlerdir. Bunun yanı sıra birçoğunun daha sonraları öldürülmüş, hadım edilmiş veya kör edilmiş olması da muhtemeldir. Kör etmenin sebebi, kaçma eylemine karşı alınmış bir tedbir olarak açıklanabilir. Hadım edilen köleler ise kaçsalar dahi

normal bir yaşantı sürdürmelerinin imkansız olacağından, köle olarak tutsak oldukları kentlerde kalmaları sağlanmıştır. Köleler sadece erkeklerden seçilmezdi. Kadınlar da aynı zamanda köle olarak bir kent-devleti tarafından tutsak edilebilmekteydi. Özellikle dokuma atölyelerinde çalıştırılan kölelerin neredeyse hepsi kadınlardan oluşmaktaydı (Trigger, 2003: 158; Adams, 1966: 102; Postgate, 1992: 468-469; Redman, 1978: 303).

Köleler için Sumerce yazılmış olan tabletlerden anlaşıldığı kadarıyla, erkek kölelere *arad* kadın kölelere ise *geme* adının verildiği görülmektedir. Kadınlar için kullanılan bu terim bazı zamanlar özgür işçi kadınlar için de kullanılabilmekteydi. Bu köle işçiler belli hanelere mensup olabiliyorlar fakat her zaman için toplumun en alt katmanında yer alıyorlardı. Çalışmalarının karşılığında maaş olarak arpa ve buğday tayınının yanı sıra yıllık olarak yağ ve yün de alabiliyorlardı. Verilen bu tayınlar miktarı işçinin cinsiyetine göre değişkenlik göstermekteydi. Erkek işçilere kadına göre iki kat daha fazla tayın verilmekteydi. Üstler astına göre, uzman zanaatkarlar da sıradan işçilere göre daha fazla tayın alıyorlardı. Hanelere bağlı halde yaşamlarını sürdüren kölelerin temel gıda, barınak ve giyecek ihtiyaçlarının giderildiği toplumsal düzen, MÖ 3.000'ler boyunca bütün Mezopotamya'da sürdürülmüştür. Ağır işlerde çalışan işçilerin ihtiyaç duydukları temel gıda malzemeleri yetersiz kaldığından ötürü bu işçiler bazı zamanlar hane dışı işlerde de çalışmaya ihtiyaç duymuş olabilirler (Mieroop, 2018: 52).

Erken Hanedanlar Dönemi'nde *Sub-Lugal* adıyla bilinen kişilerin de varlığından söz etmek gerekir. Bu kimseler hanelere bağlı olarak çalışan ve belli bir tayın karşılığında iş yapan işçilerdi. Bu işçiler, tarla işlerinde, kamusal binaların inşasında, kanal yapımında ve gerektiği taktirde askerlik görevini üstlenebilen insanlardan oluşmaktaydı. Bunlar köle değillerdi sadece tarla işlerinde ekinlerin yetiştirilmesi ve toplanması için çalışan yarı zamanlı işçileri temsil ediyorlardı (Maisels, 1999: 238-239). Erken Hanedan III Dönem'inin sonlarında "Urukagina Reformları" diye bilinen düzenlemelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu reform, işlerin yolunda gitmediği dönemlerde, kralın, toplumun yanlış yönlerini düzeltmek için hazırlattığı bir kanundur. Bu kanunlarlarla birlikte kimsesizler, dullar ve yaşlıları korunmak istenmiştir. MÖ 2.400'de Lagaş kralı olan Uruinimgina veya diğer bir adıyla Urukagina, tarihte ilk yasa yapıcı kral olarak bilinmektedir. Urukagina reformlarının anlatıldığı metinde ayrıcalıkları az olan iki gruptan söz edilmektedir. Bunlardan öne çıkan grup Sub-lugal'dır. *Ugula* (ırgat başları) ve *Lu-gu-la-bi* (soylular) gibi kimselerden baskı gören Sub-lugal, bu reformlar sayesinde baskılardan kurtulmuş görünür. Urukagina reformları doğrudan kölelerden bahsetmez ancak kent toplumunun hiyerarşik yapısı içerisinde en alt tabakada yer aldığı ve sayılarının bir hayli fazla olduğunu göz önünde bulundurursak; bu metnin kölelerin yükünü hafifletmiş olabileceğini düşünülebilir (Khurt, 2017: 50-51; Yıldırım, 2017a: 11-12).

Erken Hanedanlar Dönemi'nde kaynakların eşitsiz bir şekilde dağıtımını gösteren başka kanıtlar da vardır. Bu kanıtlar arasında en dikkat çekici olanı Ur'daki kraliyet mezarlığıdır. Mezarlık, bir azınlık grubunun, çok sayıda lüks eşyasıyla beraber gömüldüklerini gözler önüne sermektedir. Mezarlar şehrin açık bir alanında yer almaktadır. Belirli bir alanda üst üste veya birbirlerine çok yakın bir şekilde yapılan gömüler sonucu bazı mezarların birbirinden ayırt edilebilmesi oldukça zordur. Cemdet Nasr Dönemi'nden beri izleri sürülebilen mezar yapılarının en önemli olanlarına Erken Hanedanlar III Dönemi'nde rastlanılmaktadır. Kazısı yapılan yaklaşık iki bin mezardan on altısında, taş ve tuğlalar kullanılarak yapılmış ihtişamlı odalar göze çarpmaktadır. Bu odaların içerisinde altından yapılma miğferler, kamalar, süslemeli müzik aletleri gibi çok sayıda değerli eşya yer almaktadır. Bu eşyalar son derece ileri düzeyde bir işçiliğin ve zanaatçılığın ürünleridir. Leonard Wolley tarafından "ölüm çukuru" diye tanımlanan

bu mezarlar arasında, kral ve onun hizmetkarları, müzisyenleri, köleleri ve muhafızları oldukları düşünülen 75 kişilik bir mezar odası en hayret verici olanıdır. Bu insanların yanında 6 öküz ve öküzler tarafından çekilen arabaların kalıntılarına da rastlamak mümkündür. Ayrıca çeşitli değerli eşyalar mezar odasına konulmuştur. Mezardaki insanların altmış sekizi kadın altısı ise erkektir. Muhtemelen krallarının ölümünden sonra onunla birlikte başka bir aleme gideceklerine inanan kralın hizmetkarları da, mezar kapanmadan hemen önce zehir içerek yaşamlarına son vermiş olabilirler (Mieroop, 2018: 53-54). Bu kraliyet mezarları bir bakıma tarih öncesi çağlarının geleneklerini ve inanışlarını yansıtmaktadır. Kraliyet mezarlarının oluşumunu açıklamak için iki rakip hipotez öne sürülmüştür. Bunlardan ilki bu mezarları ilk kazan arkeolog olan Leonard Woolley'den gelmiştir. Ona göre bu mezardaki ana şahsiyet Ur kentinin ilk yöneticilerinden biriydi. Kısmen ilahi bir niteliğe büründürülen bu yöneticiler öte dünyaya, malları ve hizmetkarlarıyla birlikte giderlerdi. Buna karşın Moortgat tarafından öne sürülen başka bir görüş ise bu mezarın kral veya bir yöneticiye ait olmadığıdır. Bunun yerine bu mezarlar, ilkel bir doğurganlık kültünün o dönem için modernize edilmiş bir formunu yansıtmaktaydı. Erkek ve kadınlar, kutsal bir evlilik töreni gerçekleştirir ve bu törene hizmet eden diğer katılımcılarla beraber ölüme mahkum edilirlerdi. Moortgat'a göre bu inanış toprağın bereketi ve bolluğu için yapılan kült bir törenini temsil etmekteydi (Mieroop, 2018: 53-54; Redman, 1978: 295-297): Bunun yanı sıra bu uygulamanın Mezopotamya'ya ait bir gelenek olup olmadığı tartışmaları da yapılmaktadır. Benzer uygulamaların Mısır'da Abydos'da, İskitler'de ve Moğollar'da da görülmesi, bu geleneğin göçebe unsurlar tarafından Mezopotamya'ya getirmiş olabileceğini düşündürür (Şenel, 1982: 236; Roux, 1992: 137).

Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki mezarlarda, toplumsal tabakalaşmanın hangi boyutlarda olduğunu gösteren çok önemli bulgulara ulaşılmış olmasının yanında, bu dönemde Khafaje ve Tell Asmar'daki konutların boyutları da toplumsal tabakalaşma hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Buralardaki ev tipi konutların 200 metrekare büyüklüğünde olduğu tespit edilebilmektedir. Kentlerdeki sıradan bir evin ortalama boyutunun 50 metre kare büyüklüğünde olduğu düşünülürse bu evlerde oturan kimselerin zengin ve kentin önde gelen kişilere ait mülkler olduğu sonucuna varılabilir. Bu evlerin farklı büyüklükte olmaları, kent toplumunun tüccar, zanaatkar veya işçi gibi çeşitli meslek gruplarından oluştuğunu ve bu mesleklere sahip olan insanların zenginlikleriyle doğru orantıda mülklere sahip olduğu söylenebilir (Redman, 1978: 301).

4.2. Mezopotamya'da Yönetici Sınıfının ve Askeri Güçlerin Ortaya Çıkışı

Mezopotamya'da yöneticilik ve yönetim anlayışı, Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkmıştır. Uruk kent döneminde, tapınağın etrafında şekillenen bir sosyoekonomik örgütlenme vardı. Kentin toplumsal artısı tapınaklarda toplanır ve buradan dağıtımı yapılırdı ancak bu örgütlenme, siyasal bir yöneticilikten ziyade iktisadi açıdan ön plana çıkan bir idarecilik olarak düşünülebilir. Erken Hanedanlar Dönemi'nde kentin bir çekim merkezi halini almasına bağlı olarak, nüfusun önemli ölçüde artması, bölgede eskiden beri varlığını sürdüren yerleşim birimlerinin büyümesine ve hatta yeni yerleşim birimlerinin kurulmasına olanak tanımıştır. Bu durum çeşitli sebeplerden ötürü kentlerin birbirleriyle mücadele etmelerin yol açmıştır. Her bir kent hem iç meseleleri hem de dış meseleleri düzenlemeye ihtiyaç duymuş ve bu nedenden dolayı bir yöneticilik anlayışı geliştirilmiştir. Kentlerde yöneticilik rolünü üstlenen yeni bir sınıfın doğuşu sadece kentin dıştan gelecek saldırılara karşı

güvenliğini sağlamak adına değil aynı zamanda kent içi unsurların organize edilmesi ve düzene sokulmasında da pay sahibidir. Bu unsurlar çiftçi, çoban, zanaatkar, tüccar ve işçi gibi meslek gruplarının yönetilmesini kapsamaktadır. Uruk kent döneminde kentin ihtiyaçları tapınak temelli olarak kurulmuş bir organizasyon üzerinden karşılanabilmekteydi ancak bu sistem kentin korunması ve dıştan gelebilecek tehlikeler karşısında direnebilmesi için yeterli düzeyde değildi. Dolayısıyla Erken Hanedanlar Dönemi'nde meydana gelen gelişmeler neticesinde, kentlerde yaşayan insanların güvenliği ve kentin kendi çıkarları için yeni bir sisteme ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Bu yeni yönetim anlayışı yönetici sınıfının ortaya çıkısına vesile olmuş ve bu şartlar altında gücü tek bir elde toplayan bir kral ve ona bağlı yöneticiler ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 2017a: 10).

Güney Mezopotamya'da iş gücündeki uzmanlaşma, kent yaşamının en karakteristik özeliği olarak ön plana çıkmıştır. Toplumsal tabakalaşma, uzman kimselerin toplumda kendine ayrı bir yer bulmasının bir sonucu olarak başlamıştır. Uruk kent döneminde toplumun büyük çoğunluğu çiftçilik, balıkçılık veya çobanlıkla geçimini sağlıyordu. Toplumun üyelerinin kendine ait toprakları veya arazileri vardı. Elde edilen ürünler tapınakta biriktiriliyor ve topluma yeniden dağıtılıyordu. Kent içerindeki hiyerarşik yapının ortaya çıkışına dair en önemli kanıt "Standart Meslek Listesi" adı verilen bir metindir. İlk defa Geç Uruk Dönemi'nin sonlarında ortaya çıkan ve ilk yazılı metinler arasında yer alan bu belge, Mezopotamya'da hiyerarşik yapının ne derecede olduğunu gözler önüne seren yazılı metinlerin en eskisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu listede en yüksek mertebeli kişilerden başlanılarak hiyerarşik bir sıralamanın yapıldığı görülmektedir. Metnin giriş kısmında yazılanlar pek iyi anlaşılamasa bile, sonraki örneklerde bu kısmın kral sözcüğü ile ilgili olduğu belirtilmektedir. Standart Meslek Listesi'nin sonraki versiyonlarında lider sözcüğünü niteleyen bazı ifadelere rastlanmaktadır. Bu ifadeler çoğu zaman kentin lideri veya saban lideri, sığır ağılının büyüğü ya da koyunların büyüğü gibi çeşitli şekillerde kullanılmıştır. Ayrıca bu listede farklı meslek gruplarının da adı geçmektedir. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Uruk döneminde bile toplumunun en üstünde yer alan bir gücün varlığı tespit edilebilmektedir. Bu nedenle bu gücü, tarihçiler ve arkeologlar ilk zamanlarda rahip-kral olarak nitelendirmişlerdir (Mieroop, 2018: 26-27). Huot "Kenlerin Doğuşu" adlı kitabında rahip-kral olarak kullanılan bu terimin hatalı olduğunu dile getirmekle beraber, bu kişinin toplum nezdinde yabani hayvan avına çıktığını, düşmanlarla mücadele ettiğini ve tapınaktaki ayinleri yönettiği yönünde bir algıya sahip olunduğunu belirtmektedir. Bu sosyal yapılaşma, Erken Hanedanlar Dönemi'nde, kralların ve askeri birliklerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan önemli bir gelişmeyi temsil etmektedir (Huot vd., 2000: 50-51).

Erken Hanedanlar Dönemi'nde yeni bir mimari yapının ortaya çıktığı görülür. Bu yeni yapılar, her bir kent-devletinin yöneticiliğini üstlenen krallar ve kraliyet ailesi adına yapılmış olan saraylardır. Dönemin yazılı belgelerinde kelime anlamı "büyük ev" olan bir yapıdan söz edilmektedir. Burası için "e-gal" sözcüğü kullanılmıştır. Bu sözcük kent tanrısının evi olarak nitelendirilen tapınaklar için kullanılan "e"'den farklı bir anlam içermektedir (Mieroop, 2018: 43). Saray, yönetim yapısı ve kraliyet ailesi için yapılan tanımlamalar bir hayli tartışmalı konulardır. Bu durumda krallığın ortaya çıkışını ve gelişimini betimleyen somut kanıtların esas alınması gerekebilir. Kuhrt, Erken Hanedanlar III Dönemi'nin el sanatı eserleri üzerinden bu konuya açıklık getirmek istemiştir. Burada gösterilen el sanatı örneklerinden birisi "Ur sancağı"[20]dır. Üzerinde

[20] Bkz. : Görsel

deniz kabukları ve laciverttaşı kakmaları bulunan, özenli bir şekilde işlenmiş sahnelerin yer aldığı bir obje olan Ur sancağının bir yüzünde savaştan elde edildiği düşünülen ganimetleri taşıyan insanlar betimlenmiştir. Burada eşek, koyun ve öküzlerin yanı sıra içi dolu çuvallar ve iki elinde de balık tutan bir adam görülmektedir. En üstte ise bir şölen sahnesi vardır. Süslemeli bir oturakta oturan kişi muhtemelen kraldır. Bu kişi diğer figürlerden daha büyük betimlenirken, elinde tuttuğu kupası ile tıpkı kendisi gibi ama daha alçakta oturanlara doğru bakarak oturduğu görülmektedir. Ayrıca bu şölen sahnesinde hizmetkarlar ve müzisyenler de yer almaktadır. Bunun yanı sıra Lagaşlı Ur-Nanşe'nin de yazıtlı levhası oldukça ilgi çekicidir. Tapınak inşasını ve kerestelerin taşınmasını öven kısa metindeki kabartma sahneleri önemli detaylarla doludur. Bu metnin en üstünde uzun boylu, başında tuğa taşırken tasvir edilen kral Ur-Nanşe'nin yüzü ailesinden olan bir dizi insana dönüktür. Bunlar kralın karısı, ve içerinde veliaht prens olan Akurgal'ın da yer aldığı dört oğludur. Lagaş'ta bulunan daha geç tarihli belgelerin de desteklediğine göre kral Ur-Nanşe'nin bütün ailesi önemli mevkilerde yer almaktadır. Halef olmayan kral çocuklarının kentin önemli idari görevlerini üstlendikleri ve kraliçenin kendine ait bir haneye sahip oluşu ve iktisadi bir birikimle bu haneyi yönetiyor olması, kraliyet ailesinin yönetimsel organizasyonlardaki payını gözler önüne sermektedir (Khurt, 2017: 44-46).

Erken Hanedanlar Dönemi'nde kent yönetimini üstlenen krallar ve ona bağlı olan yönetici sınıfı için kullanılan unvanlar da bir hayli tartışmalara sebep olmuştur. Kullanılan bu unvanlardan en yaygın olanı "lugal" (büyük adam) ve "ensi" (vali) unvanlarıdır. Lugal, Mezopotamya'daki kraliyet unvanları arasında en eski unvan olmasa bile, en çok karşılaşılan ve en yaygın olarak kullanılan bir terim olması açısından önemlidir (Redman, 1978: 303; Bertman, 2003: 65-66). Lugal unvanına sahip olan kent yöneticisinin rekabet halinde olunan bir başka kent ile girişilecek mücadelelerde, askeri organizasyonun en tepe noktasındaki kişi olarak, büyük bir sorumluluğa sahip olduğu bilinmektedir. Muhtemelen bu sorumluluk başlangıçta, hızlı gelişen geçici bir olay karşısında ona verilmiş bir unvan olarak ortaya çıkmış ancak daha sonra kalıcı bir hale dönüşmüştür. Oturduğu yer olarak *büyük ev* anlamına gelen "e-gal" ise tapınaktan bağımsız özel bir mülktür. Lugal unvanına sahip olan kişinin, kentin bütün bireyleri arasında, ilahi bir seçimle herkes arasından sıyrılarak seçildiğini belirten metinler mevcuttur. Örneğin Lagaş'ın ilk kralı Enmetena 3.600 kişi, ikinci kralı olan Gudea 216.000 kişi, son kralı olan Uruinimgina ise 36.000 kişi arasından bu unvana layık görülmüştür. Ensi unvanının ise tapınak yöneticisi veya rahipler için kullanılan bir terimden türetildiği düşünülmektedir. Bu unvanın ortaya çıkışı ve ne zamandan beri kullanılıyor olduğu tartışılmaktadır. Bazı yazarlar Erken Hanedanlar II Döneminden önce ensi unvanına rastlanılmadığını ifade ederken, bazıları ise Cemdet Nasr Dönemi'nde ilk kez kullanılmış olabileceğini öne sürmüşlerdir[21]. Muhtemelen bu kişiler ilk başlarda tapınak işleriyle ilgili olarak işlenen torağın kahyası, sorumlusu veya yöneticisi gibi görevleri üstlenmişler ve daha sonrasında krala bağlı bir yönetici olarak anılır hale gelmişlerdir. Bunların yanı sıra Uruk kent döneminden beri kullanılan terimlerden bir diğeri ise "en" unvanıdır. Bu unvanın izlerini en erken yazılı belgelerden Erken Hanedanlar II Dönemi'ne kadarki sürece kadar takip etmek mümkündür. Uruk VI tabakasından edinilen bir tablet üzerinde, silinidir mühürle basılmış olan "ağ etekli adam" bu unvan ile ilişkilendirilmektedir (Tekin M. , 2014: 80, 87, 98; Maisels, 1999:

[21] Diakonoff, "ensi" ve "lugal" unvanlarına Cemdet Nasr döneminde rastlanmazken, Erken Hanedanlar II döneminde bu unvanın ilk kez kullanıldığını ifade etmiştir. Detaylı bilgi için Bkz.: (Diakonoff, 1969: 181). Bunun aksine Dolukhanov "ensi"nin Cemdet Nasr Döneminden itibaren kullanıldığından bahsetmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. : ()Dolukhanov, 1998: 387.

277-278). Nissen bu unvan için; tapınak merkezli bir yönetim yapısının, seküler bir yapıya bürünmesi sonrasında da varlığına devam ettiği görüşündedir. Kentin tapınak merkezli yönetimden çıkıp krallar tarafından organize edilmiş bir yönetim anlayışının hakim olmasıyla beraber krallar ve rahipler arasındaki sürtüşmeler yaşanmıştır. Ancak Mezopotamya'da krallar, güçlerini tesis edebilmek adına tapınakla ve tanrılarla işbirliği yapmak zorunda kalmışlardır. Kent toplumunun her bir üyesi için sahip olunan mallar tanrının malıydı. Büyük rahip ve rahibeler ise bu malları denetler ve topluma geri dağıtırlardı. Dolayısıyla kentlerde "en" unvanına sahip olan büyük rahipler, tanrının temsilciliğini üstlenmekteydiler (Nissen, 2004: 160). Bu yaklaşımın önyargılı ve kanıtlardan uzak olduğu görüşünde olanlar da vardır. Kuhrt, "en" unvanının, tapınakla ilişkili olduğu görüşü için aceleci davranmamak gerektiğini ifade etmektedir. Khurt, Uruk döneminde bu unvanın "efendi" kelimesine karşılık gelmekte ancak daha çok soyut bir anlam ifade etmektedir. Bu durumda Uruk kent döneminde, "en" her ne kadar tapınağın rahibi için kullanılıyor görünse de Erken Hanedanlar Dönemi'nde içerik bakımından başka bir anlama bürünmüş olabilir (Khurt, 2017: 44).

Kentin en büyük yöneticisi olan kralın, tapınak ve tanrıyla olan ilişkisi önemli bir konu olarak ele alınmalıdır. İnanç ve tapınma anlamında, denetimi elinde bulunduran yegane güç kraldaydı. Tanrı evi olarak görülen tapınakların inşası için dışarıdan getirilen hammaddenin temini, bu tapınakların daha gösterişli ve zengin hale getirilmesini, tapınaklarda görev alacak olan rahipleri ve diğer çalışanları ve hatta bu kutsal binaların inşası için gerekli olan insan gücünü denetimi altında tutan kişiler krallar olarak görülmektedir. Lagaş kentinde MÖ 2.500'lerden kalma bir metin kralların kentin kutsal mabet alanı olan tapınaklar üzerindeki etkisinin anlaşılmasında oldukça aydınlatıcıdır. Bu metinde kral Ur-Nanşe'nin tapınakları inşa ettirdiği, tanrıların heykellerini diktirdiği, tapınak görevlileri atadığı ve tapınak için keresteler getirttiğinden bahsedilmektedir. Bir başka Ur-Nanşe metni ise kralın tapınağın inşasının tamamlanması şerefine bir şölen tertip ettirdiğinde bahsetmektedir. Bu belgelerden anlaşıldığına göre tapınaklar, kent yaşantısı içerisinde büyük toplumsal bir değere sahip olurken, krallar bu tapınakların iaşesi için oldukça ilgili davranmışlardır. Bunun yanı sıra kralın tapınaklarda çalışacak olan kült görevlilerin atamasını da yapıyor olması, kralın tapınak üzerinde, yönetimsel anlamdaki önemini göstermektedir. Krala karşı durabilecek, tanrıdan güç aldığını iddia eden bir başka otorite yoktur. Dolayısıyla krallar siyasi olarak bir kenti idare etmelerinin yanı sıra dinsel açıdan da otoriteyi ellerinde tutmuşlardır (Khurt, 2017: 42-43; Postgate, 1992: 484-485).

Kralın tapınak üzerinde otorite kurduğunu gösteren başka örnekler de mevcuttur. Lagaş kentinden gelen kayıtlar, kralın iktidarını hem dünyevi hem de tanrı katında sağlamlaştıracak adımların attığını göstermektedir. Lagaş kentinin son bağımsız kralı olan Uruinimgina, hükümdarlığının başlarında devleti yeniden örgütlemiş, zengin tarım toprakların kontrolünü kraliyet ailesinin sahipliğinden alıp, kent tanrısı Ningirsu'ya armağan etmiştir. Üstelik yetkili olanların halka dayattığı vergileri kaldırmış ve borçluların borcunu da affetmiştir. Aynı dönemde Lagaş kentinde, kralın eşine ait olan bir hanenin "e-mi" olan adı değiştirilerek "e-Bau" yapılmış ve tanrıça Ningirsu'nun eşi olan tanrıça Bau'ya adanmıştır. Bu haneye mensup olan insanlar ve mallar Bau'nun himayesine geçmiş fakat baş idareciler kralların eşlerinden seçilmiştir. Tanrının mülkü olarak faaliyet gösteren haneler, dini bir hüviyete sahip olmasıyla tapınaklardan bağışlanan hizmetkarlar ve tarımsal ürünlerle önemli bir zenginlik elde etmiştir (Mieroop, 2018: 43-44).

Görünüşte tanrının mülkü olan hanelerin yönetimi kraliyet ailesindeydi ve böylelikle inanç olgusu kullanılarak krallık kendisine daha fazla kaynak temin

edebiliyordu. Kral, tanrının ilahi otoritesini yer yüzünde ihya ediyordu ancak tanrının dünyevi mülklerinin kontrolü tamamen onun tekelindeydi. Uruinimgina'nın attığı adımlar pek uzun ömürlü olmasa da sonraları Mezopotamya'daki krallar güçlerini tanrıdan aldığını iddia ederek tanrının dünyevi otoritesini kendi ellerinde tutmuşlardır Tanrılardan alınan güç ile kendi vesayetlerini çok sağlam bir zemine yerleştiren krallar, tanrı ile aralarında kurdukları bu bağ ile birer aracıya dönüşmüşlerdir. Fakat Akad imparatorluğuna kadar Mezopotamya'da krallar ölümlü birer insan olarak görülmüş ve sadece tanrının yeryüzündeki temsilcileri olarak anılmışlardır (Trigger, 2003: 87).

Uruinimgina yaptığı düzenlemelerde, ruhban sınıfı mensuplarının adaletsiz bir düzen kurduklarını anlatılmıştır. Metinlerde, kentteki çeşitli meslek gruplarının adı sayıldıktan sonra, ruhban sınıfına mensup olanların en ayrıcalıklı kişiler olduğundan bahsedilmiştir. Bu reformlarda, kentin ekonomik gücünü kendi çıkarları doğrultusunda kullanan ruhban sınıfının en iyi tarlaları, bahçeleri ve hayvanları kendilerine ayırdıkları belirtilmiştir. Hatta ölü gömme merasimlerinin karşılığında bile halktan bira, ekmek, giysi gibi malları ücret olarak almakta oldukları ancak Uruinimgina'nın bu teamülleri ortadan kaldırdığı anlatılmıştır. Ruhban sınıfının ticari etkinliklerine son verildiğinin anlatıldığı metinlerde ayrıca kentteki malların cüzi miktarlarda tapınak görevlileri tarafından alınması da engellenmiştir. Böylece ruhban sınıfı mensuplarının toplum üzerindeki ezici gücü kırılmış ve bunun yanı sıra krallar kendilerine karşı bir tehdit olabilecek olan tapınağa karşı sert önlemler alarak bu tehdidi kırmışlardır. Askeri birlikleri ellerinde tutan krallar, tapınaklar üzerinde baskı kurması ve tapınak görevlilerinin toplum üzerindeki gücünü kırmasıyla, kentte yöneticilik anlamındaki hakimiyetlerini sağlamlaştırmışlardır (Yıldırım, 2017b: 39-42).

Kentin ortaya çıkışı ve gelişimi konusunda, su sıkıntısının yol açtığı sorunlardan kaynaklı olarak civardaki insanlar merkezi yerleşimlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Erken Hanedanlar Dönemi'nde, Güney Mezopotamya'da ortaya çıkan yeni kentlerle beraber toplumsal ve siyasal sürtüşmeler meydana gelmiştir. Bu sürtüşmeler her ne kadar çatışma ve savaşı kapsıyor olsa da, medeniyetin gelişimine yol açan etmenlerden bir tanesini teşkil etmektedir. Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında kentler arası çatışmayı tetikleyecek gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Fırat Irmağı'nın akış yolunda bir değişiklik meydana gelmiş ve ırmak kolu, kanalların ve setlerin inşa edildiği Nippur, Şuruppak ve Uruk gibi yerlerin bulunduğu rotadan çıkarak yeni bir yöne doğru akmaya başlamıştır. Akışın kaydığı yeni yerler olan Adab, Zabalam ve özellikle Umma gibi kentler, sonraki dönemlerde önemli gelişmeler kaydederek hem politik hem iktisadi açıdan bir çekim merkezi halini almıştır (Nissen, 2004: 149-150). Çevreledikleri toprakların büyük kısmı, Fırat nehrinin doğu kolunda olan Umma ve Girsu arasındaki mücadeleler, kent-devletleri arasındaki çatışmaların en iyi örneğini teşkil etmektedir. Bu dönemde Girsu, Lagaş kent devletinin en önde gelen merkezlerinden birisiydi. Lagaş (Tell al-Hiba) ve Girsu (Tello) diye bilinen iki merkez adı Lagaş diye geçen kent-devletinin iki ayrı merkezini teşkil etmekteydiler. Girsu 80 hektarlık bir alana yayılmışken, Lagaş ise 400 hektarı aşkın çok geniş bir alanı kapsamaktaydı. Lagaş kent-devletine bağlı olan ikinci dereceden yerleşim birimleri ise Gu'aba, Sirara (Nina) ve Kinunir'dir. Lagaş kent-devletinin toprakları kuzeyden güneye doğru 80 km ve batıdan doğuya doğru ise 40 km'lik bir alana yayılıyordu. Bu alan toplamda 3000 km²'den daha büyük bir alana tekabül etmektedir (Yoffee, 2004: 57; Trigger, 2003: 123-124). Lagaş ve Umma arasındaki mücadelelere ait kayıtlar Güney Lagaş devletinden gelmektedir. Bu kayıtlarda Lagaş krallarının MÖ 2.500-2.350 yılları arasındaki 150 yıllık zaman diliminde, kuzeydeki komşu devlet Umma ile yaptıkları sınır çatışmaları ele alınmaktadır. Savaşın başlangıç nedeni olarak, Lagaş kentinin

tanrısı Ningirsu ile Umma kentinin tanrısı Şara arasında, "Guedana" yani ovanın su tedariki adına önemli bir noktayı temsil eden bir bölgesi için yapıldığı görülmektedir. Lagaş'ın kralları kendilerini kent tanrısı Ningirsu ve diğer tanrılar adına savaşan birer temsilci olarak görmüşlerdir. Bu krallar arasında Eannatum, kendisini Ningirsu'nun oğlu olarak tanımlar. Lagaş'tan elde edilen belgelerde, baş tanrı Enlil'in ilk başlarda Guedana bölgesini Lagaş kenti sınırları içerisinde çizdiği iddia edilmektedir. Bu iddianın aslı muhtemelen MÖ 2.600 yıllarında Kiş kralı Mesilim tarafından yapılan bir arabuluculuk faaliyeti olmalıdır. Bu durumda, Umma ve Lagaş arasındaki sınır mücadelelerinin, Lagaş belgelerinden çok daha öncesine dayandığı ve bu sorunun çözüme kavuşması için diğer kent-devletlerinin aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bu mücadeleler için tek bir taraftan elde edilen belgelere bakarak, meselenin gidişatını doğru yollarla tespit edebilmek oldukça güç görünmektedir. Bu belgeler de Lagaş kentinin ve krallarının güç kazanması ve destek sağlamasıyla, Umma'ya saldırıldığı ve topraklarını işgal etmek için sürekli girişimlerde bulunduğu anlaşılabilir. Burada iki kent-devleti arasındaki çatışmaların yüzyıllar boyunca sürdüğünden dolayı kesin bir kazananın çıkmadığını ve üzerinde mücadele verilen toprakların her iki kent-devleti için de çok önemli olduğu çıkarımı yapılabilir (Mieroop, 2018: 44; Nissen, 2004: 154). Bu iki kent arasında yazılı metinsel kayıtlar dışında, resimsel açıdan da kayıtlar sunan belgeler mevcuttur. Bu belgelerin en ayrıntılı olanı Lagaş kralı Eannatum tarafından yaptırılan bir dikili taştır. Bu dikili taşın adına "Akbabalar Steli"[22] denmektedir. Bu stel üzerinde iki kent arasında yapılan mücadelelerde, Umma kentinin yapılan bir sınır anlaşmasına uymaması sonucu, Eannatum'un kent tanrısı Ningirsu'nun rızasını aldıktan sonra düşman üzerine yürümesi betimlenmiştir. Savaşın nasıl seyrettiğine dair resimli bir belge olan stel üzerinde; kral Eannatum, bir savaş arabası içinde orduya önderlik etmekte ve bir başka sahnede ise yerdeki düşman ölülerini çiğneyen, ellerinde mızraklar tutan ağır piyade birliklerinin en önünde yaya olarak resmedilmiştir. Elde edilen zafer, stelin en üstünde öldürülen düşman askerlerinin kafalarını taşıyan akbabalar ile simgelenmiştir. Metnin en uzun olan bölümü, Umma'nın yenik kralının önemli tanrılar adına ant içtiği bölümdür. İlk dikildiği yerden başka bir yerde bulunan bu stel için, işlevinin ve inandırıcılığının ne derecede olduğu tartışma konusudur. Stelde ifade edilenlere bakıldığında, Lagaş'ın Umma'yı kesin bir mağlubiyete uğrattığı anlaşılmakta fakat bunun gerçekten böyle olmadığı, Eannatum'un torunu olan başka bir Lagaş kralı Entemena'nın yazıtından ortaya çıkarılmıştır (Khurt, 2017: 46-48; Nissen, 2004: 179-181).

Güney Mezopotamya'da farklı komşu kent-devletleri arasındaki çatışmacı ilişkilerin sıklıkla meydana gelmiş olması muhtemeldir. Bu ilişkiler genellikle işgallerle sonuçlanmıştır. Uruk kralı Lugalkiginedudu'nun MÖ 2.400 civarında Ur kentinde hakimiyet kurduğu ve burada krallığını ilan ettiği bilinmektedir. Bu işgal sürecinin ardından Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında, Umma kralı olan Lugalzaggisi'nin hem Ur'u hem de Uruk'u fethetmesi ve ardından Lagaş kent-devletinin son hükümdarı olan Uruinimgina'yı mağlup etmesi sonucu Güney Mezopotamya'nın tüm hakimiyetini kendi bünyesinde toplamıştır. Yukarı ve aşağı Mezopotamya'nın her yerinde hakim kral olduğunu dile getiren yazıtlarında, elde ettiği kazanımları tıpkı kendinden önce gelen ve kendinden sonra gelecek kralların yaptığı gibi abartılı ifadelerle dile getirmiştir. Lugalzaggisi'in iktidarını tek bir kentten oluşan sınırların ötesine taşımayı başardığını söylemek gerekir. Kanıtlar eksik olsa da kuzeyde Kiş ve Akşak kent-devletlerinin, Ur ve Uruk'ta yaşanan gelişmelerden hemen önce siyasal bir ittifak kurmuş olabilecekleri

[22] Bkz. : Görsel 3

mümkündür. Bu ittifak karşısında Kral Lugalzaggisi hakimiyet kurmayı başarmıştır (Mieroop, 2018: 46; Khurt, 2017: 55).

Birbirleri arasında uzun yıllar boyunca çekişmeler yaşayan kent-devletlerinin etrafı surlarla kaplıydı. Bu surlar kentin müdafaası için çok önemli bir hamle olarak görülmektedir. Yerleşim alanlarının kapladığı alan mütevazı boyutlarda olsa bile bir savunma sistemi olarak duvarların örülmesi kentin güvenliği açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu savunma duvarlarının inşa edilmesinin çok büyük bir insan emeğinin sonucu olduğunu da belirtmek gerekir. Bu nedenle duvarların inşasının tamamlanması çok uzun yıllar sürmüş olabilir. Bu duvarlarının inşa ediliş amacının içerisinde barındırdığı önemli ve değerli şeylerin korunması olduğunu söylemek yanlış olmaz. Duvarlar, sürdürülebilir ekim faaliyetlerinin yapılabilmesi ve depo edilen malların dış güvenliğinin sağlanabilmesi için kent-devletleri tarafından başvurulan en güvenilir korunma sistemidir. Nitekim bir kent-devleti istila edildiğinde veya işgal altına girdiğinde, ekili arazilerdeki mahsuller toplanamadığı gibi yeni ürünlerin yetiştirilmesi de olanaksızlaşır. Kentin düşman saldırısına uğraması, kent sakinlerinin tarlalarını, bostanlarını,bağ ve bahçelerini terk etmeleri dahası canlarından olmalarıyla sonuçlanabileceğinden, kentte yaşayan herkesin bu duvarların gerek inşasında gerekse de müdafaasından canla başla mücadele ettikleri düşünülebilir. Kentin istilası sadece halk için değil yöneticiler için de bir felakete dönüşebilir. Ekim yapamayan ve ürün yetiştiremeyen çiftçilerin malları ne tapınaklarda toplanabilir ne de yöneticiler himayesinde dağıtımı yapılabilir. Dolayısıyla yöneticiler hakimiyet erkini kaybettikleri gibi halkından ve halkın emek gücünden de istifade edemez hale gelirler (Scott, 2019: 127-128). Erken Hanedanlar Dönem'i boyunca devletler için insan gücünün ve emeğinin kıymeti çok iyi bilinmektedir. Bu nedenle halkın korunması, devletin sürdürülebilirliği ve zenginleşmesi açısından çok büyük önem arz etmektedir. İnşa edilen duvarlar sadece düşman saldırılarını geri püskürtmek için değil, aynı zamanda düşman askerlerin direnci kırmak maksatlı da olabilir. Bu surların kerpiçten yapılmış bölümleri çok sağlam olmasa da düşmanın gözünde korkutucu bir etki yaratmış olabilir (Trigger, 2003: 125).

Kent-devletleri arasındaki ilişkiler yalnızca çatışmacı veya savaş anlamında mücadeleci ilişikler değildir. Bu kent-devletleri arasındaki belli ittifaklar, anlaşmalar ve ticarete dayalı dostane ilişkiler kurulabilmekteydi. Birbirlerine denk olan krali haneler arasında çeşitli armağanların ve hediyelerin verildiği de oluyordu. Örneğin Mari'de kıymetli eşyaların tutulduğu bir yerde, Uruk kralı Mesannepada'nın isminin üstünde yazılı olduğu bir boncuk ele geçmiştir. Bu bocuk muhtemelen kral tarafından bir diğer krala hediye olarak gönderilen mallardan bir tanesiydi. Bunun yanı sıra özenli bir el işçiliğinin ürünü olan taş heykelcikler, altın ve lavicerttaşından yapılmış süs eşyaları da bu hediyeler arasında yer almaktaydı. Yalnızca krallar arasında değil kral eşlerinin arasında da hediye verme adetinin olduğu görülmektedir. Lagaş hükümdarının eşi Baranamtara'nın, Adab kraliçesine hediyeler gönderdiği bilinmektedir. Kentler arasındaki bir diğer etkileşim aracı ise ticarettir. Cemdet Nasr Dönemi'nde kullanılmaya başlanan baskı mühürlerde Ur, Larsa, Nippur, Uruk, Kiş, Zabalam gibi kentleri sembolize eden ifadelerin sıralandığı görülmektedir. Buradaki düzenlemeler siyasi amaçlardan ziyade depolanan ve dağıtılan malların envanterinin hangi kente ait olduğunu tespit etmektir. Ayrıca bu mühürlerde kent-devletleri arasındaki ticari anlaşmaların yapıldığına dair ipuçları yer almaktadır (Mieroop, 2018: 47; Khurt, 2017: 52).

Kralların ve onların yönetimi altındaki kent-devletleri bazı siyasi koalisyonlar da kurmaktaydılar. MÖ 2.600 civarında kentler arasında askeri ittifakların kurulduğu belgelenmiştir. Bu koalisyonlara örnek teşkil eden en çarpıcı olay; Umma ve Lagaş

arasındaki mücadelelerde, Kiş kralı unvanına sahip olan Mesilim'in Lagaş devletinin kralı ile bir ilişki içerisinde olduğunu ve onun çıkarları doğrultusunda, tanrı Enlil'in izniyle Guedana bölgesini Lagaş kralına verilmesi gerektiğini dair bir belgede anlatılmaktadır. İki kentin sorunlarının giderilmesi yönünde arabuluculuk yapan Kiş kralının, Lagaş'ta belli bir statüye ve güce sahip olması, Mesilim'i dönemin Lagaş kralı ile bir ittifak yapmaya itmiştir. Kiş kralı Mesilim'e ait başka belgeler de vardır. Adab'da bulunan bir çanak üzerinde, kentin kralı Nin-kisal-si iken, bir tapınak ayininin Mesilim tarafından yürütüldüğü yazmaktadır. Aynı zamanda Lugal-şa-engur Lagaş kralıyken, kent tanrısı Ningirsu adına inşa edilen tapınakta onun adına Kiş kralı Mesilim tarafından getirilen bir asanın varlığını anlatan metinler mevcuttur. Bu örneklerden anlaşıldığı kadarıyla, Mesilim, bu kentler üzerinde hakimiyet kurmuş olan krallar olmasına rağmen bir takım faaliyetler yürütebiliyordu. Kiş kralı sıfatının, bu unvanı taşıyan krallar tarafından siyasal anlamda bir üstünlük kurabildiği ve diğer kentlerde dolaylı da olsa bir egemenlik hakkına sahip olduğu anlaşılabilir (Khurt, 2017: 53-54). Kentlerin birbirleriyle koalisyonlar kurduğunun başka bir örneğine ise MÖ 2.500 civarında Şuruppak'tan elde edilen idari metinlerde rastlanmaktadır. Şuruppak Erken Hanedanlar Dönemi'nde diğer büyük kent devletlerine nispeten daha küçük sınırları olan bir kent-devletidir. Bu küçük kentte Şuruppak kentinin askerlerinin yanı sıra Ur, Adab, Nippur, Lagaş ve Umma kentinin askerlerinin de kayıtlarının tutulduğu görülmektedir. Metinde "Unken" adı verilen bir meclisten söz edilmektedir. Bu meclis askeri biriliklerini Şuruppak'a gönderen devletler arasında kurulmuş olmalıdır. Bu birleşim çok uzun süre sürdürülememiştir. Umma ve Lagaş arasında başlayan sınır mücadeleleri, koalisyonun bozulmasına yol açan en büyük etmen olarak görülür. Buna benzer ittifakların ve kentler arasındaki münasebetlerin, bir kent-devletinin, rakip kent devlet veya devletlerle yapılan mücadelelerde kendine yandaş sağlamak amaçlı yapıldığı söylenebilir (Mieroop, 2018: 47-48).

4.3. Erken Devletlerin Ortaya Çıkışına Dair Ortaya Atılan Kuramlar

Yönetimsel bir organizasyon olarak ilk devletlerin ortaya çıkışına dair yapılan incelemeler ve konu üzerindeki düşünüceler MÖ 300 öncesine dayanmaktadır. Bu konu hakkındaki ilk görüşler, Antik Yunan filozoflarından Aristoteles tarafından dile getirilmiştir. Daha sonrasında ise Rönesans Avrupa'sında devletin ortaya çıkışına dair bir takım görüşler ileri sürülmüştür. İlk olarak Thomas Hobbes yönetim ve yöneticilik üzerine denemeler yazmıştır. Daha sonrasında John Locke, Montesquieu, ve Vico'nun da devletin kökenine dair düşünsel yapıtlar verdiği görülmektedir. Devletin kökeni ve gelişimi hakkında ilk detaylı inceleme Jean-Jacques Rousseau tarafından yapılmıştır. Konuyu tarihsel ve antropolojik verilere dayandırarak incelemesini yapan ilk isim ise Friedrich Engels'dir. Engels'in çalışmalarının ardından sosyal bilimlerin çeşitli dallarından birçok araştırmacı bu konu üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir. Antropoloji, arkeoloji ve tarih gibi sosyal bilimlerin çeşitli dallarında yürütülen araştırmalar neticesinde dünyanın farklı coğrafyaları üzerinde kurulan devletlerin kökeni hakkında bilgi ve fikir sahibi olunabilmiştir (Classen ve Skalnik, 1993: 7-8). Maisels, devletin ortaya çıkışı konusundaki kuramları iki ayrı kategoriye ayırmıştır. Bunlar "Menajerlik modeli" ve "Baskı modeli" olarak adlandırılmaktadır. Menajerlik modelinde rasyonalite esas alınarak toplumun çıkarları dahilinde örgütsel bir yönetim yapısı olan devletin kendiliğinden ortaya çıktığı görüşü hakimken, baskı modelinde ise esas alınan unsur çatışma ve tahakkümdür. Her iki model yine kendi içlerinde ayrılabilmektedir. Menajerlik modeli, tedarik, dağıtım ve yeniden dağıtım üzerinde

yükselen bir kurumsallaşmayı ve aynı zamanda bilgi edinme ve işleme yoluyla denetleme ve yönetimsel unsurları bir araya getirmektedir. Baskı modeli ise sınırlılık kuramları ve tabakalaşma kuramlarını içine alan bir bütünü temsil etmektedir. Sınırlılık kuramı, toplumun dıştan veya içten yaşadığı sıkıntılar ve engellere karşın bir seçeneği seçmek zorunda bırakılması ve böylelikle yönetici erkin ve onun etrafında şekillenen yönetim olgusuna razı gelmesidir. Güvenliği ve gündelik yaşantısına devam edebilmesi için bir gruba veya bir sınıfa belli bir miktar vergi ya da haraç vermeyi kabul etmesi anlamına gelmektedir. Tabakalaşma kuramında ise toplum içerisinde çeşitli öbeklere ayrılan sınıfların, aralarında sosyo-iktisadi mücadeleler vererek bir grubun diğerlerine üstün gelmesi sonucuyla ortaya çıkan statükoyu kendi lehinde kullanarak yönetici olması esas alınmaktadır (Maisels, 1999: 328-329).

4.3.1. Menajerlik Modeli

4.3.1.1. Elman Service'in Kuramı

Devletin kökenine dair öne sürülen fikirler arasında en çok anılanlarından birisi olan Service'in kuramında, devletin doğuşu, Mezopotamya'nın coğrafi şartları göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Neolitik Çağ'ın koşullarına benzeyen bir tabloyu gözler önüne seren Service, farklı kaynaklara sahip komşu köyler arasındaki ilişkilerin zamanla diğerlerinden daha fazla ön plana çıkan köy etrafında şekillenen bir siyasal güçle beraber devlet kurumunun ortaya çıktığını ifade etmektedir. Burada yukarıdan aşağıya doğru akan bir nehrin etrafında kümelenen üç komşu köyü şematize edilen bir coğrafyada yaşanan gelişmeler sıralanmaktadır. Yukarıdan aşağıya sırasıyla C, A ve B köyleri nehir boyunca dizilmiştir. A köyü tahıl yetiştiriciliğine olanak sağlayan verimli tarım arazilerine sahipken, B köyü ise balıkçılık ve sazlık kuşlarının avlanmasına olanak veren bir bölgededir. C köyü en kuzeyde yer alır ve bu köy maden ve çakıl taşı bakımından zengin olup geçimini ormanlardan sağlamaktadır. Birbirleri arasında ticarete dayalı barışçıl ilişkilerin olduğu bu köylerden A köyü en eski yerleşim birimi olduğundan diğerlerine göre daha yüksek bir statüdedir. Bunun yanı sıra C ve B köylerinin ortasında bulunan A köyü, köyler arası ticaretin verimli olması için ayrı bir rol üstlenmektedir. Malların ilk etapta A köyünde toplanıyor olmasıyla burada bir pazarı kurup denetimi altına alan bir "büyük adam" ortaya çıkmış olmalıdır. Bu kişi ileride köyün şefi olarak addedilecektir. Malların A köyündeki şefin tekelinde toplanması ve buradan yeniden dağıtımının yapılması bu köye özel bir değer kazandırmış olabilir. Aynı zamanda bu şef kendinden sonra gelecek olan halefine, görevlerini devredeceğinden ilk siyasal gücün izlerini ortaya çıkarmış olur. Bu şefin ekonomik yöntemlerle bir statü kazanması herkes tarafından kabul görmüş ve bu erk gücü zamanla köyün ritüellerini yönetiminin de şef tarafından yapılmasına izin vermiş olabilir. Böylece teokratik bir yönetim anlayışının kaynak noktası, köy toplulukları arasındaki barışçıl ve kabullenici münasebetlerle ekonomik, akrabalık ve ritüel davranışları bünyesinde toplayan kişinin etrafında şekillenmiştir[23] (Maisels, 1999: 329-332; Şenel, 2006: 337-338).

Service, Origins of the States and Civilization adlı yapıtında, devletin kökenini konusunu tartıştıktan sonra, Medeniyetin nasıl yayıldığı ve bunda devletin nasıl bir rolü olduğu hakkında yorumlarda bulunmuştur. Devletin çıkış noktasını açıklamaktan ziyade işleyişi konusu üzerinde duran Service, Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan

[23] Detaylı bilgi için Bkz. : (Service, 1977, s. 76-79).

kent-devletlerinin dışarıdan gelen yağma akınları karşısında ittifak kurduklarını ifade etmiştir. Ayrıca bu saldırıların göçebe-çoban toplumları tarafından yapılan ani saldırılar olduğu ve buna karşın kent-devletlerinin işbirlikçi bir yapıya sahip olduklarını da belitmiştir. Aralarında güçlü olan ve stratejik konumunun en müsait olduğu kent-devleti diğerleri nezdinde daha büyük bir statüye sahip görünebilir. Bu ise devletleşme süreci sonrasında bile toplumsal bir iş yöneticiliği bilincinin olduğunu gösterir. Bunun yanı sıra Service, çeşitli çıkar ilişkileri sebebiyle aralarındaki anlaşmazlıklar, savaşlara ve çatışmalara dönüşse bile çoğu zaman barışçıl ilişkiler kurulduğunu iddia etmiştir (Service, 1977: 214-215).

Service'in devletin kökeni hakkındaki görüşleri için Maisels eleştirel bir yaklaşım içerisindedir. Maisels'a göre köy topluluğunda ortaya çıkan şeflik yapısının devlete evirilmesi konusunda büyük boşluklar vardır. Teokratik veya karizmatik yollarla edinilmiş olan şeflik kurumunun, kurumsal bir örgüt olan devlete ve devletin baş yöneticisine dönüşümü hakkında yeterli açıklamaların ve örneklerin verilmediği ifade edilmiştir. Ayrıca coğrafi olarak Mezopotamya'nın koşulları temel alınıp geliştirilen varsayımsal modelin ispat edilebilmesi konusu da tartışmaya açıktır. Dolayısıyla Service'in devletin ve medeniyetin iki ayrı kavram olarak ele aldığı çalışmasında, konunun bütünselliği ve geçiş noktaları yeterli ölçüde açıklığa kavuşturulmamıştır (Maisels, 1999: 332).

4.3.1.2. Karl Witfogel'in Kuramı

Marksist ideolojinin içerisinde "Asya Tipi Üretim Tarzı"ndan yola çıkılarak geliştirilen *Hidrolik Toplum kuramı*, Mezopotamya'daki devletleşmenin köklerine dair fikir beyan eden bir çalışmadır. Witfogel'in detaylarıyla anlattığı çalışmasında[24], Mezopotamya'daki nehir yatakları boyunca kurulan yerleşim birimlerinin, tarımsal faaliyetlerini sürdürmek için su kanalları inşa ettiğini ve bu kanalların toplumsal bir emeğin bir zümre tarafından zorbaca yönetildiği varsayılmıştır. Witfogel'in "Agrohidrolik" olarak tanımladığı sulu tarım yapılan arazilerde, suyun ürünlerin yetiştirilmesi adına dağıtımının yapılması gerekirken bu iş için büyük bir yönetimsel organizasyona ihtiyaç duyulmaktadır. Bu organizasyonun sağlıklı bir şekilde yönetilebilmesi için bir grubun toplumun geri kalanlarına despotik bir davranış sergilemesi gerekebilir. Çünkü ancak bu durumda büyük kurumsal yapıların inşa edilmesi ve nüfusun artması mümkün olabilir (Şenel, 2006: 340).

Witfogel sulama kanallarının inşasına duyulan gereksinimden yola çıkarak emeğin ve işgücünün organize bir şekilde yürütülmesiyle devletleşmenin ortaya çıktığına dair ortaya attığı bu kuramın geçerli sayılmasını engelleyecek pek çok hatalı genellemeleri vardır. Devletin Mezopotamya'daki kökeni, ırmak boylarınca kurulan yerleşim birimlerinde yeşerdiği varsayılsa bile, dünyanın diğer coğrafyalarında kurulan devletlerin bu yöntem ile değerlendirilmesi mümkün olmayabilir. Çünkü her devlet nehir kenarında şekil almamıştır. Bunun yanı sıra bu yöntem aslında Mezopotamya'daki devletleşmenin başlangıcıyla değil sonucuyla ilişkilendirilebilir (Çevik, 2020: 46-47). Nitekim nehir yatakları boyunca sulu tarımın yapılışı MÖ 5.000'de yaşanan gelişmeler sonucunda ortaya çıkarken, büyük sulama kanalı ve setlerinin inşası Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonlarında gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla devletleşmenin ortaya çıkışından çok sonraları inşa edilen bu sulama sistemleri yöneticilerin veya bürokrasinin kökenine dair fikir sunmaz (Adams, 1966: 68). Witfogel'in Sovyetler Birliği'nin totaliter yapısının

[24]Detaylı bilgi için Bkz. : (Witfogel, 1957).

kökenini araştırmak maksatlı yola çıktığı çalışmasında ulaştığı sonuçlar baskıcı bir yönetim tarzının uygulanması toplumsal birliği sağlayan esas unsur olarak görülmüştür. Witfogel'e göre erken devletlerde toplumun nüfusunu arttırması ve daha iyi imkanlarla yaşamını sürdürmesi için totaliter bir rejim şarttır. Bu rejim içerisinde Witfogel, devletin görevini Service'in kuramında olduğu gibi uzlaşmacı bir yöntemle değil, despot bir yöntemle yapması gerektiğini savunmuştur (Şenel, 2006: 340).

4.3.2. Baskı Modeli

4.3.2.1. İbn Haldun'un Kuramı

İbn Haldun Mukaddime[25] adlı eserinde devletin ortaya çıkışı hakkında yaşadığı dönemde, çevresinde gördüğü örneklerden yola çıkarak bir takım fikirler beyan etmiştir. Bu fikirlerin esası *bedevi* (göçebe) toplumların *hazari* (yerleşik) toplumlar arası mücadelelere dayanmaktadır. Bu iki farklı yaşam biçimine sahip olan toplumların çatışması sonucu devlet ortaya çıkmıştır. İbn Haldun, devletin organize bir bilinçle kurumsallaşmasını ise asabiyet (kolektif eylem gücü) adını verdiği bir olguyla açıklamaktadır. İbn Haldun'a göre göçebelerdeki bu *asabiyet* olgusunun çok kuvvetliydi ve ona göre bu olgunun örgütlü bir yapısal formda olması sebebiyle, devletleşme sürecideki payının çok büyüktür. Bu kolektif bağın topluma kazandırdığı yetiler ve alışkanlıklar sayesinde yerleşik toplumların yönetilmesi mümkün hale gelebilmiştir. İbn Haldun'a göre asabiyet ile iktidar arasında kuvvetli bir bağ vardır. Karmaşık bir toplumsal yapı içerisinde, iktidarı ele geçirme potansiyeline sahip olanlar asabiyet kavramını bünyesinde barındırmak zorundadırlar (Hassan, 2010: 207)[26]. Aslında İbn Haldun, ilkel bir örgütsel yapıdan karmaşık ve çetrefilli bir toplum yapısına geçişin sürecini açıkladığı kitabında; devlet ve medeniyeti iki ayrı kavram olarak düşünmüştür. İç içe geçmiş olan bu iki kavramın birbirlerinden ayrılan ilkelerine dair fikirlerini beyan ederken, devletin, medeniyeti ortaya çıkaran asıl unsur olduğu belirtilmektedir. Devletin ve medeniyetin doğuşunu ve yok oluşunu tıpkı canlı bir varlık gibi düşünülerek bu olgu beş evrede ele alınmıştır. Birinci evrede bedeviler, hazarilerle yaptığı çatışmalarda galip gelerek onların topraklarını ve mülklerine sahip olurlar. İkinci evrede yenilen halkları kendi himayeleri altına alırlar ve yönetirler. Burada köleleştirilen ve belli bir zümrenin boyunduruğu altında hizmet eden insanlar, kentin idare edilmesinde pay sahibi olurlar. Ticaretin sistemli bir hale sokulması kentin gelişimine ve büyümesine yol açar. Bu evre kentli toplumun doruk noktasıdır. Daha sonraki evreler devletin gerilemesi ve çökmesiyle ilgilidir (Şenel, 2006: 330-33).

[25]İbn Haldun tarafından 1375-1378 yıllarında kaleme alınan bir eserdir. Bu eserde tarih, toplumsal ilişkiler, devlet ve medeniyet konuları, İbn Haldun'un içindeki bulunduğu çevreden yaptığı gözlemler çerçevesinde incelenmiştir. Bu anlamda sosyolojik bir çalışma olarak da anılabilmektedir.

[26]Mukaddime'de anlatılan bir yönetici erkinin ve devletin kökeni ve gelişimi konusundaki sınırlılıklara dikkat çekilerek; ortaya atılan görüşlerin ve tetkiklerin, İbn Haldun'un yaşadığı coğrafya ve onun dönemini kapsayan gelişmeler olduğu ifade edilmektedir. Arap ve Berberi halklar arasındaki münasebetler, İbn Haldun için esas örnekleri teşkil etmektedir. Mukaddime'de bu halkların tarih boyunca geçirdiği içtimai gelişmelere değinmeksizin, tarihi bir perspektif çizmektense, o dönemin sosyo-kültürel ilişkileri üzerinden bir değerlendirme yapılmıştır. Dolayısıyla tarihi bir gelişmenin izlerine rastlanmaz. Asabiyet ve kabile ruhu, devletin kökeninin bu olgular üzerinde kavramsallaşmasına neden olmuştur. Bedevilik, Hadarilik ve İnhilal (dağılma) aşamalarının işlenmesi sadece İbn Haldun'un içersinde bulunduğu çevreyle sınırlı kalmıştır. İbn Haldun öncesinde ve sonrasında kurulan devletlerin ve imparatorlukların bu aşamalardan geçmeden de kurulabileceği dikkate alınarak, Mukaddime'deki sınırlı fikirler eleştirilmiştir. Detaylı bilgi için Bkz. : (Haldun, 2007: 130).

İbn Haldun mukaddimede devlet ve umran kavramlarının gelişimini ve birbirleriyle olan ilişkisini sentezleyerek; kandaşlığın ortaya çıkışı ve kandaş topluluğun medeni bir topluma geçişinin kültürel aşamalarını anlatmıştır. Kandaş bir topluluktan medeni bir topluma geçiş ve kabile reisliği veya başkanlığından hükümdarlığa geçiş, İbn Haldun'un tanımlarıyla, bedevilik ve hadarilik ilişkilerinin bir sonucudur. Hükümdarlığın yerleşik bir toplum içerisinde mülke ait uygulanan bir rejim olduğunu ifade ederken risayetin (başkanlık) göçebe ve mülksüz toplumlarda geçerli olduğunu savunmuştur. Asabiyet sahibi olan göçebe toplumlar olmadan yerleşik bir yönetim rejiminin olamayacağı ve bu nedenle bu ikiliğin her iki ayrı yaşam biçimine sahip toplumlar arasında kurulan münasebetlerle aşılabileceğini iddia etmiştir. İbn Haldun'a göre yerleşik bir hayat tarzı içerisinde mülkiyetin varlığı, medeniyetin doğmasına yol açar. Devlet ise medeniyetin zorunlu bir ürün olarak ortaya çıkar (Hassan, 2010: 224, 236-237).

4.3.2.2. Franz Oppenheimer'ın Kuramı

Oppenheimer'ın *Fetih Kuramı* diye adlandırılan ünlü kuramı erken devletin ortaya çıkışıyla ilgili olarak önemli görüşleri barındırmaktadır. Oppenheimer için devlet, yerleşik toplulukların üzerine çöreklenen göçebe topluluklar tarafından kurulmuş despotik bir kurumdur. Göçebe-çoban toplulukların, halihazırda yerleşik olarak yaşayan toprak sahibi çiftçi köylüler üzerinde kurdukları tahakküm sonucu; yöneten ve yönetilen diye iki sınıf meydana gelmiş ve bunun neticesinde ise devlet kurumu ortaya çıkmıştır. Devlet, toplumsal eşitsizliğin, bir grubun veya zümrenin çıkarlarını koruyup kollayan bir baskı aracıdır. Oppenheimer'a göre devletin ortaya çıkışının temelinde bir fetih yatmaktadır. Tıpkı İbn Haldun'daki bedevi-hazari mücadelesi gibi bir mücadele sonucu bir kurum olarak devlet ortaya çıkmıştır. Bu görüşlere sahip olan Oppenheimer, dünya üzerinde kurulan bütün devletlerin benzer süreçlerden geçtikten sonra ortaya çıktığını iddia etmiştir[27] (Classen ve Skalnik, 1993: 13).

Oppenheimer *Devlet* adlı kitabında, devletin kökenini ve işleyişini, "ilkel fetih devleti" olarak tanımladığı bölüm içerisinde, cinsel bir üremeye benzetmektedir. Tüm canlılarda erkek ve dişi bireylerin cinsel olarak çiftleşmeleri sonucundaki gelişim süreci, erken devletlerin doğuş aşamasındaki gibidir. Biyolojik olarak işleyen bu süreç, devletleşme aşamasında sosyolojik bir tanımlama içerisine dahil edilir. Oppenheimer devleti, spermatazoon'a benzettiği göçebe çobanların, ovum'e (yumurtacığa) benzeyen yerleşik çiftçiler üzerine çöreklenmeleri ve onlar üzerinde egemenlik kurması ile doğduğunu iddia etmiştir[28]. Göçebe çobanların bu çöreklenme ve egemenlik hakkına sahip olmalarının temelinde ekonomik nedenler yatmaktadır. Hareketli çoban topluluklarının birbirleri arasındaki sıkı bağları ve vurucu güçleri, hareketsiz ve toprağa bağlı köylü toplulukları kolayca yenilgiye uğratıp onları köleleştirmelerini kolaylaştırmıştır (Şenel, 2006: 334-335).

Bu fetih sürecini kitabında detaylarıyla altı temel aşamaya ayırarak anlatmıştır. Bu aşamaları ele almadan önce hareketli halde yaşayan avcı-toplayıcı grupların neden devletleşmede yetersiz kaldıklarından bahsetmiştir. Oppenheimer için devlet, bir grubun

[27]Oppenheimer bu konuyla ilgili olarak "The State" adını verdiği kitabında, Mezopotamya ve Çin'deki tarihi süreçleri, eski çağlardan beri süregelen çoban-çiftçi çatışması içersinde değerlendirmektedir. Ona göre yerleşik olmayan göçebe toplumlar toprak ve mülk sahibi olan toplumlar üzerinde kurdukları hakimiyetle devlet kurumunun oluşmasında başat bir rol oynamışlardır. Detaylı bilgi için Bkz. : (Oppenheimer, 2005: 38-39).

[28] Detaylı bilgi için Bkz. : (Oppenheimer, 2005: 84-85).

ürettiği belirli miktardaki ürünün, başka bir grup tarafından savaşla veya fetihle alınıp götürülmesininden yani tamamen ekonomik sebeplerden kaynaklı olarak doğmuştur. Çalınacak veya soyulacak bir ürün yoksa herhangi bir savaş veya fetih de olamaz. Bu nedenle toplumsal olarak çok kısıtlı miktarlarda ürüne sahip olan avcı-toplayıcı gruplar devletin doğuşunda hiçbir etkiye sahip değillerdir. Bunun yanı sıra avcı-toplacıyılar asalak bir geçim biçimine sahiptir yani tüketim malzemelerini doğadan karşılarlar. Artı ürüne sahip olmamaları onların yaşam biçimini sınırlandıran en büyük etmendir. Nüfusları belli bir düzeyin üstüne çıkamaz çünkü fazla nüfusu besleyecek tüketim malzemeleri yoktur. Bunların dışında savaşçı ruhlu değillerdir. Av silahları dışında hiçbir araç gereçleri olmaz. Savaşmayı bilmedikleri için bir yeri ele geçirme, fethetme veya kendilerinden olmayanı köleleştirmeyi de bilmezler. Bu özelliklerden yoksun olmaları sebebiyle avcı-toplayıcı gruplar, göçebe sürü çobanlarından ayrılırılar (Oppenheimer, 2005: 46-49). Oppennheimer geliştirdiği fetih kuramında, devletin doğuşunun temellerini oluşturan etmenlerden birincisi *yağma ve soygun*'dur. Bu aşamada göçebe çobanlar, yerleşik çiftçilerin yerleşim birimlerine saldırır, mallarını gasp eder, karşı çıkanları öldürür ve geriye kalanları da köle olarak yanlarına alırlardı. Silaha sahip örgütlü bir yapıda olan göçebe çobanlar karşısında, yerleşik çiftçilerin direnecek güçleri olmazdı. Oppenheimer'a göre yerleşik köylüler, savaşmaktan uzak ve barışçıl ilişkiler sürdüren topluluklardır. Göçebe çobanlar ise örgütlü, silahlı ve birbirilerine bağlı olan birliklerdir. İkinci aşama ise *haraç* aşamasıdır. Bir köyün yağmalanması ve geriye tarlayı ekip biçecek kimsenin kalmamasının sonucu olarak yerleşim yeri yok olur. İşte bu noktada göçebe çobanlar için ikinci bir soygun ve yağma şansı ortadan kalkar. Bundan dolayı göçebe çoban akınları, yok etmek yerine çiftçilerin sadece tüketim mallarını alırlar ve bunun karşılığında onların canlarının bağışlarlar. Göçebe çobanlar, köylülerin elde ettikleri ürünlerin büyük bir kısmını gasp ederken, bir sonraki gelişlerine kadar yeterli miktarda ürünü orada bırakırlar. Oppenheimer ilk aşamadaki olayları, bal için arı kovanını parçalayan bir ayıya benzetirken, ikinci aşamayı ise bir arıcının kovandan bal alırken, arılara kışı geçirecek kadar bal bırakmasına benzetmiştir. Bu benzetmeyi doğada bala karşı ilgi duyan başka ayıların (yani yağma ve soygunculuk yapan diğer göçebe çobanların) olabileceği ve bundan dolayı da kendi kovanına sahip çıkan bir ayının (yani haraca bağladığı köyü himayesinde tutanların) diğer ayılarla (yani diğer göçebe çoban topluluklarla) olan mücadelesi şeklinde sürdürür. Bu mücadele, köylülerin ödediği zoraki haracın yerine hizmet karşılığında verilen bir *vergilendirme sistemine* dönüşmesine yol açar. Köylüler bu durumda kendilerini dıştan gelecek tehlikelere karşı koruyup kollayan bir göçebe çoban topluluğuna, koruyuculukları karşısında bile isteye mallarını ve ürünlerinin bir kısmını verirler. Bu durum köylüleri gasp etmek veya onlardan zorla haraç almak için göçebe çobanların harcadığı enerjiyi, köylüyü korumak ve güvende tutmak için kullanacaklarından dolayı iş yüklerinde bir hafiflemeyi de beraberinde getirecektir. Yerleşik-çiftçi ve göçebe-çobanlar arasındaki bu anlaşma bir sonraki aşamada bu iki topluluk arasında bir uzlaşıya sebebiyet verdiği gibi ast-üst ilişkisine dayalı bir itaatkarlığı da ortaya çıkaracaktır. Bu aşamaya kısaca *uzlaşma ve itaat altına alma* denilebilir. Bu noktadan sonra göçebeler yerleşim yerlerinde yaşamaya başlayacak ve burasının başta güvenliğinden sorumlu olurken daha sonrasında yönetiminden sorumlu hale gelecektir. Böylece yöneten ve yönetilen grupların ortaya çıkmasıyla devletleşme başlamıştır (Oppenheimer, 2005: 63-78).

Oppenheimer, dünya üzerinde kurulan bütün devletlerin geçirdiği aşamaları, evrimci bir bakış açısıyla ele almaktadır. Zorbalığa ve sömürüye dayanan devletleşme, bir zümrenin veya bir grubun kendisi gibi olmayanlar üzerinde kurduğu tahakkümün bir

sonucudur. Bu görüşlerin fikri açıdan doğru tarafları olsa da yine de bu teoriyi tamamen kabul etmek mümkün değildir. Mezopotamya'daki devletlerin ortaya çıkışını açıklığa kavuşturmak için böyle bir teori oldukça basit kalmaktadır. Kentli toplumsal yapının bir gereği olarak ortaya çıkan yönetici sınıfının, dışarıdan gelmediği bizzat kentin içerisinden çıkan gruplar tarafından seçildiği söylenebilir. Ayrıca kanıtlardan uzak olup fikri yönüyle ön plana çıkarılan bu teori, devletin kentli bir toplumsal yapıdan ziyade köylü bir topluluk yapısı içerisinden doğduğunu iddia etmiş fakat Mezopotamya'da bu süreç iddia edildiği gibi ilerlememiştir.

4.3.2.3. Robert Carneiro'nun Kuramı[29]

Carneiro, 1970'de ele aldığı bir makalesinde[30], devletin ortaya çıkış sürecini, daha önceki kuramları da ele alarak irdelemiş ve ilk devletlerin bir grubun diğer bir grup üzerinde kurduğu tahakkümü *nüfus baskısı* olarak nitelendirdiği bir takım açıklamalar bütünü içerisinde, özellikle de İspanyol fethi öncesindeki Peru ve Amazon bölgesinden verdiği örneklerle açıklık kazandırmak istemiştir. Carneiro, çevresel/bölgesel sınırlılıklar üzerinde durmuş ve birbirlerine komşu olan köyler aralarındaki toprak mücadelesinin, devletleşmeye doğru giden yolun ilk adımları olduğunu iddia etmiştir. Makalesinde verilen örneklerde nüfusun belli bir sayıyı aşması, kısıtlı olan toprakların genişletilmesini zorunlu kılmaktadır. Böyle bir zorunluluk, şeflerin etrafında kümelenen köylülerin, komşu köylere saldırıp onları mağlup etmesiyle sonuçlanmaktaydı. Tam da bu noktada mağlup edilen köylüler gidecek başka yerleri olmadığı için, dışarıdan gelenlere boyun eğmeye mecbur kalıyorlardı. Topraklarını işlemeye ve ekin yetiştirmeye devam etseler de artık toprak sahibi değil, işçi veya köle konumda değerlendiriliyorlardı. Carneiro için böyle bir ortamda yöneten ve yönetilen ayrımının ortaya çıkışı, tabakalaşmayı ve ardından da devletleşmenin önünü açmıştır. Savaşlar şefleri doğurmuş ve şefliklerin statü kazanmalarını sağlamıştır. Şeflikler arasındaki mücadeleler ise daha büyük siyasal birimlerin ortaya çıkışına yol açmıştır. Dolayısıyla Carneiro'nun kuramında devletleşme, bir yerleşim birimindeki yetersiz kalan ekilebilir topraklardan dolayı nüfusun bir başka yerleşim birimine akın etmesiyle başlamıştır (Classen ve Skalnik, 1993: 18).

Carneiro'nun, makalesinde özenle üzerinde durduğu *çevresel sınırlama* konusundaki görüşlerine burada yer vermek gerekmektedir. Carneiro gözlemlerini halen varlığını sürdüren tarım toplulukları üzerinde yapmıştır. Buradaki tarım topluluklardan ilki Amazon havzasındaki köylerdir. Amazon havzasında yaşamlarını sürdüren bu köy topluluklarının nüfus yoğunları bir hayli düşüktür. Birbirlerine 10-15 mil uzaklıkta yaşamaktadırlar. Ekilebilir tarım topraklarının neredeyse sınırsız olduğu geniş bir alana yayılıyor olmalarından dolayı bu topluluklar, topraklarının verimi azalınca başka bir araziye yerleşerek çiftçilik yapamaya devam etmekteydiler. Toprakların herkese yetecek düzeyde olmasından dolayı toprak için çatışmalar olmuyor ancak şahsi olarak saygınlık elde etmek veya statü sahibi olmak için yaygın bir şekilde köyler arasında savaşlar yapılabilmekteydi. Mağlup olan taraf, galip gelene boyun eğmek zorunda kalmadan bir başka tarım arazisi üzerinde yeni bir köy kurabilmekteydi. Savaş ve bunun getirisi olarak göçün çok sık yaşanmasından ötürü, bahçecilik ve kuru tarım yapan kabileler, Amazon bölgesinin her yerine yayılmıştır. İkinci örnek ise Peru kıyılarına yakın vadiler boyunca dağılmış olan köy topluluklarıdır. Bu toplulukların yaşam alanı, Amazon'dakilerden daha kısıtlı olup yetmiş sekiz kısa ve dar vadinin sınırlılıkları

[29] Bkz. : Şema 1
[30] Detaylı bilgi için Bkz. : (Carneiro, 1970: 733-738).

içerisindedir. Burada da birbirinden bağımsız olan köyler büyümeye meyillidirler. Büyüdükçe kendi içlerinde bölünür ve daha küçük birimler olarak yaşamlarına devam ederlerdi. Dolayısıyla hacimsel bir büyümeden ziyade sayıca bir artış ortaya çıkmaktaydı. Yerleşmeye ve tarım yapmaya müsait olan araziler tamamen tüketilinceye kadar bu parçalanma ve artış devam edebiliyordu. Bu noktadan sonra toprak değerli bir hale gelmekteydi. Toprağı işleme teknikleri geliştirilir ve ayrıca tarım yapmaya uygun olmayan arazilerin tarım alanlarına dönüştürülmesi için de çaba harcanması gerekiyordu fakat tarıma açılan yeni araziler kısıtlı miktarda mahsul vermektedir. Bu yeni arazilere yerleşen köy topluluklarının artan nüfusunu besleyebilmeleri adına yeni yerler bulmaya ihtiyaçları vardı. İşte bu noktada Carneiro için verimli toprakları ele geçirmek adına savaşlar başlamıştır. Amazon'daki statü ve itibar temelli savaşlardan ziyade buradaki savaşlar iktisadi temellidir. Amazon'da savaşı kaybeden tarafın başka bir yerleşim yeri kurmak için kendi arazilerini terk etmesi gibi bir duruma Peru köylerinde rastlanılamaz. Çünkü kısıtlı miktardaki tarımsal araziler, mağlup olan tarafın başka bir yere gitmesinin önüne engel olmaktadır. Bu durumda savaşı kaybeden tarafın topraklarında yaşamasına izin verilir ancak bunun karşılığında galip olan tarafa haraç veya vergi ödemek zorunda bırakılır. Sınırlı topraklar üzerinde hem kendi geçimini hem de haracını ödemek zorunda bırakılan bu köylülerin, daha fazla çalışmaları ve toprakları daha verimli kullanabilmeleri için yeni teknikler geliştirmeleri gerekmektedir. Bu durum teknik bilginin artışına ve bunun yanında tabakalı bir toplumsal yapının ortaya çıkısına sebep olur. Bu savaşların devamı ve örgütlü bir şekilde yürütülmesi köyün yöneticisi olarak kabul edilen şefler tarafından yapılmıştır. Savaşların farklı köyler ve şefler arasında yönetilip sürdürülmesiyle, köyler hacimsel açıdan büyümeye devam etmişlerdir. Bu durum artık küçük köy toplulukları arasındaki savaşları değil şefler etrafında kurulmuş olan büyük hacimli köyler arasındaki savaşlar şeklinde sürdürülür. Süreç tek bir şefin siyasal gücü kendi bünyesinde toplamasına dek ilerler. Amazon ve Peru kıyı şeridi boyunca yerleşmiş olan köy toplulukları üzerinde yapılan gözlemlerden hareketle geliştirilen bu kuram Carneiro için; devletleşmenin ortaya çıktığı her coğrafyada (Mezopotamya, Mısır, İndus, Çin, Aztek, Maya gibi) geçerli olabilecek aşamaları kapsamaktadır. Carneiro'ya göre ilk devletler bu veya buna benzer aşamalardan geçerek ortaya çıkmışlardır (Carneiro, 1970: 734-735).

Carneiro'nun bu kuramını, Oppenheimer'ın "fetih kuramı" ile mukayese eden Şenel, kuramın katmanlaşmış, devletli bir toplumsal yapıya giden yönünün, aynı yaşam biçimine (yerleşik çiftçi) sahip iki topluluk arasındaki mücadeleleri esas alıyor olduğundan dolayı zayıf kaldığını iddia etmiştir (Şenel, 2006: 339-340). Ona göre dıştan gelen bir itinin katmanlaşmayı, sömürüyü ve yönetim erkini elinde bulundurabilecek yeteneklere sahip savaşçı bir göçebe topluluk tarafından yapılması gerekmektedir ancak Mezopotamya'daki kent-devletlerinin ortaya çıkış sürecine bakıldığında böyle bir durumun gerçekleştiğine dair hiçbir veriye rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla devletin, yerleşik olan iki köy topluluğun veya kentli toplumun arasındaki çatışmacı ilişkilerden ortaya çıkmış olabileceği akla daha yatkın görünür[31].

[31] Mezopotamya'da iklime bağlı olarak zaman zaman akarsuların geçiş yollarının değişikliğe uğradığı tespit edilebilmektedir. Uruk, sürekli sulama imkanına sahip, verimli tarım arazileri üzerinde kurulan bir kenttir. Bu kentin etrafında, kentle ilişkili olan küçük köy toplulukları kurulmuştur. Erken Hanedanlar Dönemi'nde, Güney Mezopotamya'da başka kentlerin ortaya çıkışına kadar Uruk kenti bir çekim merkezi olmuştur. Körfezdeki su düzeyinin sürekli olarak düşmesi veya çekilmesi, Uruk kentinin cazibesini yitirmesine ve yeni yerleşim birimlerinin büyümesine sebep olmuştur. Bu durum, insanların akarsuların sulu tarım yapmaya izin verecek kadar bol kaynak sağladığı kolları üzerinde kurulan yeni yerleşim birimlerine yerleşmelerine yol açmıştır. MÖ 3.000'lerde Mezopotamya'ya hayat veren Fırat ve Dicle sularının sürekli olarak yer değiştirtmesi ve yeni su yollarının ortaya çıkıp eskilerinin kuruması, bu eski

4.3.2.4. Friedrich Engels'in Kuramı

Engels'in devletin ortaya çıkışını tarihsel ve antropolojik açıdan ele alıncaya kadar, devletin kökenine dair sunulan görüşlerin tamamı fikri düzeyde kalmıştır. Engels ilk defa 1884 yılında yayımlanan kitabında[32] erken devletlerin doğuşuna ve işleyişine dair görüşlerini beyan etmiştir. Engels'e göre devlet, şahısların sahip olduğu özel mülklerin korunması üzerine kurulmuş bir yapıydı ve bu yapı varlığını zengin bir sınıfsal toplumun haklarını kayırmak ve gözetmek için sürdürmekteydi. Devlete bağlı olan askeri güçlerin güdümündeki savaşlar ve fetihler ise devlet yapısının temellerini sağlamlaştırmada önemli bir rol üstlenmekteydi. Engels için devletin doğuşu bu dayanaklar üzerinde temellendirilmiş olsa da devlet, çok nedenli karmaşık bir süreçten geçerek ortaya çıkmıştır. Bu süreç içerisinde ilk köy topluluklarının ürettikleri artı ürün ve buna bağlı olarak nüfusun artışı ve topluluklar arasındaki ilişkiler en önemli unsurlardır. Engels için devletin görevlendirdiği kamu çalışanları topluluk içi ve topluluklar arası ilişkileri düzene sokmayı kendilerine görev bilmişlerdir. Daha sonrasında zenginleşen bir sınıf, devletin koruması altında faaliyetlerini sürdürmüştür (Maisels, 1999: 349-350; Classen ve Skalnik, 1993: 8-9). Engels'e göre tabakalaşmış toplumsal yapı içerinde zenginlerin yer aldığı sınıf, toplumun geri kalan üyelerinin emeğini sömürerek zenginleşmiştir. Kaba haliyle yönetici zengin sınıf ve yönetilen köle sınıfı, toplumun hiyerarşik düzenini oluşturmaktaydılar. Engels, sözünü ettiği bu tabakalı toplumsal yapının uygarlaşmasını, Henry Morgan'ın terminolojisinden yararlanarak açıklığa kavuşturmak istemiştir[33]. Morgan'ın *yabanıllık* adını verdiği aşamada ortaya çıkan kandaş örgütlü aşiretler, yerleşik toplum düzeyinin ortaya koyduğu artı ürünle ve artı nüfusun sağlanmasıyla, birbirleri arasındaki ilişkileri geliştirerek konfederatif bir yapı kurmuşlardır. Bu konfederasyon yapısı toplum içi ikilikleri ve anlaşmazlıkları ortadan kaldırmak amacıyla kurulmuştur. Toplulukların tarım ve hayvancılığa dayalı geçim biçimlerinin yanı sıra araç-gereç ve silah yapımında kullanılmak üzere madenlerin işlenmesi, insanın temel ihtiyaçlarının ötesinde olanı üretmeye itmiştir. Aslında silah gibi araç-gereçlerin üretilmesi topluluklar arası çatışmacı ilişkilerin başlamasının bir sonucudur. Topluluk arasındaki barışçıl ilişkiler, şeflerin statülerini daha fazla yükseltmek ve daha fazla güce ve zenginliğe kavuşmak

---

su yollarında üzerinde kurulan yerleşim birimlerini doğrudan etkilemiştir. Bunun bir sonucu olarak su sorununu giderebilmek adına, Erken Hanedanlar Dönemi'nde su kanalları inşa edilmiştir. Yerleşim birimlerinin, yalnızca tüm yıl boyunca suyun sağlanabildiği akarsular etrafında kurulmuşsa varlıklarını devam edebilmelerinin mümkün olabileceği düşünüldüğünde, su kanalları sorunu tamamen ortadan kaldırmada yetersiz kalmış olmalıdır. Bu durum suyun bol olduğu araziler üzerinde kurulan kentlerle, suyun yetersiz kaldığı araziler üzerinde kurulan kentler arasında bir çatışmaya yol açmıştır. Kentler arasında su ve verimli topraklar için yapılan mücadeleler, tıpkı Carneiro'nun Peru sahil şeridindeki köy toplulukları arasındaki toprak mücadelesine benzemektedir. Dolayısıyla kentler arasındaki bu rekabet, Mezopotamya'da devletin doğuşuna yol açan asıl sebep olabilir. Detaylı bilgi için Bkz. : (Nissen, 2004, s. 147-149).

[32] Detaylı bilgi için Bkz. : Orijinal adı Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und de Staats olan bu kitapta uygarlık ve devlet konuları, tarihsel örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır (Engels, 1979).

[33] Bu terminolojide insanlık tarihi başlıca üç aşamada ele alınmaktadır. Bu aşamalar *Yabanıllık, Barbarlık ve Uygarlıktır*. Bu üç aşama kendi içinde de dönemlere ayrılır. Yabanıllık aşamasının aşağı döneminde insanlar, doğadan elde ettiği besinlerle geçimlerini sağlamışlardır. Bu dönemin sonlarında heceli (articule) bir dil ortaya çıkmıştır. Barbarlık aşamasında ise insanlar yerleşik yaşama geçmişlerdir. Bitkileri ve hayvanları evcilleştirerek besinsel ürünlerini yetiştiricilikten elde etmektedirler. Bu aşamada köyler kurulmuş ve çanak-çömlek kullanılmaya başlanmıştır. Bazı insan toplulukları köylerde yaşamak yerine, sadece hayvancılıkla uğraşmayı tercih ederek göçebe çobanlar olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Engels'in kitabında, onun fikirlerini etkileyen bölümlerden yalnızca ilk iki aşamayı yani yabanıllık ve barbarlık aşamalarını temel aldığı görülmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. : (Engels, 1979, s. 23-29).

istemeleriyle çatışmacı ilişkilere dönüşmüştür. Bu temel ihtiyaç dışında kalan ürünlerin üretilmesinde ihtiyaç duyulan iş gücü ise topluluklar arası yapılan savaşlarda tutsak edilen kölelerden sağlanmıştır[34]. Bu durum toplumu köle ve köle olmayan (efendi) şeklinde iki ayrı sınıfa bölmüştür. Demirin işlenip kullanılması, savaşları arttırmıştır. Hayvancılığın erkeğin tekelinde sürdürülmesi, erkeği toplumda ön plana çıkardığı gibi, kadını ise ikinci plana itmiştir[35]. Böylece madencilik, dokumacılık, tüccarlık gibi çeşitli iş kollarının birbirinden ayrılmasıyla da karmaşıklaşan toplumsal yapı içerisinde tabakalaşma iyice keskinli kazanmıştır. Dolayısıyla Engels'e göre uygarlık, işbölümü ve sınıflaşma, işbölümünün keskinleşmesi sonucu ortaya çıkan münasebetler ve zenginleşen sınıfın bir alt tabakadakinin emeğini sömürmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Engels için devletli uygar bir toplumun ortaya çıkışı, toplum içi dinamizm ile mümkün hale gelebilmektedir (Şenel, 2006: 332-333).

Materyalist bir tarih anlayışının güdümünde ortaya atılan bu görüşler, tarih ve antropoloji ile temellendirilmek istenmiş olsa da, ideolojik yönünün ağır bastığı görülmektedir. Ortaya atılan fikirlerin önemli bir kısmı varsayıma dayalıdır. Engels'in kuramında, tarihi olaylar ideolojilere yön vermektense, ideolojinin tarihi sürece yön verdiği söylenebilir. Tarihsel gelişmelerin izinin sürülmesi, kanıtların yetersizliğinden ve bu eksikliğin varsayımsal bir yaklaşımla doldurulmak istenmesinden dolayı kuramın birçok yanılgısı vardır. Arkeolojik gelişmelerin ilerleme kaydetmesiyle beraber iddia edilen fikirlerin, elde edilen verilerle uyuşmadığı görülebilir. Nitekim 19. ve 20. yüzyılın başlarında bu fikirler, toplumbilimiceler tarafından pek dikkate değer görülmemiş ancak yine de antropolojik açıdan devletin ortaya çıkışı hakkında yapılan çalışmaların evrimci bir eğilim kazanmasıyla, Engels'in kuramı daha sonraları dikkate alınmıştır (Classen ve Skalnik, 1993: 12).

4.3.2.5. İgor Diakonoff'un Kuramı

Engels'in sınıf çatışması ve tabakalaşma modeli, kendisinden sonra, devletin ortaya çıkışı hakkında görüşler bildiren bazı akademisyenler tarafından da benimsenmiştir. İgor Diokonoff, özellikle Önasya'da ortaya çıkan devletleşmeye dair fikirlerini bu model üzerinden türetmiştir[36]. Marksist bir ideoloji üzerinden

[34] Engels'e göre köy yaşamının başlangıcında ortaya çıkan aşiretlerin örgütlenmesi ve kolektif bir yapıda hareket etmeleri, yerleşim birimlerinin iç güvenliğinin sağlanması konusundaki önemiydi. Dıştan gelecek bir tehlikeye karşı ise askeri güçler oluşturulmuştu. Bu askeri güçler zamanla savaşlara sebep olduğu gibi savaşlarda tutsak edilen esirler toplumun iş gücünün önemli bir bölümünü karşılamaktaydı. Aslında bu gelişmeler Engels'in tarif ettiği gibi Barbarlık aşamasında (modern terminolojiyle Neolitik Çağ'da) olmasa bile kent-devletlerinin ortaya çıktığı Kalkolitik Çağ'da meydana gelmiştir. Mezopotamya ve Mısır'da köleliğin ne boyutlarda olduğunu gösteren kanıtlar oldukça sınırlı olsa da erken devletlerin kurulma aşamasında köleciliğin çok önemli bir sektör olduğu söylenebilir. Demografik açıdan yetersiz kalan bir toplumda, devlet güdümünde himaye edilen köleler, iş gücünün karşılanmasında hayati bir role sahip olmuşlardır. Özellikle Mezopotamya'da kent-devletleri arasında yapılan mücadelelerin toprak elde etmekten ziyade köle kazanmak adına olduğu bile söylenebilir. Detaylı bilgi için Bkz. : (Scott, 2019, s. 157).

[35] Detaylı bilgi için Bkz. : (İlin ve Segal, 2016: 79-83).

[36] Diakonoff editörlüğünü yaptığı, Ancient Mesopotamia: Socio-Economic History (Eski Mezopotamya: Sosyoekonomik Tarih) kitabının önsözünde Mezopotamya'da ortaya çıkan devletleşmenin özetini sunmuştur. Burada devlet kuramının odak noktasında sosyal tabakalaşmadan bahsetmektedir. Toplumun ürettiği tüketim mallarının çok büyük bir kısmının tek bir sınıfın tekelinde toplanmasının, toplumun diğer üyelerini memnun etmeyeceğinden, bir huzursuzluk ve şiddet ortamının doğmuş olabileceği üzerinde durulmuştur. Bu bölümün genel kapsamı içerisinde "sömüren ve sömürülen" diye nitelendirilen iki sınıf arasındaki kavgaya engel olmak ve tabakalı toplumsal yapının devamlılığını sağlamak adına devletin doğmuş olabileceği aktarılmıştır. Detaylı bilgi için Bkz. : (Diakonoff, 1969: 15).

temellendirilen bu kuram için; devlet, ekonomik açıdan zenginleşmiş bir sınıfın, toplumun denetim araçlarını tekelinde tutmasının yanı sıra toplumun diğer üyelerinin köle veya işçi statüsünde olması üzerine bir ayrımın meydana gelişini denetleyen ve düzenleyen bir yapı olarak tanımlanmaktadır. Burada mülke (meta) sahip olanlar ve olmayanlar arasında bir sınıf çatışması meydana gelirken, devlet ekonomik bakımdan zengin olan sınıfın hakkını korumayı amaçlamaktadır. Devlet kurumunu ortaya çıkaran kişilerin de yine bu zenginler sınıfının içerisinden olduğu düşünülmüştür (Maisels, 1999: 349-350; Şenel, 2006: 334).

Maisels bu modelin sorunlarını; "Burada ikili bir sorunla karşılaşırız. Birincisi, ekonomik tabakalaşmanın hangi temeller üzerinde doğduğu; ikincisi, bunun kendisini nasıl devlet erkine dönüştürdüğü sorularıyla dile getirilebilir. Devlet erkinin temelde *siyasal* nitelik taşıdığını önemle belirtmek gerek; ki ben bundan, genelde özel amaçlara ya da toplumun belli kesimlerinin amaçlarına ulaşma yolunda, açıkça onaylanan (ya da dayatılan veya hem onaylanan hem dayatılan bir çekişmeyi anlıyorum" ifadeleriyle dile getirmiştir (Maisels, 1999: 340).

5. SONUÇ

İnsan yeryüzünde var olduğu müddet boyunca yaşamını her daim toplu halde idame ettirmiş ve insanlığın gelişimi de toplu halde yaşamaya bağlı olarak gelişme kaydetmiştir. Avcı-toplayıcılık dönemlerinde, temel geçim kaynaklarına erişebilmek için sürekli olarak hareket halinde olmak zorunda kalan insan toplulukları, belli bir mekana bağlı kalmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Aslında doğada tek başına hayatta kalabilme yetisine sahip olmayan insanların toplu halde yaşaması doğal bir zorunluluktur. Tarih boyunca bu zorunluluk insanların gruplar halinde müşterek bir yaşam sürmelerine yol açmıştır.

Hareketli bir yaşam biçiminden yerleşik bir yaşam biçimine geçişin sağlandığı Neolitik Çağ'da da toplu halde yaşama zorunluluğu -her ne kadar doğaya karşı verilen mücadelede bir miktar kazanç sağlansa da- devam etmiştir. Sayıca artan üretim araçları ve diğer araç-gereçler, depolanabilir ve saklanabilir besinler, kalıcı konutlar gibi pek çok yeniliğin ve gelişmenin kaydedildiği Neolitik Çağ'da insanın bir arada yaşamaya olan mecburiyeti ortadan kalkmamıştır. Bunun aksine insanlar birbirlerine daha çok kenetlenmiş ve toplu halde yaşamaya dair bir takım yeni kazımlar edinmişlerdir. Burada bu kazanımlara "topluluk bilinci" adı verilebilir. Topluluk bilinci, insanın mecburiyete dayalı olarak grup halinde yaşamasından ziyade bilinçli ve istekli bir şekilde topluluk halinde yaşamayı tercih etmesidir. Bu topluluk bilinci ilk kalıcı yerleşim alanları olan Neolitik köylerde ortaya çıkmıştır. Bu Neolitik köyler insanların sınırları belirli bir arazi içerisinde yaşamayı tercih ettikleri, bitki ve hayvan yetiştiriciliği yaparak geçimlerini sağladıkları yerleşim birimleridir. Neolitik Çağ ile beraber insanlar daha önce hiç tecrübe etmedikleri bir yaşam biçimine kesin bir geçiş sağlamışlardır. Bunun yanı sıra yeni kazanımlar elde ederken, sosyal açıdan da bir yaşam biçimi geliştirmişlerdir. Sınırlı bir arazi üzerinde kalıcı konutlarda yaşamını idame ettiren insanlar, sahip oldukları bu mülklere karşı bir aidiyet hissini kazanmışlardır. Belli bir mekana veya yere ait olma durumu avcı-toplayıcı yaşam biçiminde hiçbir zaman ortaya çıkmazken, yerleşik çiftçi yaşam biçimi içerisinde insanın vazgeçilmez bir duyusu halini almıştır. İnsan yaşamının standart bir biçim halini alması, sosyal ilişkilerinde de temel değişiklikler yaratmıştır. Yerleşik bir düzenin getirisi olarak ilk defa inanç olgusu ortaya çıkmıştır. İnsanın temas kurduğu maddi ve manevi bütün ilişkiler inanç üzerinde temellendirilmiştir. Önasya'nın hemen her yerinde görülen Neolitik köylerde inanç ve ritüellere dair pek çok örneğe rastlamak mümkünüdür. Ain Gazal'daki insan biçimli heykelcikler, Çatalhöyük'teki boğa motifleri ve çeşitli çizimler ve hatta belki de Göbekli Tepe'deki sütunlar, Neolitik Çağ insanının inanç olgusu ve ritüel davranışlarını hayatının merkezine yerleştirdiğinin örnekleridir. İnanç ve ritüeller etrafında şekillenen bir yaşam biçimi, insanın bilinçli olarak yaptığı toplumsal eylemlerin en somut göstergeleridir.

Neolitik Çağ'da yaşanan gelişmeler insanların toplumsal rolleri üzerinde de değişiklikler meydana getirmiştir. Tabakalı bir toplumsal yapının henüz ortaya çıkmadığı ilkel köy toplulukları, ast-üst ilişkisine dayalı bir hiyerarşik yapı içerisinde olmasalar da gündelik işlerin yürütülebilmesi adına bir iş bölümüne girişmiş olmalılardır. Üreticiliğe bağlı olarak elde edilen besinsel ürünler Neolitik köylerin yiyecek bulma sıkıntısını önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. Özellikle arpa ve buğday gibi tahıllar depo edilerek uzun bir süre boyunca tüketilebilmiştir. İlk yerleşik köylerde yiyecek sorununun ortadan kalkmasına bağlı olarak nüfus anlamında da önemli ölçüde bir artış meydana gelmiştir. Artan nüfusla birlikte iş gücünün ve emeğinin karşılanabilmesinin önü açılmıştır. Dolayısıyla ürünlerin yetiştirilmesi, depolanması ve dağıtılması için gerekli olan nüfus sorunu ortadan kalkınca, sosyal açıdan daha

karmaşık bir toplumsal yapının zemini oluşturulmuştur. Neolitik Çağ'daki bu topluluklar her ne kadar eşitlikçi bir yapıya sahip olsalar da yapılan işlerin denetlenmesi ve idare edilmesini sağlayacak bir otoriteye ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Bu nedenle ilk yerleşik köy topluluklarında siyasi anlamda olmasa bile idareci vasfıyla ön plana çıkan bir şefin varlığından söz edilebilir. Bu yapıyı ortaya çıkaran ise toplumsal bir bilinçtir. Bu şefler aynı zamanda ritüelleri de yönetip yönlendirmiş olabilirler. Köydeki konutların, ahırların, depoların inşa edilmesinde, tarla açmada, araç-gereç imal edilmesinde ve Neolitik insanının inançsal bütünlüğü kapsamında yaptığı sanatsal ürünlerin yapımında bu şefler denetleyici ve motive edici bir rol üstlenmişlerdir. Gündelik işlerin yürütülebilmesi ve planlı bir çerçevede ilerletilebilmesi ancak buna dayanıyor olmalıdır. Bu durumda toplumsal gelişmeler kaydedilebilmiş ve daha karmaşık bir sosyal yapının ortaya çıkışı sağlanabilmiştir.

Mezopotamya'da ortaya çıkan çeşitli kültür dönemleri toplumsal karmaşıklığın, iş gücünün ve emeğin gelişmişliğini ortaya koymaktadır. Karmaşıklaşan toplumsal yapının ihtiyaçlarının da artması sonucu çeşitli iş kollarının ve mesleklerin ortaya çıktığı söylenebilir. Bunun yanı sıra artan nüfusun ihtiyaçlarının karşılanması ve aynı zamanda üreticilik anlamında gelişen teknik bilgi, uzmanlaşmış meslek gruplarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Nihayet MÖ 4.000'e gelindiğinde Güney Mezopotamya'da ilk kent toplumu belirmeye başlamıştır. Bu çalışmada Childe'ın kentin ortaya çıkışı için gerekli olan kriterleri anlattığı *Kent Devrimi* başlıklı makalesinde, kentin ve kent toplumunun meydana gelişine dair dile getirilen çıkarımlardan faydalanılmıştır. Buradaki ana konu temel geçim kaynaklarını üreten bir grubun ötesinde, ticaretle uğraşan kimselerin ve uzmanlaşan zanaatkar bir kesimin ortaya çıkışının toplumsal karmaşıklığın meydana geldiğine dair kanıtlar sunuyor olmasıdır. Bu uzman zanaatkarların ortaya çıkışına dair en önemli kanıtlar eğik ağızlı kâselerdir. Mezopotamya'nın neredeyse yerleşim yeri olarak kullanılan her noktasında kalıntılarına rastlanılan bu kâseler, Uruk kent dönemi öncesindeki kültürlerde görülen süslemeli çanak-çömleklerden bir hayli farklı olup, oldukça sade ve süssüz bir yapıdadırlar. Böyle olmalarının nedeni ise muhtemelen uzman zanaatkar bir kesimin elinde seri bir şekilde üretilmiş olmalarından kaynaklıdır. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla; Mezopotamya'da MÖ 4.000'lerde toplumsal yönden birbirlerinden haberdar ve iletişim ağları geniş olan bu insanlar arasındaki münasebetler oldukça gelişkin bir düzeydedir. Bu münasebetler aynı zamanda kurulan ticari ilişkilerin de bir sonucu olarak ilerleme kaydederken, ticari faaliyetlerin daha fazla artmasına da sebep olmuştur.

Yeni iş kollarının ortaya çıkması ve uzmanlaşmanın başlaması toplumun daha kompleks bir hale bürünmesine neden olmuştur. Bunların yanı sıra mimari alandaki gelişkinlik ve tarımsal faaliyetlerin sürdürülebilmesi için yapılan yenilikler toplumun müşterek ihtiyaçları karşısında kolektif çalışmalar sonucu ortaya çıkmıştır. Mezopotamya'da anıtsal mimarinin değişmez eserlerinden zigguratlar ve küçük sulama kanalları emek gücünün ve iş birliğinin ürünüdürler. Köy yaşamında olduğu gibi kent yaşamında da idareci bir şef ve onun yardımcıları, kent toplumunda yapılan işlerin organize edilmesinde görev almış olabilir ancak bu şefleri siyasi yöneticiler olarak düşünmemek gerekir. Toplumsal rolleri veya statüleri diğer kent sakinlerinden farklı değildir. Bu şeflerin daha sonraları tapınaklarda görevli olan rahipler oldukları düşünülebilir.

Mezopotamya'da tapınaklar bir inanç sisteminin merkezi konumunda yer alan anıtsal yapılar olmalarının yanı sıra iktisadi yönden kentin gerekliliklerini karşılayan bir sistemi de temsil etmişlerdir. Bu sistemde kent toplumunun ürettiği mallar, tanrı veya tanrıların buyruğuna hizmet eden rahipler elinde toplanmakta, buradan tekrar dağıtımı

yapılmaktaydı. Ancak yine de çeşitli uzman kişilerin, tüccarların ve din adamlarının ortaya çıktığı kent toplumunda toplumsal eşitsizliğin henüz meydana geldiği söylenemez. Toplumsal bir iş birliği ve toplu halde yaşama bilinci, kentin ihtiyaç duyduğu bir takım sistemleri ortaya koymakta ancak bunu şahsi çıkarlar için değil toplumsal birliğin devam edebilmesi için yapmaktadır. Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kentlerde, tapınak etrafında sistemleştirilen bu iş yöneticiliği kentteki işlerin yürütülmesinde ve toplumsal birlikteliğin sağlanmasında tercih edilen bir yöntemdir. Tanrılar adına hizmet ettiğine inanan insanlar bu sisteme uyarak, tanrıların temsilcisi olan rahiplere mallarını emanet etmişlerdir.

Güney Mezopotamya'da yaşanan bu gelişmeler ilk kentlerin ortaya çıkışına neden olurken, coğrafi ve iklimsel etmenler, teknik bilginin artışı, nüfusun fazlalaşması ve toplumsal entegrasyon gibi unsurlar Mezopotamya'da yeni kentlerin ortaya çıkışına yol açmıştır. MÖ 3.000'in sonlarından itibaren görülmeye başlanan bu kentler Uruk örneğinde görüldüğü gibi bir kronolojik süreç göstermezken, bir anda ortaya çıkmış ve çok hızlı bir şekilde büyüme kaydetmişlerdir. Fırat ve Dicle nehirlerinin akış yönlerindeki değişiklikler, Güney Mezopotamya'nın farklı alanlarında yeni yerleşim yerlerinin kurulmasına imkan tanımıştır. Yeni tarım alanlarının ortaya çıkışına vesile olan bu değişiklikler, kurulan yerleşim yerlerindeki nüfusun artışına neden olan en büyük etmenlerden biridir. Teknik bilginin gelişkinliği sulama kanallarının icat edilmesini sağlamış ve böylelikle tarımsal faaliyetler için ihtiyaç duyulan su verimli bir şekilde kullanılabilmiştir. Bir çekim merkezi halini alan yeni yerleşim yerlerinin hızlı nüfus artışı muhtemelen civar yerlerinden gelenler, göçebe çoban aşiretler ve avcı-toplayıcı grupların yerleşmesiyle mümkün olabilmiştir. Toplamda 36 kentin ortaya çıktığı bu süreçte, her bir kentin kendine ait bir yöneticisinin varlığı oldukça dikkat çekici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylelikle yeni bir toplumsal sınıfın ortaya çıkışından bahsedilebilir. Kral ve ona bağlı olan diğer yöneticilerden oluşan bu sınıf, kentin siyasal ve iktisadi açıdan idare edilmesinde ve dış saldırılara karşı korunmasında etken bir rol üstlenmiştir. Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan toplumsal tabakalaşma, kentte yaşayanlar arasında mesleki veya maddi zenginlik açısından hiyerarşik bir yapının ortaya çıktığını göstermektedir. Toplumsal bir hiyerarşinin görüldüğü bu kentlerde ruhban sınıfı, zenginlikleri kendi tekelinde biriktirirken, kentin ürettiği malların aslında tanrıya ait olduğunu ve kendilerinin de tanrının temsilcileri olduğu iddiasıyla hem maddi bir zenginliğe hem de toplum nezdinde yüksek bir statüye sahip olmuşlardır. Bunun yanı sıra Uruk kentinden beri sistemli bir şekilde işleyen ticaret, tüccar bir kesimin zenginleştiğine işaret etmektedir. Hatta tapınakların ilk inşa ediliş amacının da bir ibadet veya inanç biçiminden ziyade, zengin tüccarların konuklarını ağırlamak amacıyla kullanılan mekanlar olduğu söylenebilir.

Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan toplumsal tabakalaşmanın izleri pek çok yönden takip edilebilir. Zenginleşen sınıfların daha büyük ve gösterişli evlerde oturmaları ve ruhban sınıfı mensuplarının tapınakta toplanan gelirleri kendi çıkarları adına da kullanıyor olmalarının yanı sıra zenginleşen sınıfların kurdukları tebaalar veya haneler ast-üst ilişkisine dayalı bir çalışma düzenini gözler önüne sermektedir. Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki bu haneler, çeşitli meslek gruplarının bir araya geldiği ve hane sahipliğinin himayesi altında çalışan kişilerdir. Bu hanelerin örneklerine yazılı metinlerde rastlamak mümkündür. Örneğin Erken Hanedanlar II Dönemi'nden kalma metinlerde, tapınaklara bağlı olan haneler ve kraliyetin himayesinde olan hanelerin adları geçmektedir. Kentlerin büyüyüp genişlemesine bağlı olarak artan ihtiyaçları bu toplumsal tabakalaşma düzeni üzerinden yürütülmektedir. Çeşitli özel mülkler,

tapınaklar ve saraylar gibi kamu binaları ve değerli eşyalar toplumsal tabakalamanın keskinleştiğine dair örneklerdir. Özellikle kamu binaların yapımında çalışan işçiler ve kölelerin ortaya koyduğu emek gücü, bu binaların gösterişlerinden anlaşılabilir. Erken Hanedanlar Dönemi'nde, uzman zanaatkarlar tarafından işlenen süs eşyaları ve kamu binalarının bezemeleri, hem iş yöneticiliği hem de uzmanlaşma açısından büyük gelişmelerin kaydedildiğine dair kanıtlar sunmaktadır.

Uruk kent döneminde ortaya çıkan ruhban sınıfı mensuplarının idaresinde yürütülen sosyo-iktisadi ilişkiler bütünü içerisinde, kentte yaşayan bütün insanlar inanç olgusu etrafında toplanmış ve böylelikle toplumsal anlaşmazlıkların ortaya çıkmasının önüne geçilmiştir. Bu idare biçimi topluluk bilincinin bir ürünü olarak ortaya çıkarılabilmiştir. Kentteki maddi ve manevi ilişkilerin düzenlenmesinde görev alan ruhban sınıfı mensupları, bu yolla kendilerine bir çıkar sağlamayı başarmışlar ancak bu durumu siyasi bir üstünlük haline getirememişlerdir. Erken Hanedanlar Dönemi'nde ortaya çıkan krallar ise tapınak temelli iş yöneticiliğinin dışında siyasi bir yönetim anlayışı benimsemişlerdir. Tapınak etrafında şekillenen idare biçiminin siyasi bir yanı olmayıp, karmaşıklaşan kent yapısını düzene sokmakla görevli olduğu belirtilmelidir. Bu yanıyla tapınaklardaki idare biçimi yöneten ve yönetilen olarak adlandırılan iki ayrı sınıfsal tabakanın ortaya çıkışını açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Bunun yanı sıra kent-devletlerinin ortaya çıktığı dönemlerde, krallar ve ona bağlı olan diğer yöneticilerin siyasi vasıfları ve organize bir şekilde kurulan askeri birlikler ve bu birliklerin yönetici erki etrafında şekil alması nedeniyle gerçek anlamda ilk yönetici sınıfının doğmuş olduğunu ifade etmek gerekir. Bu yöneticiler kentteki işlerin düzenlenmesindeki sorumluluklarının yanı sıra kentin güvenliğini sağlamayı da kendilerine bir görev bilmişlerdir. Askeri organizasyonlar sayesinde dış tehlikelere karşı korunma ve düşmanı mağlup etmeye dayalı çatışmacı bir anlayışın hakim olduğu Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki kent-devletlerinde, topluluk bilinci bir anlamda form değiştirerek kenttaşlık/yurttaşlık bilincine dönüşmüştür. Toplumun içerisinde yer alan her bir birey bu dönemde Lagaşlı, Ummalı, Uruklu, Kişli gibi mensup olduğu kent-devletinin adı ile nitelendirilmiştir.

Kent-devletleri arasında meydana gelen savaşlar yeni topraklar elde etmek amacını taşımaktaydı. Bunun yanı sıra bu savaşlar, kentlerin insan gücüne duydukları ihtiyaçları karşılamaya yönelik mücadeleler olarak da görülebilir. Toplumsal tabakalaşmanın meydana geldiği kent toplumunda her bir kent emek gerektiren işlerde çalışması için kölelere ve işçilere ihtiyaç duymuştur. Bu durum çoğu zaman bereketli topraklar adına verilen mücadelelerin bile önüne geçmiş olmalıdır. Yönetilenler sınıfının en alt kategorisinde yer alan köleler savaş tutsaklarından ve kent-devletlerinin vasalları olarak nitelendirilebilecek yerleşim yerlerinden getirilen insanlardan seçilmekteydi. Köleler emek ve iş gücünü ortaya koyarak, kentin gereksinimlerini karşılamada çok mühim bir yere sahip olmalılardır. Dolayısıyla bir kent-devletinin mücadele halinde olduğu bir diğer kent-devletini mağlup edip onun insanlarını esir olarak kendi topraklarında çalıştırması, kendi gelişimi için önemli olurken, rakip kent-devletinin zayıflaması için de ayrı bir yer tutmuştur. Kent-devletleri arasındaki ilişkiler yalnızca mücadeleye veya savaşlara dair değildir. Diplomatik yollarla ve askeri koalisyonlara dayalı anlaşmaların yapıldığına dair örneklere rastlanılmaktadır.

İlk defa Sumer'deki kent-devletlerinde görülmeye başlanan yönetici sınıfının nasıl ortaya çıktığı konusundaki görüşlere çalışmada yer verilmiştir. Bu görüşlerin tutarlı yanları bu çalışmanın kapsamında değerlendirilmiştir. Burada menajerlik ve baskı modeli diye iki alt başlıkta ele alınan kuramların erken devletlerin ortaya çıkışı hakkında farklı fikirler sunduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada varılan sonuçlar

kapsamında, ortaya atılan görüşlerin her birinde rasyonel ve tutarlı yanların olmasının yanı sıra kanıtlanması şimdilik mümkün olmayan veya eldeki kanıtlarla örtüşmeyen fikirlerin olduğu da görülmüştür. Mezopotamya'daki devlet olgusunun ortaya çıkışı hakkında eldeki verilerle örtüşebilen kuramlar baskı modelini temsil eden kuramlardır.

Mezopotamya'da ortaya çıkan ilk kent-devletlerinin nüfus yapısı tek bir etnik unsur üzerine kurulu değildir. Bunun tersine Uruk ve daha sonrasında ortaya çıkan kent-devletlerinin cazibesine kapılan pek çok farklı topluluk bu kentlere gelip yerleşmiş ve yeni bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır. Bu toplumsal yapı içerisinde çiftçilikle uğraşan toplulukların yanı sıra muhtemelen geçimi hayvancılığa bağlı olan çoban toplulukları da yer almıştır. İbn Haldun'un devletin ortaya çıkışına dair gözlemlediği ve savunduğu görüşler içerisinde; bedevi olarak adlandırılan çöl göçebelerinin, hazari olarak adlandırılan yerleşik çiftçi topluluklara karşı giriştiği mücadelelerde onlara galebe çaldığından bahsedilmektedir. İbn Haldun bu mücadelede kazanan tarafın bedeviler olmasını, onların savaşa ve askeri birlikler kurmaya karşı olan yeteneklerine bağlamıştır. Bu görüşlere benzer bir şekilde Franz Oppenheimer'da da göçebe-çoban ve yerleşik-çiftçi çatışması devletin ortaya çıkışında birincil aşamayı meydana getirmiştir. Baskı modeli içerisinde fikirlerini beyan eden bir başka kuramcı olan Robert Carneiro ise Amazon ormanları ve Peru kıyı şeridinde yaptığı gözlemler ve edindiği sonuçlar dahilinde, devletin ortaya çıkışını, su ve toprak sorununa bağlamıştır. Peru'da su ve toprak adına savaşlar yapan komşu köyler arasında kazanan tarafın, kaybedenin topraklarını işgal etmesini ve kendisine hizmet karşılığında kazanım elde ettiği topraklarda kaybeden halkın kalmasına izin vermesi sonucu devlet ortaya çıkmıştır. Burada bir işgal sonucu bir halkın bir başka halkın topraklarını ele geçirmesi ve onu kölesi yapıp çalıştırması konu edinilmektedir. Bu çalışmada Mezopotamya'da erken devletlerin ortaya çıkışına dair elde edilen sonuçlar içerisinde Carneiro'nun kuramı esas alınarak; Mezopotamya'da Erken Hanedanlar Dönemi'nde kent-devletleri arasındaki çekişmelerin, devletleşmeyi meydana getirmiş olabileceği görüşü savunulabilir. İklime bağlı bir şekilde ortaya çıkan yeni çevresel koşulların, Uruk kenti dışında yeni kentleri meydana getirmesi, sosyal açıdan yeniliklerin yaşanmasına yol açarken aynı zamanda da bir takım siyasi gelişmelerin de başlamasına sebep olmuştur. Uruk kent döneminde tarla açma ve su kanalları inşa etmede kullanılan teknik bilgiler ve geliştirilen araç-gereçler yeni kentlerin kısa sürede büyümesine olanak tanırken, su sorunu yaşayan ve toprakları verimsizleşen civar bölgelerdeki yerleşik toplulukların ve göçebe-çobanların, Erken Hanedanlar Dönemi'nde bu yeni yerleşim alanlarına yerleşmiş olabilecekleri fikri ortaya atılabilir. Nüfus dışarıdan gelip yerleşenlerle artarken, bu yeni kentlerdeki iş gücü ve emek konusundaki sorunlarda çözülmüş olabilir. İşte burada organize birlikler halinde yaşamını idame ettiren ve yönetme yeteneğine sahip olan göçebe-çoban toplulukları, kentlerde siyasal bir düzenin ortaya çıkmasına vesile olmuşlardır. MÖ 3.000'lerin sonları itibariyle başlayan bu gelişmeler zamanla Sumer kent-devletleri arasındaki mücadelelerle kurumsal bir hale dönüşmüştür. Dolayısıyla bu çalışmada, bir kurum olarak devlet olgusunun Mezopotamya'da ortaya çıkışının teknik bilgi, coğrafi konum, göçler ve demografik yapıdaki değişiklikler sayesinde olduğuna kanaat getirilebilir.

KAYNAKLAR

ADAMS, R. M., 1966. The Evoulation of Urban Society Early Mesopotamia ve Prehispanic Mexico. Chicago: Aldine Publishing Company.

AKKERMANS, P., 1989. Tradition and Social Change in Northern Mesopotamia During the Later Fifth and Fourth Millennium B.C. E. F. Henrickson, ve I. Thuesen (Dü.), Upon this Foundation: The 'Ubaid Reconsidered : Proceedings from the 'Ubaid Symposium içinde CNI Publications. s. 339-367.

ALGAZE, G., 1989. The Uruk Expansion: Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization. Current Anthropology 30, (5), ss. 571-608.

_____, 1993. The Uruk World System The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization. Chicago ve Londra: The University of Chicag Press.

ARBUCKLE, B. S., 2014. Pace and Process in The Emergence of Animal. Bioarchaeology of the Near East, 8:53–81 , ss.53-81.

ARSEBÜK, G., 1999. İnsanın Evrim Süreci ve En Eski Kültürleri. Tüba-Ar , ss.36-37.

BARNARD, A., 2015. Sosyal Antropoloji ve İnsanın Kökeni. (M. Doğan, Çev.) İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

BAR-YOSEF, O., 1986. The Walls of Jericho: An Alternative Interpretation. Current Anthropology: 27 , ss.157–162.

_____, 1998. The Natufian Culture in the Levant. Wıley-Lıss Inc , ss. 155-177.

_____, 2002. The Upper Paleolitihic Revolution. Annual Review of Anthropology, ss. 363-393.

BAR-YOSEF, O., ve E. KİSLEV, M., 1989. Early Farming Commullities in the Jordan Valley. G. C. David R. Harris içinde, Foraging and Farming s. 633.

BAR-YOSEF, O., ve VANDERMEERSCH, B., 1993. Modern Humans in the Levant. Scientific American , ss.94-100.

BELWOOD, P. 2005. First Farmers:The Origins of Agricultural Societies. Blackwell Publishing.

BERTMAN, 2003. Handbook to Life in Ancient Mesopotamia. Oxford University Press.

BRAİDWOOD, R. J., 1957. Jericho and its Setting in Near Eastern History. ANTIQUITY, XXXI , ss.73-81.

_____, 2008. Tarihöncesi İnsanları. (B. Altınok, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BYRD, B. F., 1994. From Early Humans to Farmers and Herders Recent Progress on Key Transitions. Journal of Archaeological Research, 2, (3) , ss. 221-253.

CARNEİRO, R. L., 1970. A Theory of the Origin of the State. Science vol.169 , ss.733-738.

CAUVİN, J., 2000. The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture. CambridgeUniversity Press,Cambridge.

CHİLDE, V. G. (1950). The Urban Revolution. The Town Planning Review ,. 21 (1), ss.3-17.

_____, 1994. Toplumsal Evrim. (C. Balcı, Çev.) İstanbul: Alan Yayıncılık.

_____, 2006. Kendini Yaratan İnsan. İstanbul: Varlık Yayınları.

_____, 2009. Tarihte Neler Oldu. (A. Şenel, ve M. Tunçay, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.

CLASSEN, H. J., ve Skalnik, P. (1993). Erken Devlet (Kuramlar Veriler Yorumlar). Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.

COLE: C., 2009. Technological Efficiency as an Adaptive Behavior Among Paleolithic Hunter-Gatherers:. B. Adams, ve B. S. Blades içinde, Lithic Materials and Paleolithic Societies. Blackkwell Publishing.

ÇEVİK, Ö., 2020. Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci Kuramsal Bir Değerlendirme. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÇIVGIN, İ., 2015. Uruk'un Yayılışı: MÖ 4. binyılda Mezopotamya'da Erken Kentler, Takas Ağları ve Kolonileşme. Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi , 6 (18), ss. 246-299.

_____, 2016. Bereketli Hilal'de Bitki Evcilleştirme Sürecini Etkileyen Faktörler: İklim, Doğal Çevre ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (MÖ. 11000-7000). Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , ss.463-483.

_____, 2018. Bereketli Hilal'de Hayvan Evcilleştirme Sürecinin Evrimi ve Kültürlerarası Karşılaşmalar (MÖ. 10000-7000). sssjournal: 4, (16), ss.1322-1349.

DIAKONOFF, I. M., 1969. Editor’s Preface. Ancient Mesopotamia: Socio-Economic History içinde Moskova: Nauka Publishing. s.8-16..

DIAKOV, V., ve KOVALEV, 2014. İlkçağ Tarihi I. (Ö. İnce, Çev.) İstanbul: Yordam Kitapevi.

DIAMOND, J., 2010 Tüfek, Mikrop ve Çelik İnsan Topluluklarının Yazgıları. (Ü. ince, Çev.) Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

DOLUKHANOV, P., 1998. Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı. (S. Aydın, Çev.) İstanbul: İmge Kitapevi Yayınları.

ENGELS, F., 1979. Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni. (K. Somer, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

ERARSLAN, A., 2008. The Ubaid in the Urbanisation Process; The Birth of Urbanisation in the Near East (5.500-3.800 B.C). Belleten LXXII 264 , ss. 395-412.

GATES, C. 2021. Antik Kentler: Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi. (B. Cezar, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

HALDUN, İ. 2007. Mukaddime. (S. Uludağ, Dü., ve S. Uludağ, Çev.) İstanbul: Dergah Yayınları.

HARARİ, Y. N. 2015. Hayvanlardan Tanrılara: Sapiens İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi. (E. Genç, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.

HASSAN, Ü. 2010. İbn Haldun: Metdou ve Siyaset Teorisi. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

HAUPTMANN, H., ve ÖZDOĞAN, M. 2007. Anadolu'da Neolitik Devrim 12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları. Stuttgart: Theiss Verlag , ss.404-410.

HODDER, I., ve MESKELL, L. 2010. The symbolism of Çatalhöyük in its regional context. I. Hodder içinde, Religion in the of Civilization: Çatalhöyük As A Case Study Cambridge University Press. s.32-72.

HUOT, J. L., THALMANN, J. P., ve VALBELLE, D. 2000. Kentlerin Doğuşu. (A. B. Girgin, Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.

İLİN, M., ve Segal, E. 2016. İnsan Nasıl İnsan Oldu. (A. Zekerya, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

KALKAN, E. 2014. Uruk Kültürünün Yayılım Teorileri. İzmir: (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

KANSU, Ş. A., 1991. İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler. Ankara: TTK Basımevi.

KARTAL, M., 2009. Türkiye'de Son Avcı-Toplayıcılar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

KENYON, K. M., 1956. Jericho and its Setting in Near Eastern History. Antiquity , Volume 30 , Issue 120 , ss.184 - 197.

KHURT, A., 2017. Eski Çağ'da Yakındoğu (Yaklaşık M.Ö. 3000-330) (D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

KÖROĞLU, K., 2016. Eski Mezopotamya Tarihi (Başlangıcından Perslere Kadar) İstanbul: İletişim Yayınları.

KUİJT, I. 2000. People and Space in Early Agricultural Villages: Exploring Daily Lives, Community Size, and Architecture in the Late Pre-Pottery Neolithic. Journal of Anthropological Archaeology:19 , ss.75–102.

KUIJT, I., ve GORING-MORRIS, N., 2002. Foraging, Farming and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis. Journal of World Prehistory:16 , ss.361-440.

LAMBERG-KARLOVSKY, C., ve SABLOFF, J. A. 1979. Ancient Civilizations: The Near East and Mesoamerica. Cambridge: Cambridge University Pres.

LARSON, G., ve FULLER, D. 2014. The Evolution of Animal. The Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics Annu. Rev. Ecol. Evol. Syst. 2014. 45:115–36 , ss.115-136.

LEAKEY, R. 1998. İnsanın Kökeni. (S. Gül, Çev.) İstanbul: Varlık Yayınları.

LEAKEY, R., ve LEWIN, R. (1998). Göl İnsanları. (F. Baytok, Çev.) Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitaplığı.

LEWİN, R. 2015. Modern İnsanın Kökeni. (N. Soysal, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Liverani, M. 2013. The Ancient Near East History, Society and Economy. New York: Routledge.

_____, 2006. Uruk The First city. Londra: Equinox Publishing Ltd.

MAISELS, C. K. (1999). Uygarlığın Doğuşu (Yakındogu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tanma Kentlere ve Devlete Geçiş) (A. Şenel, Çev.) İmge Kitapevi.

MELLAART, J. 1967. Çatal Hüyük: A Neolitik Town in Anatolia. (M. Wheeler, Dü.) New York: Thames and Hudson Ltd.

MIEROOP, M. V. 2018. Eski Yakındoğu Tarihi MÖ 3000-323. (S. Gül, Çev.) İstanbul: Homer Kitapevi.

Miller, N. F. 2006. The Origins of Plant Cultivation in the Near East. C. C. Watson içinde, The Origins Of Agriculture: an İnternational Perspective.

MITCHELL, R. S. 2002. Tepe Gawra: Chronology and Socio-Economic Change in the Foothills of Northern Iraq in the Era of State Formation. Artefacts of Complexity Tracking the Uruk in the Near East, Biritish School of Archaeology in Iraq , ss.49-78.

NEJAT, N., ve RHEA, K. 1998. Daily life in Ancient Mesopotamia. Londra: Greenwood Press.

NİSSEN, H. J. 2004. Ana Hatlarıyla Mezopotamya (Yakındoğu Arkeolojisinin İlk Dönemleri) (Z. İlkgelen, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

OPPENHEİMER, F. 2005. Devlet. (A. Şenel, ve Y. Sabuncu, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.

ÖZBEK, M. 1998. Çayönü'nde Kafatası Delgi Operasyonu. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi XV , ss.109-126.

_____, 2015a. Dünden Bugüne İnsan. Ankara: İmge Kitapevi Yayınları.

_____, 2015b. 50 Soruda İnsanın Tarihöncesi Evrimi. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı.

ÖZDOĞAN, M. 2012. Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek. Aktüel Arkeoloji 27 , ss. 46-58.

_____, 2016. Neolitik İlk Çiftçiler Neden Göç Ettiler? Aktüel Arkeoloji: 54 , ss.46-59.

PAPAGIANI, D., ve MORSE, M. A. 2017. Neandertal. (İ. U. Kelso, Çev.) Ankara: Trend Yayınları.

POLANYİ, K., ARENSBERG, C., ve PEARSON, H. 1957. K. Polanyi içinde, Trade and Market in the Early Empires: Economies in History and Theory (s. 376–378). Free Press and Falcon's Wing Press.

POLLOCK, 1999. Ancient Mesopotamia: The Eden That Never Was. Cambridge : Cambridge University.

POSTGATE, N. J. 1972. The Role of the Temple in the Mesopotamian Secular Community. P.J. Ucko, R. Tringham and G.W. Dimbleby (eds.), Man, Settlement and Urbanism: G. Duckworth ve Co , ss.811-825.

_____, 1992. Early Mesopotamia Society and Economy at the Dawn of History. Londra ve New York: Routledge.

REDMAN, C. L. 1978. The Rise of Civilization From Early Farmers to Urban Society in Ancient Near East. New York: W.H. Freeman and Company.

RONEN, A., ve ADLER, D. (2001). The Walls of Jericho Were Magical. Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia2 , ss.97-103.

ROUX, G. 1992. Ancient Iraq. Penguin Books.

SAHLINS, M. 2016. Taş Devri Ekonomisi. (T. Doğan, ve Ş. Özgün, Çev.) İstanbul: Bgst Yayınları.

SCHMIDT, K. 2007. Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe. (R. Aslan, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SCOTT, J. C. 2019. İlk Devletlerin Derin Tarihi: Tahıla Karşı. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

SERVİCE, E. R. 1977. Origins of the State and Civilization: The Process of Cultural Evolution. New York: W.W. NORTON ve COMPANY INC.

SIMMONS, A. H. 2010. The Neolithic Revolution in the Near East. Tucson: The University of Arizona Press.

STEİN, G., ve WATTENMAKER, P. 1990. On the Uruk Expansion. Current Anthropology, Vol. 31, No. 1 , ss.66-69.

STRİNGER, C. 2011. The Origin of Our Species. London: Penguin Books.

ŞENEL, A. 1982. İlkel Topluluktan Uygar Topluma (Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplusal Düşünsel Yapıların Etkileşimi) Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

_____, 2006. Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi. Ankara: Imge Kııabevi Yayınlan.

TEKİN, H. 2019. Tarihöncesinde Mezopotamya. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

TEKİN, M. 2014. "Eski Mezopotamya'da Devlet ve Devlet Yönetimi (Başlangıcından Erken Hanedanlar Dönemi'nin sonuna kadar). Ankara: (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

THURNWALD, R. 1932. Economics in Primative Comminities. Oxford: Oxford University, Press.

TRIGGER, B. G. 2003. Understanding Early Civilization A Comparative Study. New York: Cmabridge University Press.

TSORAKİ, C. 2018. The Ritualization of Daily Practice Exploring the Staging of Ritual Acts at Neolithic Çatalhöyük, Turkey. I. Hodder içinde, Religion, History and Place in the Origin of the Settled Life (s. 238-262). Colorado: University Press of Colorado.

WITFOGEL, K. A. 1957. Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power. Londra: Yale Universtiy Press.

WRIGHT, G. A. 1971. Origins of Food Production in Southwestern Asia: A Survey of Ideas. Current Anthropology Volume I2, Nos. 4-5 , ss. 131-133.

YALÇINKAYA, I. 2009. Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ.

Yıldırım, E. (2017a). The Power Struggle Between Government Officials and Clergymen in Ancient History. Journal of Ancient History and Archaeology , ss. 8-17.

_____, 2017b. Eskiçağ Mezopotamya'sında Liderler Krallar Kahramanlar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

YOFFEE, N. 2004. Myths of the Archaic State: Evolution of the Earliest Cities,States and Civilizations. New York: Cambridge University Press.

ZEDER, M. A. 2006. Central Questions in the Domestication of Plants. Evolutionary Anthropology 15. ss.105–117.

_____, 2011. The Origins of Agriculture in the Near East. Current Anthropology, Vol. 52, No. S4, The Origins of Agriculture: New Data, New Ideas. , 221-235.

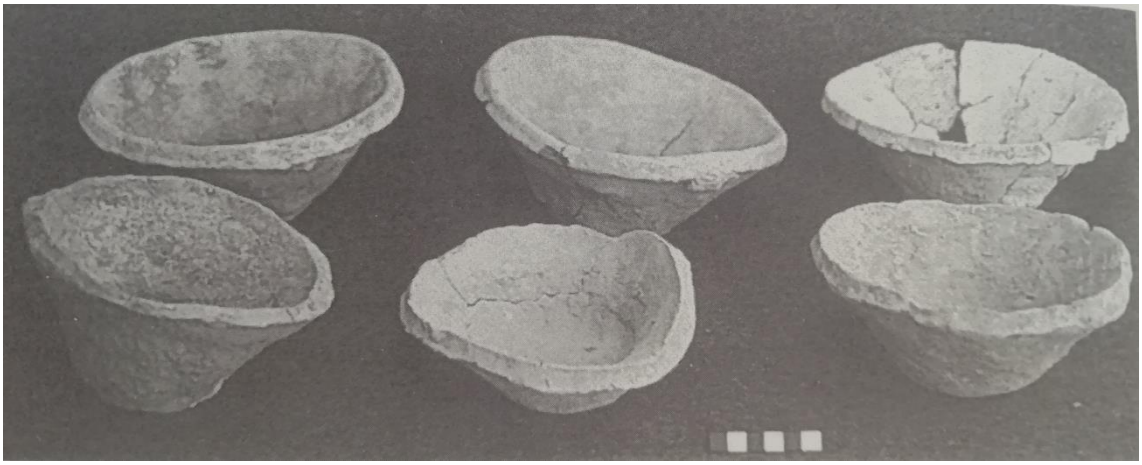
_____, 2012. The Domestication of Animals. Journal of Anthropological Research, 68, (2), ss. 161-190.

ZUBRITSKİ, MITROPOLSKI, ve KEROV. 2011. İlkel, Köleci ve Feodal Toplum. (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

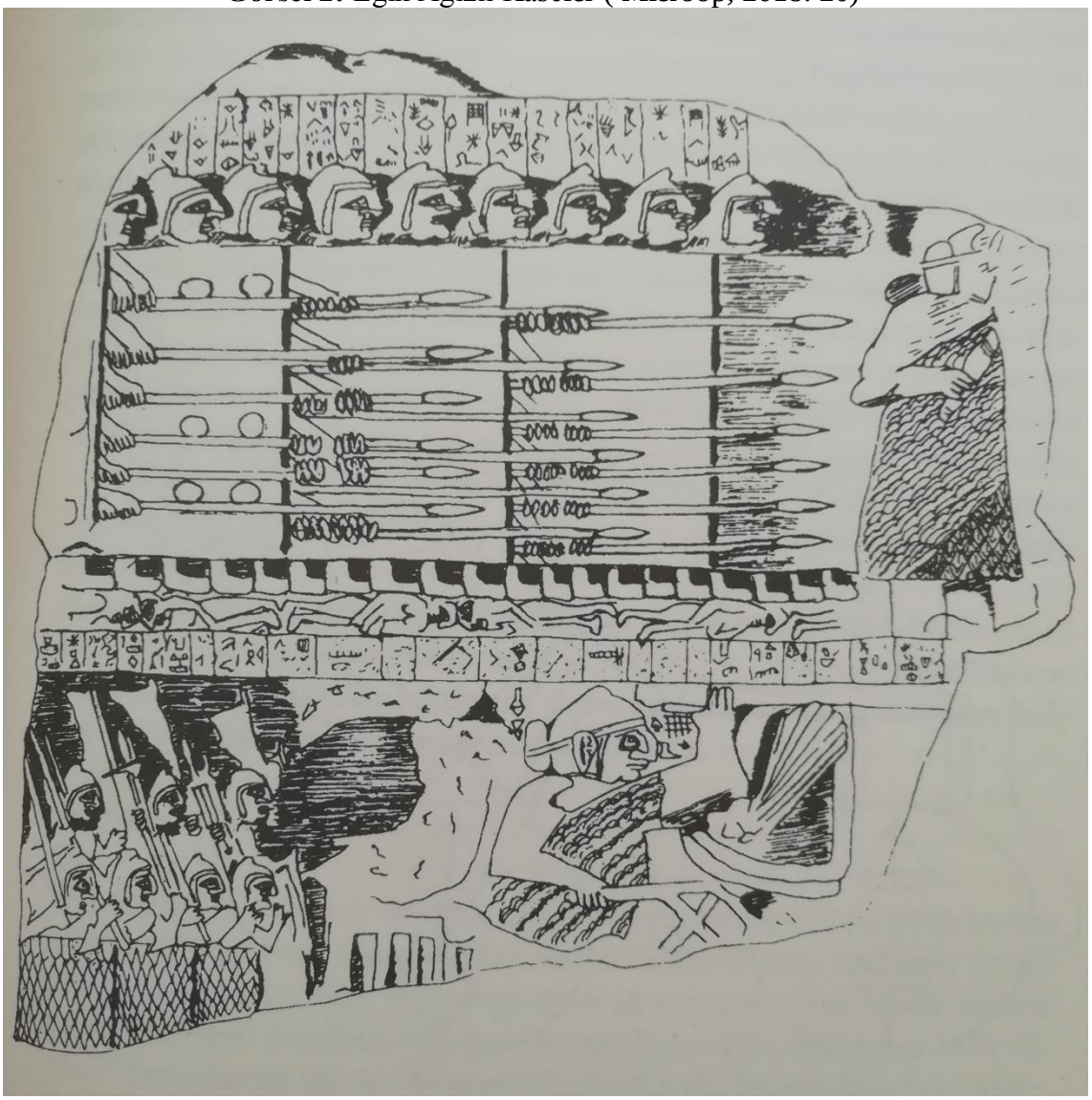
EKLER

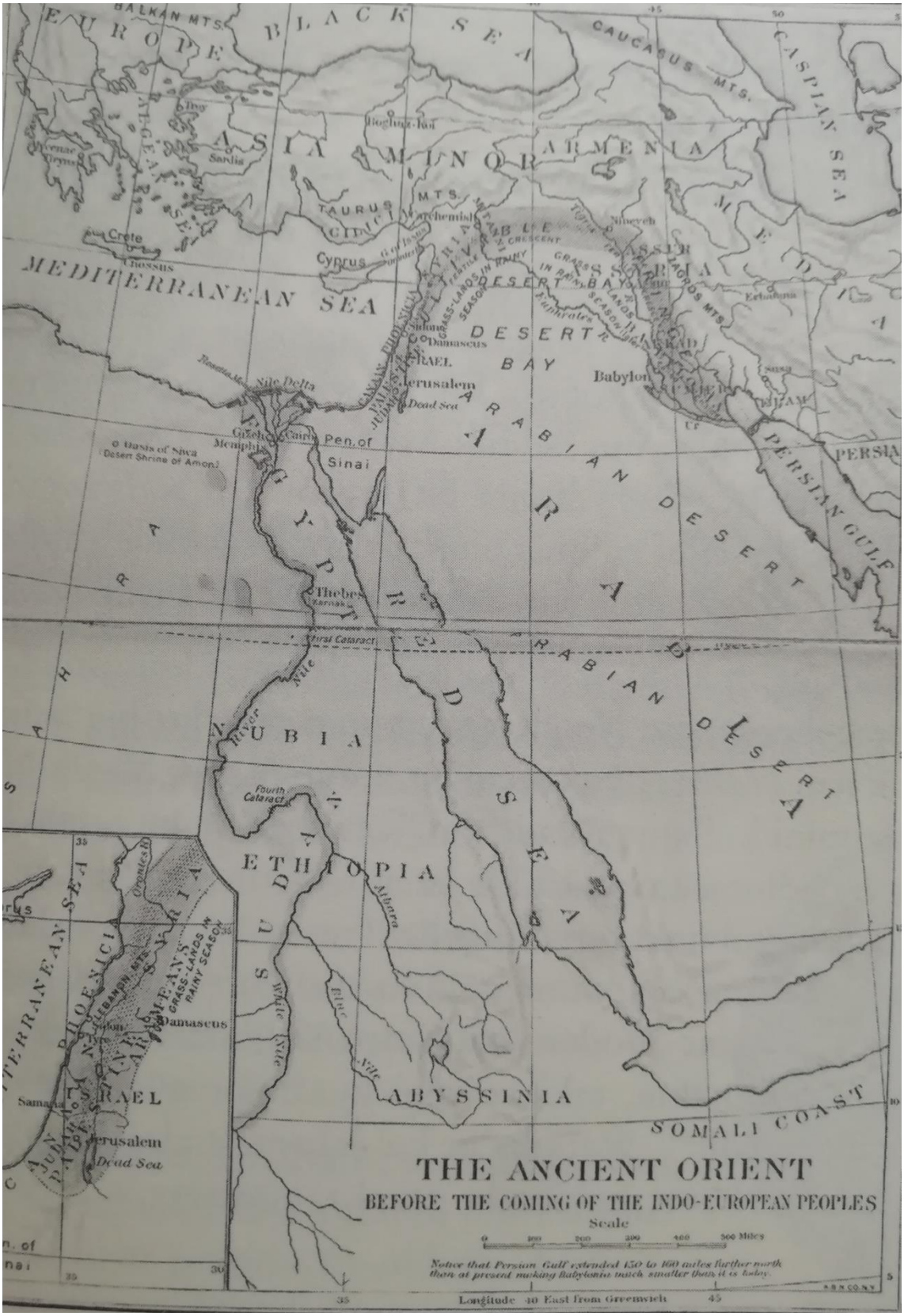
Görsel 1: Ain Gazal Çift Başlı İnsan Figürü (Simmons, 2010: 180)

Görsel 2: Eğik Ağızlı Kâseler (Mieroop, 2018: 20)

Görsel 3: Girsu'da Bulunan Akbabalar Steli (Khurt, 2017: 47)

Harita 1: Bereketli Hilal'in Haritası (Tekin, 141: 2019)

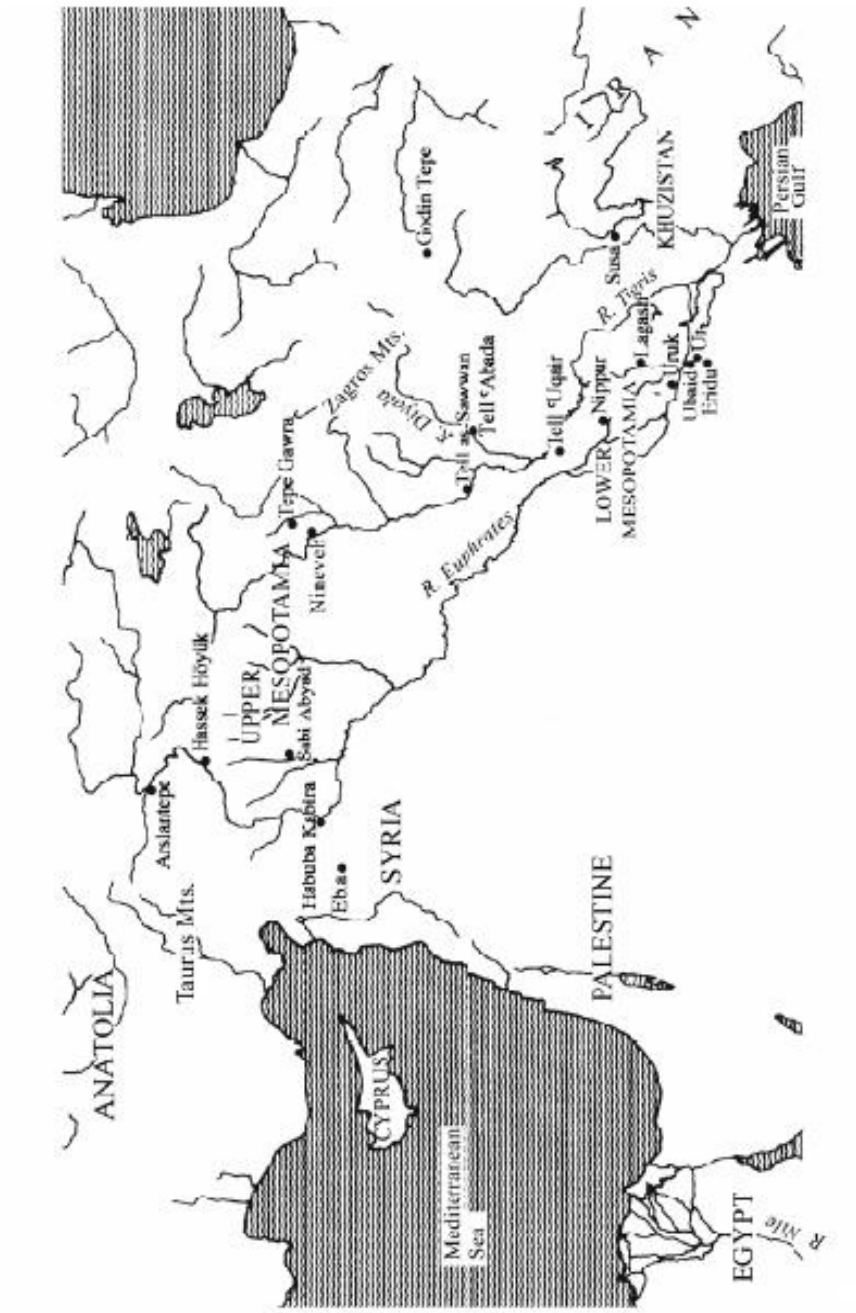
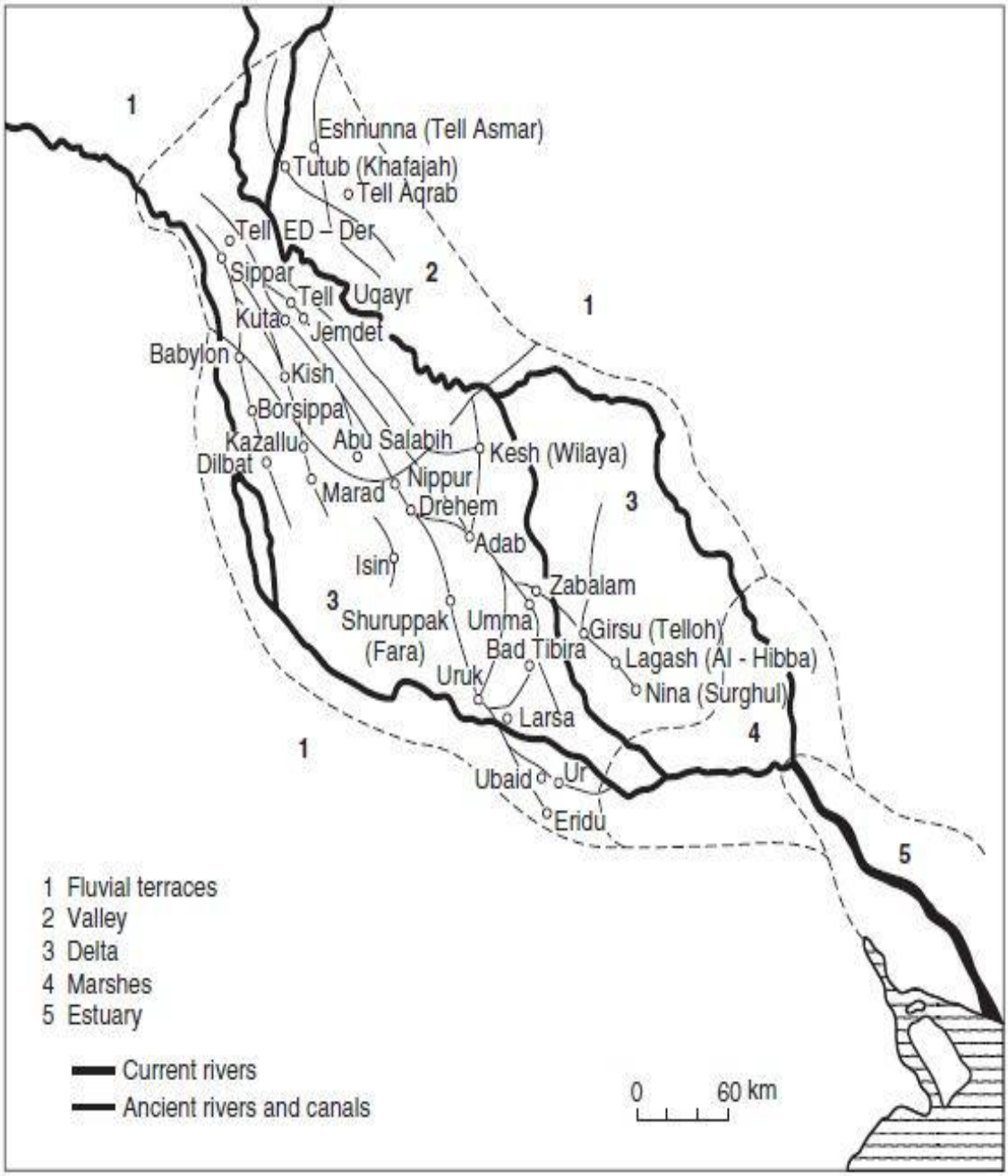

Figure 2. *Mesopotamia in the Uruk Period.*

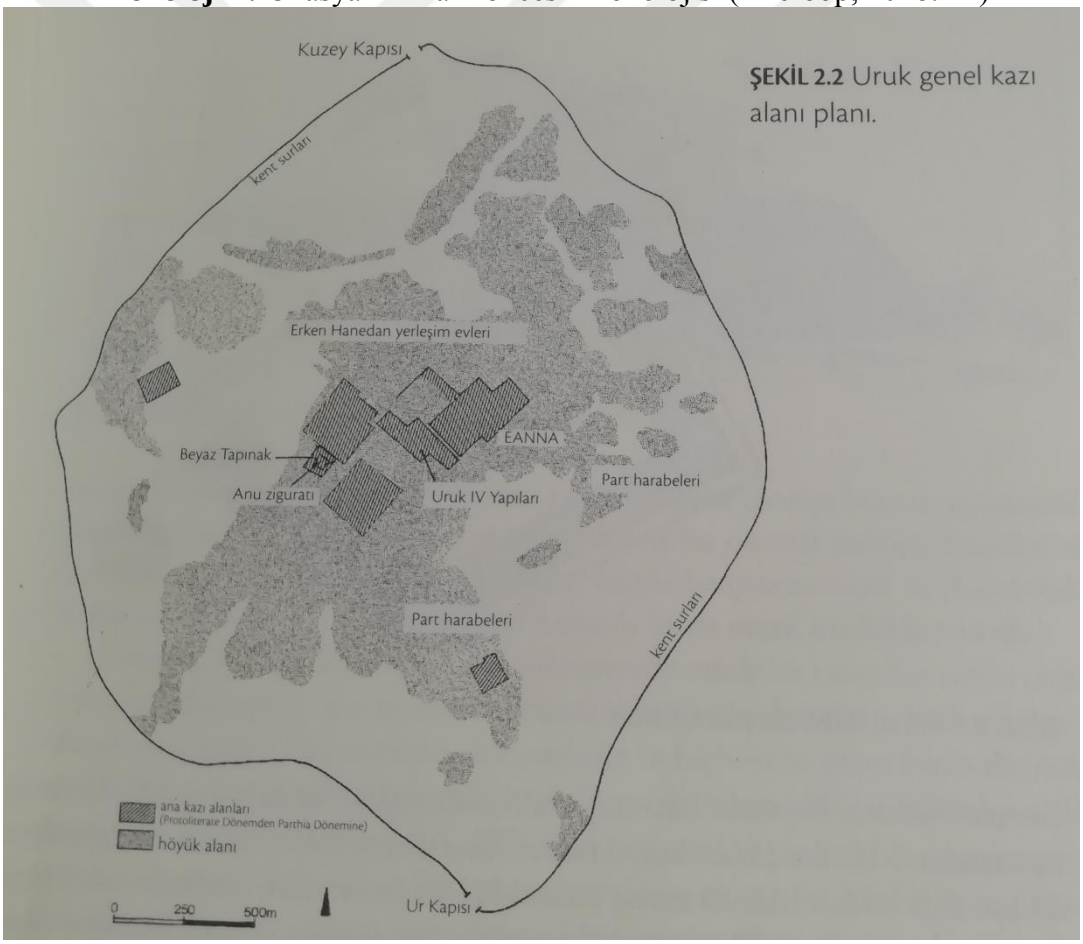
Harita 2: Mezopotamya'da Uruk Yayılımı Haritası (Liverani, 2006: 85)

Harita 3: Erken Hanedanlar Dönemi'ndeki Kent-Devletleri Haritası (Liverani, 2013: 94)

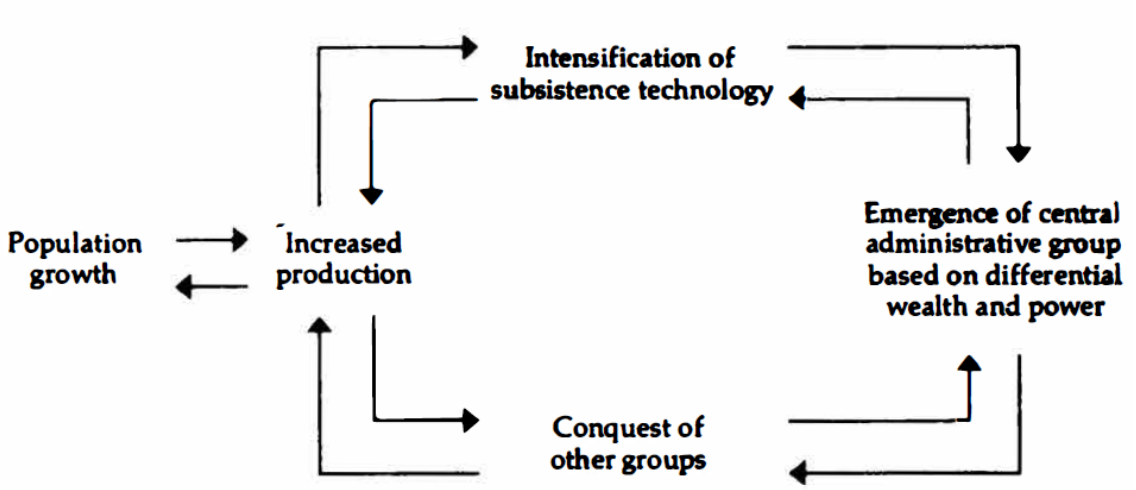
tarih MÖ	Levant	Anadolu	K. Mezopotamya	G. Mezopotamya
9000				
	Proto-Neolitik (PPN A)			
8500				
	Çanak Çömleksiz Neolitik (PPN B-C)			
7000				
	Çanak çömlek Neolitik		Proto-Hassuna	
6500		Çatalhöyük		
	Amik B			
6000			Hassuna/Samarra	
	Halaf	Halaf	Halaf	Erken Obeyd
5500				
5000				
4500	Obeyd	Obeyd	Obeyd	Geç Obeyd
4000				Erken Uruk
	Kalkolitik			
3500			Uruk	Geç Uruk

Kronoloji 1: Önasya'nın Tarihöncesi Kronolojisi (Mieroop, 2018: 14)

ŞEKİL 2.2 Uruk genel kazı alanı planı.

Plan 1: Uruk Kenti Genel Kazı Alanı Planı (Gates, 2021: 71)

Şema 1: Carneiro'nun Şematize Edilmiş Devlet Kuramı (Redman, 1978: 224)